

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ЭТИКА, ЭСТЕТИКА ВА МАНТИҚ

(услубий қўлланма)

ТОШКЕНТ - 2011

Аннотация

Мазкур услубий қўлланма Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисидаги қонун» ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талаблари, шунингдек, Республика Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тавсия этилган намунавий ва ТДПУ «Фалса» кафедрасининг 2011 йил августдаги тасдиқланган ишчи дастури асосида тайёрланди.

Унда этика, эстетика, мантиқ фанларининг назарий асослари, мақсад-вазифалари, предмети, ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратилди. Қўлланма Олий таълимнинг бакалавриат босқичи талабалари учун мўлжалланган.

Тузувчилар: ф.ф.н.доц. М.Х.Тиллаволдиева,
катта ўқитувчи Ш.Холматова,
ўқитувчилар: М.Мамаджонова,
У.Мамаюсупов

Тақризчилар: ф.ф.д.проф. Э.М.Иззетова,
ф.ф.н.доц. Э.Х.Расулев.

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети Илмий Кенгашининг 2011 йил ¼. 20-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

Кириш

Маълумки, Университет Олий ўқув юртларининг ўқув дастурларида “Этика, эстетика, мантик” фанлари бакалаврият босқичи талабалари учун 36 соатга мўлжалланган бўлиб, бундан маъруза – 14 соат, амалий машғулот – 22 соат ажратилган.

Мазкур фанларни ҳозирги кун талаб даражасида ўқитиш талабаларнинг ахлокий-эстетик-мантикий фикрлаш қобилиятини ошириш тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Ушбу фанлар инсоният тарихида икки минг йилдан кўпроқ давр мобайнида ўрганиб келинган. Улар ёшларга ўз атрофидаги оламни ўрганиш, олам ҳақидаги билимларини кўпайтириш, ахлокий ҳодисалар, гўзалликни англай олиш, олижаноблик, улуғворлик, бошқа инсонлар билан ўзаро муносабатга киришишда мантикий ҳатоларга йўл қўймаслик каби муҳим вазифаларни бажаришга хизмат қилади. Шунингдек “Этика, эстетика, мантик” фанларини ўзлаштириш жараёнида амалга оширадиган масалалар доирасида бакалавр ахлоқнинг келиб чиқиши, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар, фуқаролик жамияти, оила ва давлат, аждодларимиз ахлоқий - дидактик дурдоналар, шунингдек нафосатиносликка оид гўзаллик ва хунуклик, улуғворлик ва тубанлик, фожиявийлик ва кулгилилиқ моҳиятини англаш ва муносабат билдириш, билиш жараёни ва босқичлари, тафаккур шакллари, тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш, исбот ва рад этиш усулларини фалсафий моҳиятини англайдн.

Тайёрланган услубий қўлланмада матнлар мавзуси баёнида педагогика ихтисослигининг ўзига хос хусусиятлари ҳам ҳисобга олинган бўлиб, бакалаврият йўналишида дарс бераётган профессор – ўқитувчилар матнлар баёни жараёнида аниқ ихтисосликни ҳисобга олиб, уни тўлдиришлари мумкин. Бунинг учун ҳар бир мавзу бошида Президент И.А. Каримовнинг асарлари мавжуд ўқув қўлланмалар ва ёрдамчи адабиётлар тавсия этилиб, мавзу мазмунини тўлдириш ва чуқурлаштиришга ёрдам берадиган бетлар кўрсатилган.

Ушбу қўлланма ҳақида ўз фикр - мулоҳазалари, танқидий қарашларини ҳолисона билдирган кишиларга муаллифлар олдиндан ўз миннатдорчилигини билдирадилар.

1-мавзу: Этиканинг тадқиқот доираси мақсади ва вазифалари, ахлоқий қарашлар тарихи. Этиканинг келиб чиқиши, унда ихтиёр эркинлигининг аҳамияти ва ахлоқ тузилмаси.

Режа:

1. Ахлоқ, одоб, ҳуқ тушунчаларининг маъноси ва моҳияти ҳамда аҳамияти. Буюк мутафаккирлар ва Президентимиз И.А.Каримовнинг ахлоққа берган таъриф ва тавсифлари.
2. Ахлоқшунослик (этика) фанининг баҳс мавзуи (предмети), унинг асосий вазифалари, фалсафа ва гуманитар билимлар тизимида тутган ўрни. Ахлоқшуносликнинг асосий йўналишлари ва бўлимлари.
3. Ахлоқнинг ижтимоий, тарихий ҳодиса эканлиги ва ижтимоий онгнинг ўзига хос шакли сифатидаги ўрни ҳамда аҳамияти.
4. Ахлоқшуносликнинг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини мустаҳкамлашдаги ўрни ва аҳамияти. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунларида, Президент И.А. Каримов асарларида ахлоқий урф-одатлар, анъаналар, қоидалар, қадриятларнинг роли ва аҳамияти. Этик эркинлик ва этик тарбия тушунчаларининг узвий боғлиқлиги.
5. Этика тузилмаси. Ахлоқий онг кишиларнинг қундалик ҳатти-ҳаракатлари уларнинг ҳуқлида, амалий ҳаётида намоён бўлиши. Этик муносабатлар ва уларнинг асосий вазифалари. Этиканинг келиб чиқиш тарихи – инсоният тарихининг ажралмас қисми

Мавзуга оид таянч тушунчалар: одоб, ҳуқ, ахлоқ, жамият, таракқиёт, ахлоқий онг, ахлоқий муносабат, ижтимоий онг, ахлоқий танлов, дин, ихтиёр эркинлиги, ҳуқуқ, сиёсат, санъат, мафкура.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. **Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан.** Ўзбекистоннинг 20 йиллик мустақил таракқиёт йўлида қўлга киритган ютуқ ва натижалари, мамлакатимизнинг салоҳияти ва қудрати, туб ислохотларнинг моҳияти ва аҳамиятини аҳолининг кенг қатламларига етказиш, жойларда ташкилий-амалий, маданий-маърифий тадбирлар, тарғибот-ташвиқот ишларини амалга ошириш учун мўлжалланган илмий-оммабоп нашр. – Т.: «Иқтисодиёт», 2011.

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2010

3. И.А.Каримов. 2010 йил 12-ноябрдаги Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасининг ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда

демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузаси.-“Халқ сўзи” газетаси 2010 йил 13 ноябр.

4. И. А. Каримов. Юксак маънавият енгилмас куч. – Т., “Маънавият” 2008 йил.

5. Каримов И .А. Доншманд халқимизнинг мустаҳкам ирдасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000 йил, 8-июнь.

6. И.А.Каримов. «Баркамол авлод орзуси» Тошкент, Ўзбекистон, 2000

7. И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари» Тошкент, Ўзбекистон, 1997.

8. . Каримов И.А. Халоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони булсин. Т., 1994.

9. И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интиломда» Тошкент, Ўзбекистон, 1997.

10 Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1992.

11. Шер А. Ахлоқшунослик. Т. 2000.

1. Ахлоқшунослик (этика) қадим замонларда пайдо бўлиб, шаклланиб ва ривожланиб, бизнинг давримизгача ўз аҳамиятини сақлаб келаётган энг кизиқарли ва энг муҳим инсоншунослик фанларидан биридир. Ахлоқшунослик фанининг номи ахлоқ сўзидан келиб чиққан бўлиб, бу тушунча тўғрисида адабиётлардан ҳозирча ягона қарашлар йўқ. Айрим адабиётларда ахлоқ кишиларнинг ҳар бир жамиятга хос хулқ нормалари мажмуи дейилса, бошқаларда эса ахлоқ ижтимоий онг шаклларида бири социал тартиб - қоида бўлиб, бу тартиб - қоида истисносиз ҳамма соҳаларда кишиларнинг ҳатти-ҳаракатининг тартибга солиш вазифасини бажаради дейилади. Бунинг боиси энг аввало ахлоқ сўзининг кўп маъноли ва кўп қиррали эканлиги билан изоҳланади. Ахлоқ арабча хулқ сўзининг кўплигидан ва латинча «mores» сўзидан олиниб, “одоб”, “феъл – атвор” деган маъноларни англатади. Худди шунингдек, рус тилида ишлатиладиган «морель» сўзидан олинган бўлиб, у ҳам ахлоқ маъносини билдиради, «мораль» сўзи рус тилида ишлатиладиган «нравственность» деган сўзининг синоними деган фикрлар ҳам мавжуд. Ахлоқ кишиларнинг, ҳар бир кишининг оилада, жамоада, жамоатчилик жойларида, умуман жамиятда юриш-туриши, яшаш қоидалари, феъл - атвори, ҳатти - ҳаракатларининг жамини ифодалайди. Этика юнонча «ethos» сўзидан олинган бўлиб, “одат”, “одоб”, “расм-русум”. “феъл” маъноларини билдиради. Ушбу тушунча биринчи марта машҳур Юнон файласуфи ва мутафаккири Арасту (Аристотель,э.о.384-322 йй) томонидан ахлоқнинг синонимии сифатида ишлатилган.

Бу терминни кейинчалик қатъий маъноли тушунча сифатида эрамиздан олдинги IV асрда Зенон (э.о.336-264 йй) илмий муомаллага киритганлар.

Этика тушунчаси ҳозирги адабиётларда кишилар муомаласида асосан қуйидаги уч маънода қўлланилади:

Биринчидан, кундалик ҳаёт муомаласида, этика оддий тилда ахлоқ, одоб, хулқ-атвор маъноларини англатади;

Иккинчидан, маълум бир ижтимоий гуруҳлар, касб - ҳунар ёки ихтисосликлар, чунончи савдогарлар этикаси, тадбиркорлар этикаси, ўқитувчилар этикаси, шифокорлар этикаси, раҳбарлар этикаси ва шу кабиларни билдиради.

Учинчидан, асосан ва кўпчилик ҳолда кишиларнинг ахлоқ - одобини, хулқини, феъл - атоврини ўрганувчи фанни этика, яъни ахлоқшунослик деб юритилади.

Худди шунингдек кундалик ҳаётда ва адабиётларда ахлоқ ва этика тушунчалари билан бир каторда одоб тушунчаси ҳам ишлатилади.

«Одоб» (арабча «адаб» сўзинини кўпинги) хулқ-атвор, юриш-туриш, маданиятнинг ташқи ва ички жиҳатларни ифодаладиган тушунча. У кишиларнинг ҳатти - ҳаракатида, ўзаро муносабатида (оила, меҳнат жамоаси ва турли маросимларда) намоён бўлади.

Одоб - кишининг жамоат орасида ўзини қандай тутиши, одамлар билан қай йўсинда муомала қилиши, ўз турмуши ва бўш вақтини қандай ташкил қилиши, инсон ташқи киёфаси қандай бўлиши лозимлигига оид қоидалар (масалан, шарму - ҳаё, камтарлик, ҳушмуомалалик, озодалик сингарилар)ни ўз ичига олади. Одоб таълим - тарбия, амалий тажриба жараёнида шаклланади. Шаркнинг улкан одоб - ахлоқ назариётчиларидан бўлган Хусайн Воиз Кошифий «Ахлоқий Мухсиний» асарида одобни қуйидагича таърифлаган эди:

«Одоб - бу қалбни ёмон сўзлардан ва ножўя хулқдан саклай олиш, ўзини ва ўзгаларни ҳам ҳурмат қила билиш, шу билан бирга ўзини ва ўзгаларнинг обрўсини туширмасликдир». Воиз Кошифий одоб тушунчасини кенг маънода тушунади, ёмон сўзларни айтмаслик, хулқни тарбиялай олиш, ўзини бошқариш ва ўзгаларни ҳурмат қилишни ахлоқийлик деб атаган эди.

Одоб – кишиларнинг ҳаёт ва турмушларига нисбатан белгилаб берилган муайян ахлоқий чегара ёки меъёр десак бўлади. Ана шу чегарадан чиқмай муомала муносабатида бўлган, шу меъёрга риоя қилган одамни одобли, яхши тарбияли, ҳақиқий, чин инсон дейилади. Акс ҳолда одобсиз, тарбиясиз, ёмон одам деб айтилади. Одоб - ахлоққа нисбатан тор тушунча бўлиб, у ўз навбатида барча ахлоқий фазилатларнинг юзага чиқиши, намоён бўлишидир. Одобни ўрганувчи ва ўргатувчи фанни «Одобнома», «Дилнома», «Саодатнома» деб атайдилар.

Демак, ахлоқ, этика, одоб ўзаро боғлиқ ва маълум даражада фарқ килувчи тушунчалар бўлиб, барчаси инсоннинг хатти-харакатини, юриш-туришини, бошқа одамлар билан муносабатини оилада, жамоада, жамоатчилик жойларда ўзини тутиши кабиларни ифодалайди. Одатда буларни умумий фалсафий маънода ахлоқ, кундалиқ ҳаётда, турмушда одоб, хулқ, феъл-атвор ва уларни ўрганувчи фанни (илмни) этика ёки ахлоқшунослик деб юритилади. Шундай қилиб, ахлоқ кишиларнинг яхшилик ва ёмонликка нисбатан муносабатини намоён этадиган ва тарихан таркиб топган хулқ-атвор, юриш-туриш ва хатти-харакатини ифодалайдиган, уларнинг бир-бирига ва жамиятга бўлган муносабатларини акс эттирадиган ҳамда ўзаро ихтиёрий тарзда амалга ошиладиган норма ва қонлалар йиғиндиси.

Буюк мутафаккирлар, олимлар ва давлат арбоблари ҳам ахлоққа худди шундай таъриф-тавсифлар берганлар. Таниқли рус файласуфи В.І.Белинский (1811-1848) ахлоқ нима? У нимадан иборат бўлмоғи керак? деган саволлар қўйиб, қуйидаги жавобни келтириб, ахлоққа шундай таъриф берган:

«Кишиларнинг қалр - қиммати ва унинг юксак мавқеига қатъий, чуқур эътиқод, унга қизғин сунмас, ишончдир. Шу эътиқод, шу ишонч жамики башарият эзгулигининг, барча амалий ишларнинг қайнар булогидир» Чех халқпарвар педагоги ва жамоат арбоби Я.А. Коменский (1592-1675) фикрича: «Ахлоқийлик деганда биз факат ташки муомалани кўзда тутмаймиз, балки ниятнинг бутун ички моҳиятини тушунамиз». Марказий Осиёнинг буюк мутафаккири Абу Наср Фаробий (873-950) айтганидек: «Дархтнинг етуклиги унинг меваси билан бўлганидек, инсоннинг барча хислатлари ҳам ахлоқий тарбия билан яқунланади». Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний (1878-1934) ёзганидек, «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё момот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир».

Ахлоқнинг моҳиятини тушунишида президентимиз И.Каримовнинг айтган қуйидаги фикр⁸ мулоҳазалар айниқса муҳимдир.

Юртбошимиз таъкидлаганидек: «Аслини олганда, ахлоқ маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи шунчаки салом-алиқ, хушмуомалаликдан иборат эмас. Ахлоқ – бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани»; «Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин»; «... Виждон билан, иймон билан, диёнат билан ўйнашиб бўлмайди»;

«Меҳр - оқибат, мурувват бўлмаган жамият ҳалокатга маҳкумдир». «Хар қим савоб иш қилсин, ҳар кун савоб иш қилсин»; «Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қайтади», дейдилар ваҳоказо. Буюк мутафаккирларимиз ва олимларимизнинг ҳамда Президентимизнинг юкоридаги фикрлари ахлоқни қуйидагича таърифлаш имкониятини беради: Ахлоқ деб кишиларнинг яхшилик ва ёмонликка муносабатини намоён этадиган ва тарихан таркиб топган хулқ-атвор, уларнинг юриш-туришини, ўзларини тутишини, феъл-атворини, хулқ-одобини,

ўзаро бир-бирига, меҳнатга ижтимоий фаолиятга, оилага, жамоага, бошқа ижтимоий бирлашмаларга, жамоатчиликка, Ватанга, миллатга, жамиятга бўлган муносабатларини ифодаловчи ҳамда хатти-ҳаракатини гартибга солиш, бошқаришга хизмат қилувчи ҳис-туйғулари, эҳтиёжлари, талаблари, баҳолашлари, қоидалари, тамойилларининг жамига айтилади.

Қисқа қилиб айтганда ахлоқ деб кишиларнинг юриш-турушлари ўзаро бир-бирига, меҳнатга, оилага, Ватанга бўлган тарихий муайян муносабатлари, қоидалари ва тамойилларининг жамига айтилади.

Ахлоқнинг илк, дастлабки, қуйи, турмушдаги босқичи одоб ёки ҳуққ одобидир.

Ахлоқ ҳуққ-одоб, феъл-атвор ахлоқшунослик ёки этика фанининг баҳс мавзуи (предмети)ни ташкил этади.

2. Ахлоқшунослик (этика)нинг объекти одам, инсон, шахсдир. Бирок ахлоқшунослик кишилар ҳаёти ва фаолиятларининг барча жиҳатларини эмас, балки муайян бир соҳаси, яъни одобини, ҳуққини, феъл-атворини, юриш-турушини, ўзаро муносабатини, табиат, жамият ва унинг ҳодисаларига бўлган муносабатларини ўрганади.

Худди шу маънода ахлоқшунослик (этика)нинг баҳс мавзуи муаммо сифатида оддий кишилардан тортиб буюк мутафаккирларимиз, зиёлиларимиз, давлат арбобларимизгача қизиқтириб келган. Чунончи Арасту ахлоқшунослик (этика)ни ахлоқни ўрганадиган амалий фан, жамият ҳақидаги фанлардан бири деб ҳисоблаган. Стоиклар ахлоқшунослик (этика)ни алоҳидан фан сифатида ажратиб, уни кўпинча инсон табиати ҳақидаги фан деб тушунган эдилар.

Нидерландия файласуфи Б.Спиноза (1632-1677) ўзининг «Этика» асарида ушбу фанни субстанция (моҳият) ва унинг модуслари (хусусиятлари) тўғрисидаги таълимот дегани. Француз маърифатпарвар - файласуфи П.А.Гольбах (1723-1793): «Ахлоқ одамлараро мавжуд бўлган муносабатлар ва шу муносабатлардан келиб чиқадиган масъулиятлар ҳақидаги фан», деган эди.

Немис файласуфи И.Кант (1774-1884) ахлоқшунослик (этика)ни зарур нарсалар тўғрисидаги фан деб билган. Кўзга кўринган немис файласуфи Г.В.Ф.Гегель (1770-1831) эса Этика (ахлоқшунослик)ни ўз-ўзидан ривожланувчи мутлоқ ғоя (абсолют идея) ҳақидаги фан деган.

Ахлоқшуносликнинг баҳс мавзуи Шарқ, хусусан Марказий Осиё, шу жумладан Ўзбекистон мутафаккирларининг диққат эътиборида бўлиб келган. Масалан, буюк мутафаккир, қомусий олим, тиббиёт илмининг отаси ва устози Абу Али ибн Сино (980-1037) шу ҳақда тўхталиб: «Ахлоқ ҳар бир киши учун ўз-ўзини идора қилиш илмидир», -деб баҳолаган эди. Буюк мутафаккир, шоир ва давлат арбоби А.Навоий (1441-1501) ахлоқ мавзунга янада қучлироқ урғу бериб, ўзининг «Маҳбуб-ул-қулуб» («Кўнгиллар севгани») асарида қуйидагича ёзган эди: «Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ, агар қимда бу икки сифат бўлмаса,

унда иймон ҳам йўқ». XIII-XIV асрда яшаб ижод этган таниқли ахлоқшунос олим Мажиддин Ҳавофий ахлоқ ҳақида фан, яъни ахлоқшунослик, оила ҳақида фан, шаҳар қурилиши ва нормалар ҳақидаги фандир». деб таърифлаган. Буюк шоир, драматург, маърифатпарвар ва давлат арбоби А.Авлоний (1878-1943) ўзининг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913) асари ахлоқ мавзуи ҳақида:

«Инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдир. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисол ила баён қиладурган китобни ахлоқ дейилур» - деган эди.

Худди шунингдек ахлоқшунослик (этика) бахс мавзуи ҳақида лугатлар дарсликлар, ўқув қўлланмаларида ҳам турли хил таърифлар бор. «Қискача сиёсий лугатда шундай дейилган: «Этика – алоҳида социал ҳодиса ва ижтимоий онг шаклларида бири бўлган ахлоқнинг табиати ва моҳиятларини ўрганувчи фалсафий фан»¹. «Қискача философик лугат»да бу тўғрида қуйидагича айtilган: этика – ахлоқ назарияси, бирон ахлоқ системаси (тизимини) ҳамда яхшилик ва ёмонлиқни. адолат бурч, виждон, бахт. ҳаётнинг маъносини бирон тарзда илмий асослаш» демакдир².

«Философия лугати»да: «Этика... энг қадимги назарий фанлар бири, у ахлоқни ўрганади» дейилган³.

Фалсафа фанлари доктори, профессор А.Ортиқов «Этика асослари» курсидан лекциялар матнларида ушбу муаммо шундай илмий ифодачанган:

«Этика деб ахлоқ, хулқ-одоб, ахлоқий онг ҳақидаги буларнинг пайдо бўлиши, тараққиёт босқичлари, инсон ҳаёти фаолиятининг энг муҳим жиҳатлари, кишларнинг ахлоқий жиҳатдан тарбиялашнинг йўл, усул, воситалари ҳақидаги таълимотлар системасига айтилади. Этиканинг гарифи анна шундан иборат»⁴.

Этика (Ахлоқшунослик)нинг бахс мавзуи ҳақида юқорида келтирилган нукта назарларнинг ижобий томонлари ва камчиликларини умумлаштириб, бизнингча қуйидагича таърифлаш мумкин:

Ахлоқшунослик ёки этика деб инсон ва инсоният ҳаёт фаолиятининг муҳим жиҳатлари бўлган ахлоқ, хулқ-одоб, феъл-атвор, уларнинг моҳияти, пайдо бўлиши, тараққиёт босқичлари ва ривожланиш қонуниятлари, мақсадлари, вазибалари ва аҳамияти, ҳамда улар тўғрисидаги қарашлар, назариялар, таълимотларни ўрганувчи фалсафий фанга айтилади. Қисқа қилиб айтганда, ахлоқшунослик ёки этика ахлоқнинг моҳияти, хусусияти ва ривожланиши, мақсади, вазибалари ва аҳамияти ҳақидаги фалсафий фандир. Ахлоқшунослик (этика) ўз бахс мавзуини яхшилик ва ёмонлик, бурч, виждон, ор-номус, шаъан.

¹ Қискача сиёсий лугат «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент 1975, 296 бет

² Қискача философик лугат. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент 1873, 363 бет

³ Философия лугати. Ўзбекистон нашриёти Тошкент – 1976, 595 бет

⁴ А.Ортиқов «Этика асослари» курсидан лекциялар матнлари Тошкент-1999, 3-бет.

кадр-киммат, бахт-саодат инсон ҳаётининг моҳияти, мазмуни ва маъноси каби тушунчалар (категориялар), инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, жамоавийлик сингари тамоийиллар (принциплар), ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, дўстлик, вафодорликка ўхшаш ахлоқий қоидалар (нормалар) воситаси билан очиб беради ва асослайди. Булар тўғрисида махсус мавзуда фикр юритилади.

Ахлоқшунослик (этика) ўз баҳс мавзуини ўрганишда фалсафа, эстетика, педагогика, психология, маданиятшунослик, тарих, сиёсатшунослик, социология, тилшунослик, археология, экология каби фанлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганади. Борлик, табиат, жамият, инсон тафаккур каби мураккаб ҳодисаларнинг моҳияти ва энг умумий ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги фан бўлган фалсафа ахлоқшуносликнинг назарий, илмий-методологик (услубий) асосини ташкил қилади. Бошқа гуманитар фанлар ҳам ахлоқшуносликка ўз баҳс мавзуини чуқурроқ ва ҳар тарафлама ўрганиш ва умумлаштиришларда далоиллар, фактлар ҳамда материаллар беради. Бу жараёнда ахлоқшунослик баҳс мавзусига кўра исбобий мустақиллигини сақлаб қолиб, билимлар тизимида ўзига хос ва ижобий ўринни эгаллаб қолади.

Ахлоқшунослик ўз баҳс мавзуини икки - умумий ва хусусий йўналишларда ўрганади. Шунга мувофиқ ахлоқшуносликда умумий, тарихий, норматив-аксиологик (кадриятий), касб-ҳунар, ахлоқий ахлоқшунослик деган назарий ва амалий бўлимлар ҳам шаклланган. Умумий ахлоқшунослик ахлоқнинг табиати, моҳияти, хусусиятлари, унинг таркибий заррачалари ва уларнинг ўзаро алоқадорлигини илмий асослайди, ахлоқий фаолият ва ахлоқий муносабатлар ривожланиши хусусиятларини, ахлоқ тараққиётидаги ижтимоийлик, тарихийлик, замонавийлик, умуминсоний ва миллий жиҳатларнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида унинг ҳозирги ҳолати ва тараққиёти йўналишлари муаммоларини ўрганади. Тарихий ахлоқшунослик ахлоқнинг тарихий шакллари, унинг тарихий тараққиёт қонуниятларини ва хусусиятларини, ахлоқий таълимотларнинг тарихдаги ўрнини талқин этади. Норматив - аксиологик ахлоқшунослик ахлоқ қоидаларини ахлоқий зарурийлик талабларини ахлоқий онгнинг асосий тушунчалари сифатида қараб, уларнинг ижобий аҳамияти, қиммати жиҳатидан ўрганиш ва асослаш билан қизиқади.

Касбий ахлоқшунослик у ёки бу касб-ҳунар, ихтисослиги ёки раҳбарлиги фаолияти доирасида кишиларнинг ахлоқий хусусиятлари билан шугулланади. Ахлоқий тарбиянинг ахлоқий назарияси тарбия жараёнида ахлоқий омиллардан самарали фойдаланиш йўллари, шакллари ва воситаларини белгилаш масалаларини умумлаштиради. Ахлоқшуносликнинг муҳим бир вазифаси инсонлар ва жамиятнинг келгусидаги эзгу ахлоқий орзулари, мақсадлари, эзгуниятларини шарҳлаб беришдир. Чунки инсонлар юксак ахлоқий орзуларсиз яшай олмайдилар. Буларнинг ҳаммаси ахлоқшуносликнинг инсонлар ва жамият ҳаётида бениҳоя катта аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Атоқли педагог А.Авлоний: «Ахлоқ илмини ўқиб, билиб амал қилган кишилар ўзининг ким экани, жаноби ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш учун юрганин билур. Бир киши ўздан хабардор бўлмаса, илмини, уламони, яхши кишиларини, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас. Ўз айбини билур. иқдор қилуб, тузатмакга саъй ва қўшиш қилган киши чин баҳоқдор ва пахлавон кишидир». Демак, ахлоқ, одоб ва этика қоидаларини билиш ва уларга тўла амал қилиш кишиларнинг ўзаро ҳурмат - эҳтиром билан тинч-тотув яшашини таъминлайди. Аксинча ҳолда, яъни ахлоққа, одобга, этикага кам ва етарли эътибор берилмаган одамда, оилада беандишаликлар, бебурдликлар ва шу қабилар мавжуд жойда салбий, ноҳўя ахлоқий фазилатлар юзага келади ва авж олади, одамлар орасидан ҳурмат, меҳр - оқибат кўтарилади, ҳаёт аста - секин издан чиқа бориб, ижтимоий ҳаётнинг жиддий тўсқинига айланади.

Ахлоқшуносликнинг асосий ва муҳим вазифаси кишиларнинг ҳулки, одоби, юрини - туриши, муомаласининг моҳиятини, хусусиятларини ва тараккиёт қонуниларини очиб беришдан иборат. Ахлоқшунослик ҳудди шунингдек ахлоқнинг тушунчалари (яхшилик ва ёмонлик, адолат, бахт, виждон, бурч ва ҳоказо) тамойилларини (инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, байналмилаллик, ҳамкорлик ва ҳоказо) ахлоқ мезонлари (нормалари) жумладан ҳушмуомалалик, ширинсуханлик, ҳалоллик, ростгўйлик, камтарлик, чидамлилик, ҳимматлилик, самимийлик, дўстлик, шарму - ҳаё ва ҳоказоларни илмий - амалий асослаб беради. Ахлоқшуносликнинг яна бир муҳим вазифаси инсонларнинг ахлоқий тарбиясини амалга ошириш, ахлоқий камолотини шаклланишга хизмат қилишдир. Ахлоқшуносликнинг яна бир вазифаси, инсонлар ва жамият ҳаётидаги ахлоқсизлик иллатларининг барча кўринишларини бартараф қилиш ва уларни бартараф этиш йўллари ҳамда воситаларини изохлаб беришдан иборат. «Ёмон ишларнинг тескарисини қилиб, яхши бўлдим» деган экан Лукмони Ҳаким. Яна «одобни беодобдан ўрган» дейдилар. Албатта, беодобдан ўрганиладиган нарсанинг ўзи йўқ, лекин бировларнинг хатоси, гуноҳини салбий ҳислатларини такрорламаган киши энг олий одамдир. Бундай одамнинг ахлоқийлигининг ўзи бир қутлуг иш бўлса, бировларнинг ахлоқсизлигини такрорламаганлиги учун икки қарра улўдир. Чунки беодобнинг қилиги, ҳатти - ҳаракатлари, феъл - атвори одоб доирасидан ташқарида бўлгани учун унинг қилаётган одобсизликларини кўриб, шундай қилиқларни ҳатти - ҳаракатларни такрорламаслик, бу одобдандир. Демак, беодобдан ўрганилган одоб унинг беодобликларини пайкай билиш ва уларни ўз ҳаётида қилмасликдир. Демак ахлоқшунослик фани инсон турмуши ва фаолияти, жамият ҳаётида ҳар томонлама муҳим аҳамиятга эга бўлган фанлардан биридир.

3. Ахлоқшунослик ахлоқий, тарихий ва замонавий ҳодиса ҳамда ижтимоий онгнинг ўзига хос шаклларида бири деб асослайди. Ахлоқнинг ижтимоийлиги

шундаки, кишиларнинг ахлоқ - одоби, феъл - атвори, муомаласи, юксак маънавий фазилатлари ижтимоий ҳаётдан ташқарида, инсонлар ўртасида муносабатлардан четда шаклланиши ва ривожланиши мумкин эмас. Бундан бир неча ўн йил муқаддам ўрмон четида аданиб қолган уч нафар болани айиқлар ўрмонга олиб кетади. Болалар айиқлар билан яшабди. Вақт ўтиши билан улар икки оёқлаб юрсаларда, югуришни, сакрашни, озиқ - овқат топиб ейишни, табиат ҳодисаларидан сакланишни, айиқларга ўхшаш ўқиришни табиий ҳолда ўрганадилар. Бироқ улар кейинчалик тўрт оёқлаб юрсаларда, кишилиқ жамиятидан ташқарида ҳайвонлар орасида яшаганликлари учун сўзлаш қобилиятини йўқотишади. Бундан кўринадики, агар инсон кишилиқ жамиятида яшамас экан, у ҳақиқий маънодаги шахс, худди шунингдек ахлоқ одоби бўла олмайди. Демак, ахлоқ ижтимоий ҳодисадир. Ахлоқшунослик ахлоқнинг бу жиҳатини, умуман ахлоқни яна бир қанча тушунчалар - ахлоқий онг, қарашлар, ахлоқий фаолият, ахлоқий баҳолаш, ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий муносабатлар ахлоқий тарбия воситасида янада кенг-роқ ва чуқурроқ ўрганади. Ахлоқий он кишиларнинг жамиятдаги ахлоқий ҳатти - ҳаракатлари, юриш - туришлари, яшаш қоидалари, тамойиллари, шунингдек уларнинг ўзаро бир - бирларига ҳамда ижтимоий гуруҳларга, жамиятга бўлган муносабатларини ифодаловчи қарашлари тасаввурлари, назарияларининг жамидир.

Ахлоқий қарашлар ахлоқий онг, ахлоқ, одобнинг мазмуни, моҳияти, жамиятдаги кишилар ҳаёти, фаолияти, тараққиётидаги ўрни, аҳамияти тўғрисидаги қарашлар ғояларнинг тизимидир.

Ахлоқий онг - ахлоқий қарашлар ахлоқий фаолият билан узвий боғланган. Ахлоқий фаолият деб ўзига хос ахлоқий мотив, сабаб, интилиш билан, яъни яхшилиқ қилиш, бурчга содиқ ҳолда ҳаракат қилиш, муайян ахлоқий идеалларни амалга ошириш мақсадида қилинган ҳаракатларга айтилади. Кишиларнинг ахлоқий фаолияти жараёнида улар ўртасида шаклланидиган, мавжуд бўладиган алоқалар, боғланишлар, муносабатларнинг тизими ахлоқий муносабатлар дейилади¹.

Ахлоқий фаолиятда ахлоқий ҳиссиётлар, ахлоқий баҳолашлар, ахлоқий идеаллар, ахлоқий маданият кабиларнинг аҳамияти катта. Ахлоқий ҳиссиёт-инсоннинг, шахснинг жамият ва ўз атрофидаги кишиларга муносабатини ифодаладиган кечинмалар турини англатади. Масалан, инсоннинг ва шахснинг ўз қадр-қиммати ҳисси, ижтимоий бурч ҳисси, ватанпарварлик, ўртоқлик, жамоавийлик ҳисси ва ҳаказо кабилар. Ахлоқий баҳолаш - социал воқеликнинг турли ҳодисаларини ва кишиларнинг ҳатти - ҳаракатларини улар қандай ахлоқий аҳамиятга эга бўлишига қараб, маъқуллаш ёки қоралашдир. Умумий тарзда ахлоқий баҳолаш яхшилиқ ва ёмонлик тушунчаларида амалга

¹ И.Каримов. Фалсафадан ваъз матнлари. Тошкент-1995. 236-237-бетлар

оширилади. Ахлокий идеал (мақсад, орзу, истак) юксак ахлоқни шахс ривожининг мақсади бўлган мукаммал ахлокий муносабатлар тўғрисидаги назарий асосланган режалари, тасаввурлари, қарашлари жамини билдиради. Ахлокий идеал - киши ёки гуруҳнинг интилиши ва ҳатти - ҳаракатини белгилаб берувчи намуна, олий мақсад, бирон - бир ниманинг камолдир. Кишиларнинг қундалик гурмушидаги ҳатти - ҳаракатини белгилаб берувчи ахлокий қоидалардан фарқли ўлароқ ахлокий идеал - кишиларнинг маънавий - ахлокий тарбияси ва ўзини - ўзи тарбиялаш оқибат мақсадини белгилаб беради, унинг интилиши лозим бўлган олий намунани яратади. Масалан, маърифатпарвар ахлокий идеали, умуминсоний ахлокий идеал, демократик жамят ахлокий идеал ва ҳоказо. Кишиларда ахлокий онг, ахлокий мақсадлар, ахлокий муносабатлар ахлокий тарбия воситаси билан амалга оширилади. Ахлокий тарбия ахлоқшуносликнинг энг муҳим тушунчаларидан бири бўлиб, унга қуйидаги таъриф-тавсиф бериш мумкин: Ахлокий тарбия деб инсон фарзандига туғилгандан то умрининг охиригача инсонга ҳос барча ижобий ахлокий фазилатларни сингдириб, уни баркамол инсон қилишга айтилади. Ахлокий тарбия одатда кўпинча кишиларни илм, билим беришдан бошланиши ва шу жараёнда ёнма-ён (параллел) ва биргаликда амалга оширилиши сабабли таълим-тарбия деган атама кўпроқ ишлатилади. Ахлоқнинг ижтимоийлигини тушунишда ахлокий маданиятнинг аҳамияти катта. Ахлокий маданият - ахлоқ, ахлокий онг ёрдамида шаклланади. Уларни бир - биридан ажратиш ноўриндир. Ахлокий онг - қарашлар, ғоялар ва ҳиссиётлар йиғиндиси ва уларнинг инсон онгида акс этиши бўлса, ахлокий маданият ана шу акс этилган нарсалар инсон характериға, табиатиға сингиб, амалий фаолиятда намоён бўлишидир. Ахлокий маданиятда ахлоқийликнинг назарий жиҳатлари ўз аксини топади ва шу билан бир қаторда, у анланган ахлокий фаолият билан узвий боғланиб кетади. Ахлокий маданият тарихий таркиб топган ахлоқий норма ва қоидаларни давр нуктаи назаридан қайта кўриб чиқилиб, аниқ шарт - шароитлар асосида ривожлантиришда ифодалайди. Шу жиҳатдан ахлоқий маданият ахлоқий қадриятдан фарқ қилади. Айни вақтда ахлоқ ахлоқий қадриятға суянади ва ахлоқий маданиятға манба бўлиб хизмат қилади. Ахлоқий маданият мустикал фалсафий категория бўлиб, ахлоқ, ахлоқий онг каби тушунчалар билан узвий боғлиқ ва бир бутунлиқни ташкил қилади, ахлоқий назарияни амалиёт билан боғлайди, кишилардаги ахлоқий қарашлар, ғоялар, ички - кечинма ва ҳиссиётларнинг қай даражада анланганлигини билдиради ҳамда бу инсоннинг ахлоқий етуқлигини кўрсатиб, маънавий эҳтиёжға айланганлигини кўрсатади. Бевосита ана шундан ахлоқий маданиятнинг моҳияти ва ривожланиш хусусияти келиб чиқади. Бу тушунчаларнинг ҳаммаси ахлоқнинг ижтимоийлигининг моҳиятини ва хусусиятини очиб беришға хизмат қилади. Ахлоқшунослик ахлоқни тарихий ҳодиса деб ўрганади ва ўргатади. Чунки ахлоқ бирданиға

пайдо бўлмаган у қадим (ибтидоий) даврлардаёқ вужудга келиб, бир қанча тарихий босқичларни ўтиб, ўзгариб, алмашиниб, ривожланиб, тараққий қилиб, ҳозирги даврда ҳам янада такомиллашиб бормоқда. Ахлоқ тарихий ўзгаришининг ижтимоий ва маънавий манбалари бўлиб кишиларнинг шахсий ва умумий манфаатлари, орзу - истаклари, меҳнат, социал муҳит, жамоатчилик фикри, илм - маърифат, дин ҳисобланади. Инсонлар ва жамият ҳаётида ахлоқнинг, унинг тамойиллари, тушунчалари ва қоидаларининг тарихан ўзгариб, алмашиниб, ривожланиб, тараққий этиб бориш жараёнини ахлоқшунослик (этика)да ахлоқий прогресс (тараққиёт) дейилади. Бу жараёнда ахлоқий тизимлар ва таълимотлар бирданига ўзгариб, йўқолиб кетмайди. Инсоният ҳамиша ўтган авлодлар ахлоқидаги ижобий жиҳатларни сақлаб, мустаҳкамлаб ривожлантиради, яъни доимо меросдан фойдаланилади. Ахлоқий мерос деб қадимги замонлардан бери аждодаларимиз ота - боболаримиздан бизгача етиб келган ахлоқий бойликлар, ахлоқий ўғитлар, панд - насиҳатлар, ғоялар, таълимотлар, оилалар, тамойиллар жамини тушунамиз. Ахлоқ айни вақтда замонавий ҳодисадир, чунки ахлоқ бошқа ижтимоий - маънавий ҳодисалар сингари жамиятдаги сиёсий - ижтимоий, иқтисодий, фан - техника, санъат маданият касби соҳалардаги ютуқларни ўзида акс эттиради. Ахлоқшунослик ахлоқ ижтимоий ҳодиса сифатида умуминсоний ва миллий жиҳатларга эга деб ҳисоблайди. Саломлашиш, хушмуомалалик, мурувват, раҳм-шавкат, яхшилик, адолат, тинчлик, бурч, виждон, ор - номус, бахт - саодат, Ватани ва миллатни севиш, тинчлик учун кураш, табиатни асраш, ер юзида илм - фанни тараққий эттириш, ядровий қурошлар пойғасини йўқотиш, халқаро ҳавфсизликни таъминлаш турли касаликларнинг олдини олиш, қашшоқлик ва саводсизликка барҳам бериш қабилар умуминсоний ахлоқий қадриятларга киради. Ахлоқнинг миллий жиҳатлари муайян миллат (халқ, элат) нинг ҳаёти, турмуш тарзи, тили, маданияти, урф - одатлари, анъаналари билан боғлиқ бўлган ахлоқий қоидалар ва қадриятлар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Қатталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очиқ қўнгиллик, миллатидан қатъий назар одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, ўзгалар қулфатига ҳамдард бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси кишилар ўртасидаги муносабатларнинг метёри ҳисобланади. Ўзбеклар диёрига, ўз Ватанига меҳр-муҳаббат, меҳнатсеварлик, билимга, устозларга, маърифатпарварларга нисбатан алоҳида ҳурмат эҳтиром Ўзбекистон аҳолисига хос фазилатлардир»¹. Таъкидланганларнинг ҳаммаси ахлоқ ҳам ўзига хос ижтимоий онг шакллари билан бири эканлигини ва у алоҳида, баъзи кишиларга эмас, балки жамиятдаги барча кишиларга хос бўлиб уларнинг ижтимоий ҳаётидаги хатти - ҳаракатлари, юриш-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент -- 1992, Ўзбекистон, 11 бет

гуришлари, ўзаро бир - бирига ҳамда ижтимоий бирлашмаларга бўлган муносабатларни ифодалайди ҳамда тартибга солиб, инсонлар ҳаётида тарбияловчи омил сифатида муҳим аҳамиятга эга. Ахлоқшунослик фан сифатида ўзининг мақсадлари вазифаларига эга. Ахлоқшуносликнинг асосий мақсади юксак ахлоқий фазилатли, ахлоқий камолотни ўзида мужассамлаштирган етук инсонларни вояга етказиш ва тарбиялашга хизмат қилишдан иборат. Бунга ахлоқшунослик ўз вазифалари билан муносиб ҳисса қўшади. Ахлоқшуносликнинг муҳим вазифаларидан билиш, билишлик бўлиб, унинг мақсади ахлоқнинг моҳияти, хусусиятлари жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини чуқур ва ҳар тарафлама асослаб беради. Бу фан асосларини билмаган киши баркамол бўла олмайди. Чунки ахлоқшунослик (этика) назарияси ва амалиётидагина ахлоқнинг том моҳияти, ҳулқ – одобнинг қонда, гаълимот, гоё, дастур, ўғит, панд - насихат, даъват, чеклаш, таъқиқлашлари баён этилган бўлади. Уларни пухта ўзлаштириб, ҳулқ - одоб дастурига, хатти - ҳаракат низомига, қисқа ахлоқ кодексига айлантириб олган шахсгина чин маънодаги юксак ахлоқли, бой маънавий фазилатли, зиёли мутахассис бўлиши мумкин ва лозим. Шунинг учун ҳам А.Авлоний: «Ахлоқ илмини ўқиб, билиб амал қилган кишилар ўзининг ким эканини, жаноби ҳақ на учун ҳалқ қилганин, ер юзидан нима иш қилмак учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмини, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас», - деб ёзган эди. Ахлоқнинг муҳим хусусияти унинг ижтимоий онг шакли эканлигидир, чунки ахлоқ - одоб қондалари ҳаммаси бир киши томонидан битилмайди. Инсоният тарихидаги бутун тажрибалари, урф - одатларга суянган ҳолда ахлоқ - одоб яратилади. Бинобарин, улар барча, конкрет инсонлар ва инсониятнинг ҳаётий тажрибаларининг умумлашган бой маҳсулидир. Шу маънода ахлоқ жамиятдаги барча кишиларга ҳос ижтимоий онг шаклидир. Буларнинг ҳаммаси ахлоқнинг мураккаб ижтимоий жараён эканлигини ифодалайди.

4. Мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий - иқтисодий ва маънавий вазифаларини ҳал этиш, келажакда Ўзбекистонни буюк давлатга айлантириш ҳар бир фуқаросининг, айниқса ёшларимизнинг ахлоқий онги, фаолияти ва тарбияси даражасига ҳамма омиллардан кўра кўпроқ боғлиқ. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги ҳужжатларидан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунларида Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларида ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида, Президентимиз И.А.Каримов асарлари, китоблари, рисоалари, нутқлари, савол-жавобларидан ахлоқ - одоб масалалари ва муаммоларига муҳим аҳамият берилмоқда. Юртбошимиз ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари» асарида маънавий ахлоқий омилларини Мустақил Ўзбекистоннинг келажакдаги

тараккиётдаги аҳамиятига тўхталиб, шундай деб ёзади: «Бирон – бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта олмайди»¹. Шу билан ҳам юртбошимиз «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» матрузасида: «Биз фарзандларимизнинг баркамол руҳий дунёси учун, уларнинг маънавий - ахлоқий жиҳатдан етук жисмонан соғлом бўлиши учун доимо қайғуришимиз, курашмоғимиз зарур»², - деган муҳим вазифани қўйди. Бинобарин, ўзбек халқи, мамлакатимизнинг барча миллат ва элатлари орзу қилаётган буюк давлатни бунёд этиш барча фуқаролардан, энг аввало ёшлардан ирода имон - эътиқод, миллий ғурур туйғуси, буюк аجدодларимиздан қолган ахлоқий меросга содиқ бўлиш, ҳуллас юксак фазилат эгаси ва ахлоқий камолотга эришишни талаб қилади. Шунинг учун Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунида ва «Қадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да ёш авлодни ва бўлажак мутахассисларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясига катта аҳамият берилган. Чунончи, «Қадрлар тайёрлаш Миллий дастури»нинг маънавий - ахлоқий тарбия ва маърифий ишлар, деб аталган бандида: «Ёш авлодни маънавий - ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой миллий маъданий - тарихий анъаналарига, урф - одатлари ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситалари ишлаб чиқиш, амалиётга жорий этилади. Шахсни тарбиялаш ва уни ҳар томонлама қамол қотиришни устиворлиги таъмирланади»³, дейилган. Бугунги кунда республикаимиз мустақиллигининг 20 йилдан ошмаганда истиқлол йўлидан боришда бир қатор ютуқлар ҳамда турли эски мафкуравий иллатлар диний экстремизм, диний фундаментализм, ваҳҳобийлик, террорчилик каби иллатлар ва хавф-хатарларга қарши курашиб, қўн миллатли республикаимиз халқларининг тинчлигини таъминлаш, маънавий - ахлоқий бирлигига эришмоқда.

Аввало, шуни айтиш керакки, инсоннинг пайдо бўлиши энг баҳсли муаммолардан бири ҳисобланади. Бу борада бир - бирига қарама - қарши икки қараш мавжуд. Бири – диний, иккинчиси – даҳрийча қараш. Диний – эътиқодий нуқтаи назардан одамни Худо яратган. Даҳрийча қараш эса буни инкор этиб, одамни табиат яратган, у табиатни бир қисми, деган ғояни илгари суради. Улар орасида инглиз ғабийётшуноси Чарлз Дарвин (1809-1882) фикрлари алоҳида эътиборга молик.

Дарвин табиий турларнинг танлов йўли билан келиб чиқиши ҳақидаги эволюцион таълимотни яратди. У одам билан одамсимон маймуларнинг қардошлигини исботлашга уринди, бироқ у тўғридан - тўғри одам маймундан гарқалган жонзод, деган фикрни айтган эмас. Шунингдек, Дарвин даҳрий

¹ И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт

² И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» Тошкент, Ўзбекистон, 1997, 78 -бет

³ И.А.Каримов. «Баркамол авлод орзуси» Тошкент, Ўзбекистон, 2000, 55 -бет

бўлмаган, ҳамма катори насронийлик қонун — қоидаларига амал қилиб яшаган. Бунинг устига унинг ўзи Кембриж университети қошидаги Исо коллежини тугатган.

Дахрийча қарашни Дарвин номи билан боғлаб иш қўриш яқин - яқингача «социалистик лагерь» ҳудудига кирган мамлакатларда расмий, давлат ёндашуви сифатида ҳукм суриб келди. Тоталитар тузумга асосланган бу давлатлар таназзулга учрагач, яна инсонни Худо яратган деган фикр уларда етакчилик мавқеини эгаллади.

Умуман олганда, инсоннинг интеллектуал тарихда, ҳатто нисбатан дахрийлик асри бўлмиш XX асрда ҳам, инсонни Худо яратган, деган фикр камида тўқсон фоизни ташкил этади. Биз ҳам ан-а шу кўпчилик тамонидамиз. Айни пайтда, камчилик билдирган ва билдираётган аксилфикр ҳам яшаш ҳуқуқига эга эканини тан оламиз. Республикамиз Президенти Исмоил Каримовнинг мана бу гаплари бизнинг фикрларимиз учун эътиборли хулоса бўла олади деб ўйлаймиз.

«Шу ўринда таъкидламоқчи эдимки, **дунёвийлик**, айрим ақидапараст кимсаларнинг даъволаридан фарқли ўлароқ, асло **дахрийлик** эмас. Биз бундай нотўғри ва ғаразли талқинларга мутлақо қаршимиз».

Агар диққат қилсак, асримиз мутафаккирининг фикри Куръони карим «Бақара» сурасида марҳамат қилинган куйидаги оятларга ҳамроҳандир: «30. Эсланг (Эй Мухаммад), Парвардигоримиз фаришталарга: «Мен Ерда (Одамни) халифа (ёрдамчи), қилмоқчиман», деганида, улар айтдилар: У ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўқадиған кимсани (халифа) қиласанми? Холбуки, биз ҳамду сано айтиш билан сени улуғлаймиз ва сенинг номингни мудом пок тутамиз». (Аллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан». 31. Ва У зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб, деди: «агар халифаликка биз ҳақдоримиз деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини Менга билдиринг!». 32. Улар айтдилар: Эй пок Парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта Сен ўзинг илму ҳикмат соҳибсан. 33. (Аллоҳ): «Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир», деган. (Одам) уларга барча нарсаларнинг исмларини билдирганидан кейин (Аллоҳ) айтди: «Сизларга, Мен Еру осмонларнинг сирларини ва сизлар ошқор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим?». 34. Эсланг (Эй Мухаммад), Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг, дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис қибр ва ор қилиб — кофирлардан бўлди.

Ваҳоланки, сажда бунгача фақат тангригагина бажо келтирилар эди. Демак, Худо бу билан барча мавжудодлардан олий, даража нуқтаи назардан ўзидан кейин турадиган буюк зотни яратганини эълон этди. Одам — Худонинг ердаги халифаси.

9-4446/2

Одам ҳам Аллоҳга нисбатан халифадир: то у қиёматга қадар, яъни Тангри даргоҳига боргунгача наботот ва хайвонот олами устидан ҳукмронлик қилиб туради.

Ҳукмронлик қилиш учун, табиийки, муайян даражада эркинликка, эркин ҳаракатни ихтиёр этиш ҳуқуқига эга бўлиш, фалсафий ибора билан айтганда, ихтиёр эркинлиги зарур. Ана шу ихтиёр эркинлиги фақат инсонга берилган. Фаришталар бундай маънавий неъматдан маҳрум – улар фақат Аллоҳнинг буруғини бажарадилар. Лекин инсондаги ихтиёр қилиш эркинлиги ҳам чекланган – у Аллоҳ томонидан Қуръони каримда умумий тарзда белгиланган доирадагина мавжуд бўлиши керак. Шу боис мутлақ эркинлик инсонга эмас фақат Яратганга хос.

Инсондаги ихтиёр эркинлиги зарурат талаби билан нисбийлашади. Акс ҳолда, муайян бир ё бир неча инсон ёки гуруҳнинг бетийиқ эркин ихтиёри нафақат бошқа инсонлар ва гуруҳлар, балки наботот, хайвонот олами, бутун Дунё учун фожеага айланиши мумкин. Ихтиёр эркинлигини бундай чеклашнинг, ақлга бўйсундиришнинг асосой воситаси ахлоқдир.

Шундай қилиб, ахлоқ – олий мавжудотга ато этилган олий неъмат. Яъни ахлоқнинг келиб чиқиши илоҳий манбадандир.

Ихтиёр эркинлиги туфайли инсон ҳар қадамда ахлоқий танлов муаммосига дуч келади. Бу муаммо инсонда масъулият ҳисси мавжудлигидан далолат беради. Масъулиятни ўзгалар ва ўз виждони олдида жавобгарликни сезмаган киши хоҳлаган ишга қўл уруши мумкин – уни ўз қилмишининг оқибати қизиқтирмайди, у фақат манфаат устуворлигини тан олади, ҳолос. Ундай одамни ахлоқсиз деб атайдилар. Зеро инсон ё эзгуликни, ё ёвузликни танлаши туфайли ниманидир ихтиёр этади.

Даслабки ахлоқий қонун – қоидалар ана шу танловни рўёбга чиқаришга, яна ҳам аниқроқ айтганда, уни осонроқ амалга оширишга хизмат қилади, илк ахлоқий қоида «Ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқага раво кўрма» мазмунида дунёга келган. Унинг ҳозирги замондаги эквиваленти «Пичокни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур», «Ўзингни эр билсанг, ўзгани Шер бил» каби мақолларда акс этган. «Ахлоқнинг олтин қондаси» деб аталган ушбу қоида, бизнингча, энг қадимий ахлоқий талаблардандир.

Даслабки ахлоқий қонун – қоидалар муқаддас китобларда ўз аксини топган зўравонликка зўравонлик билан жавоб бермаслик тамойили асосида яратилган.

Инсон ахлоқий ҳаётининг асоси бўлган ана шу қонун – қоидалар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган йўқ. Одамлар уларни оғир мажбурият деб билмасдан, дил - дилидан бажарадиган замоннинг тезроқ келиши учун тинмай ҳаракат қилишлари ахлоқий тараққиётдан далолатдир. Зеро, ана шу йўлда одам қомил инсон бўлиб етишади.

Инсоният тарихида ахлоқий тараққиёт бўлган ва у давом этиб келмоқда. Тўғри, бу давом этиш катъий тадрижийликка эга эмас. У гоҳо сусайиш, баъзан эса бироз ортга чекиниш, баъзан бир қанча муддат коим турни хусусиятларига эга. Лекин катта даврлар ва тарихий оралиқларни олиб қарайдиган бўлсак, ахлоқий тараққиётнинг мавжуд эканига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас. Мустабид тузумлар ва шахслар келтириб чиқарган ахлоқий таназзулларнинг ҳаммаси қисқа муддатли ҳамда ўткинчи ҳодисалардир. Зеро, инсоннинг асосий моҳияти ўзини ва ўз жамиятини тараққий эттириб бориш билан белгиланади. Ахлоқ эса ана шу тараққиётдан ҳеч қачон четда турмайди.

Ахлоқ тузулмасини, уч омил – асосдан иборат деб ҳисоблайдилар. Булар – ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқий хатти – ҳаракатлар. Жуда кўп ҳолларда ахлоқ тузулмасидаги мазкур уч омил – унсурнинг бирортасисиз ахлоқ тушунчасини тасаввур қилиб бўлмайди. Бошқача айтганда, ахлоқни инсон кўзи олдида гавдалантирувчи ахлоқий муносабатларнинг ҳис этиш ва ахлоқий онг интироқсиз юзага чиқиши, яъни мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бундай ҳолат ахлоқий ҳиссиётга ҳам, ахлоқий онгга ҳам тааллуқли. Зеро, тузулмадаги бу уч унсур – омил бир – бирисиз камдан – кам мавжуд бўлади, доимо бир – бирини тақозо қилади.

Тузилмада пойдевор унсур сифатида ахлоқий ҳиссиёт ёки ахлоқий ҳис этиш намоён бўлади. Тўғри, жуда кўп ҳолларда бирор – бир ахлоқий қарорнинг амалга ошуви узок ёки қисқа вақт мабайнида ўша қарор оқибатлари тўғрисида онгли равишда ҳулоса чиқаришга, уларни аввалдан англаб етишга уриниш билан боғлиқ бўлади, яъни биз ўз хатти – ҳаракатларимизни ахлоқий англаш элагидан ўтказиб, фаолият кўрсатамиз. Лекин ўша англаб амалга оширилган ахлоқий қарор тубида, сўзсиз, ахлоқий ҳиссиёт ётади. Демак, ахлоқий ҳис этиш ахлоқий англаш учун материал вазифасини ўтайди.

Бизнинг ахлоқий ҳаётимиз, барча ахлоқий тажрибаларимиз, ахлоқий фаолиятимиз ана шу уч омил асосида рўёбга чиқади. Ахлоқий кодексларимиз, меъёрларимиз ва тамойилларимиз уларга асосланган. Лекин алдов, ёлгон, сохталиқ ва тоталитар зуғум ҳукумронлик қилган даврларда ёки мамлакатларда ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий онг, ахлоқий муносабатлар қабул этилган кодекслар, меъёрлар ҳамда тамойилларга қўпинча тўғри келмайди. Расмий ахлоқий қонун-қондалар билан ҳақиқий ахлоқий интилишлар орасида маънавий жарлик пайдо бўлади, тилда бу қонун – қондалар қўқларга кўтарилган ҳолда, дилда, ич – ичдан уларга қаршилиқ ҳукм суради. Натижада жамият учун фожеа бўлган ахлоқий сўз билан ахлоқий фаолиятнинг алоҳида – алоҳида мавжудлиги рўй беради.

Ахлоқий қадриятлар, муштарак ахлоқий тушунчалар, ахлоқий тамойил ва меъёрлар барча минтақалар ҳамда миллатлар учун бир хил маъно касб этади. Чунончи, муҳаббат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, виждон, бурч,

инсонпарварлик, одабийлик, бахт, гўрилик, ростгўйлик, саҳийлик ва баҳилик сингари фазилат ҳамда иллатлар том маънода умуминсоний ҳодисалардир. Зеро, ўзбекча эзгулик ёки ёвузлик, инглизча виждон, французча инсонпарварлик, арабча ёлгон, дейиш мумкинми? Албатта йўқ.

2-Мавзу. Этиканинг асосий мезоний тушунчалари, ахлоқий тамойиллари ва меъёрлари. Оила фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари ҳамда шахс ахлоқий тарбияси.

Режа:

1. Этиканинг асосий - яхшилик ва ёмонлик, адолат, бурч, виждон, ор-номус, шаън, иззат, қадр-қиммат, бахт-саодат, ҳаётнинг маъноси ва мазмуни каби тушунчаларнинг моҳияти ва аҳамияти.

2. Этиканинг асосий - инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, байналмиллатлик, жамоавийлик ва ҳамкорлик каби тамойилларнинг моҳияти ва аҳамияти.

3.Этиканинг асосий қоидалари ва мезонлари-хушмуомалалик ва ширинсуханлик, ҳалолик, ростгўйлик, дўстлик ва вафодорлик қабиларнинг моҳиятию Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик йўлидан тараққиётида ва бозор иқтисодиётининг қарор топишида ахлоқий тушунчалар, тамойиллар, қоидалар ва мезонларнинг фуқароларни тарбиялаш ҳамда етук мутахассисларни тайёрлашдаги ўрни ҳамда аҳамияти.

4.Оила ва никоҳнинг моҳияти ҳамда жамият тараққиётида ўрни ва аҳамияти. Оила ва никоҳ муносабатларининг ахлоқий асослари.

5. Оиланинг шахс ахлоқий қамолатидаги ўрни ва аҳамияти. Ўзбекистон мустақиллигига ва бозор иқтисодиёти шароитидаги оила ва никоҳ муносабатларининг ахлоқий асосларини мустаҳкамлаши ҳамда уни янада такомиллаштириш муаммолари.

Мавзуга оид таянч тушунчалар: муҳаббат, эзгулик, яхшилик, адолат, бурч, виждон, ор-номус, идеал, ҳаётнинг маъноси, бахт, инсонпарварлик, эрқарварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, фидойилик, зиёлилик, оила, фуқаролик жамияти, ахлоқий маданият, касбий одоб.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан. Ўзбекистоннинг 20 йиллик мустақил тараққиёт йўлида қўлга киритган ютуқ ва натижалари, мамлакатимизнинг салоҳияти ва қудрати, туб ислохотларнинг моҳияти ва аҳамиятини аҳолининг кенг қатламларига етказиш, жойларда ташкилий-амалий,

маданий-маърифий талбирлар, тарғибот-ташвиқот ишларини амалга ошириш учун муъалланган илмий-оммабоп нашр. – Т.: «Иқтисодиёт», 2011.

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2010

3. И.А.Каримов. 2010 йил 12-ноябрдаги Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасининг ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузаси. - “Халқ сўзи” газетаси 2010 йил 13 ноябр.

4. И. А. Каримов. Юксак маънавият енгилмас куч. – Т.. “Маънавият” 2008 йил.

5. Каримов И .А. Донишманд халқимизнинг мустахкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000 йил, 8-июнь.

6. И.А.Каримов. «Баркамол авлод орзуси» Тошкент, Ўзбекистон, 2000

7. И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолавлари» Тошкент, Ўзбекистон, 1997.

8. . Каримов И.А. Ҳаёлотлик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони булсин. Т., 1994.

9. И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» Тошкент, Ўзбекистон, 1997.

10 Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1992.

11. Шер А. Ахлоқшунослик. Т. 2000.

1. Ҳар бир фан синғари этиканинг ҳам тушунчалари (категориялар) бўлиб, улар кишиларнинг бир-бирларига, оилага, жамоага, жамиятга бўлган муносабатларини ифодалайди ҳамда инсонларни туғри йўлга солишга, тевақатрофда юз бераётган ҳодисаларни баҳолашга ҳамда улардан хулосалар чиқаришга имкон беради. Ахлоқшунослик категориялари орасидан энг кўп тарқалгани, энг кўп қўлланиладигани яхшилик ва ёмонлиқдир.

Яхшилик деб кишиларнинг меҳнатсеварлик, ҳаёлотлик, мардлик, инсонийлик, олийжаноблик, одамларга, халққа, жамиятга нафи, меҳр - муҳаббаги, ҳиммати, муруввати, оғирини енгил қилиш, раҳм - шафқати ва уларга зиён - заҳмат етказмаслик синғари ижобий хатти - ҳаракатларга айтилади. Ахлоқшунослик яхшилик тушунчасининг конкрет тарихий мазмунига, инсониятнинг олға қараб ҳаракат қилишга, меҳнаткашларни ва барча инсонларни ҳимоя қилишга имкон берадиган ва уларнинг ижодий қучларининг бемалол ривожланиши ҳамда қўлланилишига имконият туғдирадиган жами ижобий, ахлоқий фазилатларни киритади. Яхшилик деганда, муайян синф, ижтимоий гуруҳ, партия, давлат, жамоага, шахсга, инсонга бериладиган ахлоқий баҳо, фазилат ифодаланали,

Ёмонлик эса кишиларнинг дангасалик, текинхўрлик, зарақунданалик, золимлик, майхўрлик, гиёҳвандлик, дилозорлик, хасадгўйлик, тўхматчилик,

иғвогарлик, гийбатчилик, бузуклик каби салбий хатти - ҳаракатларига айтилади. Яхшилик, эзгулик, ҳимматлилик деб юритилади. Ёмонлик эса ёвузлик деб юритилади. Ахлоқшуносликнинг муҳим тушунчаларидан бири адолат, адолатлилик бўлиб уларнинг мазмунида поклик, тўғрилиқ ҳақиқат мужассамлашади. Адолат тушунчаси инсоний муносабатларда инсоф, диёнат, тенглик, ҳаққонийлик, рағбатнинг зарурий ўлчовларидир. Демак, адолат деб кишилар ўртасидаги муносабатларда тенгликни, тўғрилиқни, ҳақиқатни, ҳаққонийликни, покликни ифодаловчи хатти - ҳаракатларнинг жамига айтилади. Инсоният яратилгандан бери адолатни кадрлаб ва адолат учун курашиб яшаб келмоқда. Чунки, адолат бўлган жой гуллаб яшнайдди, халқ эркин бўлади. Аксинча адолат оёқ ости қилинган жойларда эса разолат ҳукм суриб, жамият ва одамлар тубанликка юз тутган. Арасту Искандарга қилган насиҳатларида: "Билгилки, адолат - буюк қудратли худонинг ер юзидаги ўлчовидир, унинг ёрдамида заиф бўлган ҳақ, одам кучли бўлган ноҳақдан ўз ҳақини олади", — деган эди. Соҳибқирон Амир Темур ўз ҳаёти ва фаолиятида "Куч адолатда" деган сермазмун ҳикматга амал қилган. Донолар ҳикматларига амал қилган юртбошимиз И. А. Каримов адолат машъаласини баланд кўтариб, ундан ўз халқини баҳраманд этмоқда. Унинг мунаввар ёғдуларидан, адолат нуридан баҳра топган халқимиз Ватан боғини обод қилиб, тинч ва осойишта ҳаёт кечирмоқда.

Этиканинг муҳим тушунчаларидан бири бурч бўлиб, у кишиларнинг жамиятда ўз вазифаларини бажариш одамларга ва ижтимоий ҳаётга тўғри муносабатда бўлиш каби фазилатларини ифодалайди. Бурч - деб инсоннинг, шахснинг, кишилар, оила, Ватан, миллат, жамият олдидagi мажбурияти, маъсулияти, содиқлиги, онглилигини ифодаловчи хатти-ҳаракатларнинг жамига айтилади. Ўз бурчига содиқлик ҳар бир кишига обрў, шон - шараф келтиради. Ҳар бир инсон ўз бурчига содиқлиги ўзига, жамиятга, Ватанга, миллатга, меҳнатга, оилага, фарзандига, жамоага бўлган муносабатида намоён бўлади. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов Шароф Рашидов таваллудининг 75 йиллигига бағишланган тантанали нутқида "Шароф Рашидов ўз халқига ва ватанига фидойи фарзанд эди, у ўз халқининг эртасини ва келажagini ҳаммадан кўпроқ ўйларди. Ёнг оғир шароитда ҳам Шароф Рашидов халқига фарзандлик бурчини қўлдан келганча адо этди", деб таъкидлаган эди. Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон фуқароларининг бурчи чинакам ижтимоий жамият қуриш ва баркамол инсонни тарбиялаш бўлмоғи лозим. Бинобарин, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида Президентимиз И.А. Каримов асарларида фуқароларнинг ўз бурчларини бажаришга алоҳида эътибор берилмоқда. Республикамиз асосий қонунининг 11 бобида барча фуқароларнинг конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажаришга қонуларга амал этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари эркинликлари, шаъни ва қадр - қимматини ҳурмат қилишга Ўзбекистон халқининг тарихий маданий ва маънавий меросини авайлаб асрашга, атроф табиий муҳитга

эҳтиётқорона муносабатда бўлишга, қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғинларни тўлашга мажбурдирлар ва Ўзбекистон Республикасини химоя қилиш — Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир деб таъкидланади.

Этиканинг ғоят муҳим тушунчаси виждон ва виждонийликдир. Виждон ва виждонийлик деб инсоннинг ўз ҳуқуқини муайян жамият ахлоқ қоидалари нукта-назаридан туриб ахлоқий баҳолаши ва назорат қилиши, ўз хатти - ҳаракатларини ва бу хатти - ҳаракатларга боғлиқ бўлган ҳис - туйғуларни, кечинмаларни ўзида таҳлил этишга айтилади. Виждон ва виждонийлик инсоя учун ғоят зарурий, қимматли ахлоқий фазилатдир, унинг ўз мезони ва баҳоси бор. Виждон қувониш, енгил тортиш, изтиробдан қутулиш, ҳижолатдан фориғ ва юзи ёруғ бўлиш каби ижобий ҳис - туйғулар, шунингдек салбий кечинмалар тавба, узр сўраш, изтироб чеккиш, пушаймон ва ҳижолат бўлиш, уялиш каби салбий кечинма, ҳис - туйғуларда, хатти - ҳаракатларда намоён бўлади. Виждон инсон хатти - ҳаракатларининг энг ҳаққоний, жуда ҳолис, ғоят поклик ҳакамидир. Шу боис юртбошимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек "...Виждон билан, иймон билан, диёнат билан ўйнашиб бўлмайди". Виждонсизлик эса бениҳоя шармандалик, ўта салбий, ғоят уятли иллатдир.

Этиканинг муҳим тушунчаларидан бири кадр - қиммат бўлиб, уни гоҳида иззат - нафс, ор - номус ҳам деб юритадилар. Кадр - қиммат ёки ор - номус деб инсоннинг жамиятдаги ўз қимматини, иззат - нафси, шаъни, шарафи, шон-шухратини англашни, аждодлар, оила ва миллат шаънига доғ тушурмасликни ва уларнинг жамият томонидан тан олиниши ҳамда эътироф этилишига айтилади. У шахсий, ижтимоий, миллий, касбкор шарафи, йиғитлик шаъни, кизлик номуси, иззат, ҳурмат, ишонч, рағбат, мактов, тақдирлов, нишонлаш, хотирлаш, помини абадийлаштириш ва ҳоказо каби ахлоқий фазилатларда намоён бўлади ҳамда бу тушунчаларда инсоннинг, халқнинг ҳаётида ҳамда фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Президентимиз И.А. Каримов сўзлари билан айтганда: "Ўз иззати ва кадрини билган халқгина бошқаларнинг ҳам иззат ва кадрини жойига қўйишга қодир бўлади". Бу сўзлар ҳар бир конкрет одам ва шахсга ҳамда раҳбарга ҳам таълуқлидир.

Этиканинг ғоят муҳим тушунчалари ҳаётнинг маъноси ва мазмуни, бахт-саодатдир. Ҳаётнинг маъноси деб онгли инсоннинг яшашдан қўзлаган мақсади, унинг умри, ҳаёт фаолиятининг умумий йўналишини англатувчи жараёнларга айтилади. Ҳаётнинг маъноси инсоннинг ўз олдига қўйган мақсади, ҳаётида қўзлаган манфаати ва белгиланган вазифаларида намоён бўлади. Инсон ҳаётининг маъноси — бу унинг ҳаётининг бутун бош йўлидирки, кишининг конкрет мақсадлари ана шунга боғлиқ бўлади, Инсон фақат еб - ичиш, зурриёт қолдириш тирик эмас, меҳнат қилиш, жамиятда яшаш, ўзидан бошқа кишилар билан ижтимоий муносабатда бўлиш жараёнида у инсон сифатида шаклланади, ўсиб -

унади, талант ва истеъдодларини намоён қилади. Рус шоири А. Блок: "Инсон ҳаётининг маъноси тибиб - тиңчимаслик ва донмий таъинишдан иборатлигини тушуинган одам калта фаҳмликдан қутулан бўлади", — деган эди. Демак, инсон ҳаётининг маъноси дунёга келиб, униб - ўсиб, оила кўриб, фарзандларни тарбиялаб, ўзи, оиласи, Ватани, миллати, жамияти учун ижодий меҳнат қилиб, ўз умрини фаровон, гўзал, кизикарли, мақсадга мувофиқ қилиб ўтказишдан иборат. Бинобарин, ҳаётнинг маъноси ейиш, ичиш, кийиниш, лаззатланишдан иборат бўлмай, балки буларга эришишлик учун яшаш, меҳнат қилиш, ижод қилишдан иборат. Ҳаётнинг мазмуни инсон ҳаётининг қандай кечганлигини ифодалайди. Инсон ҳаётининг мазмуни деганда инсоннинг жамият ҳаётидаги ўз ўрни ва аҳамиятини белгилловчи бутун фаолияти (аввалги, ҳозирги ва келажакдаги) асосий мазмун англаш даражаси ҳамда унинг намоён бўлиш даражаси тушунилади. Хуллас, ўз ҳаётини, унинг маъноси ва мазмуни мақсади, гўзал ва бахтли қилишга эришмоғи лозим. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек: "Ҳар бир одам "Мен кимман ўзи. Бу дунёга нимага келдим? Дунёга келиб нима иш қилдим?", — деб ўзидан сўрайди.

Шу саволларга бемалол жавоб бермоқ учун у умри давомида савоб ишларни кўпроқ, қилмоққа шошилмоғи керак". Инсон ҳаётининг олий мақсади бахт - саодатга эришишдир. Хўш, бахт нима? Оддий сўз билан айтганда бахт бу инсоннинг орзу - истаклари, мақсадларига етишиб яшашидир. Ёки бошқача қилиб айтганда, бахт, бахтлилик ҳар бир кишининг моддий ва маънавий эҳтиёжларининг қондирилганлиги, ўз мақсадлари, орзу - истакларининг рўёбга чиққанлиги, ҳаётдан, ўз хатти - ҳаракатларидан маънавий қониқиш оқибатида ҳосил бўладиган олий неъматдир. Бахт тушунчаси хилма - хилдир. Ватан бахти, шахс бахти, меҳнат бахти, ёр бахти, оила бахти, фарзанд бахти, қарилик бахти ва бошқалар. Лекин буларнинг ҳаммаси, инсон бахти, унинг фаровон, тўқ, соғлом оила ва фарзандли бўлиб, узоқ умр кўриши қабиларда кўринади. Қадимда бир донишманддан "Одамни нима бахтли қилади, бойликми ёки шон-шухратми?" — деб сўрабдилар. "Бойлик ҳам, шон - шухрат ҳам одамни бахтли қила олмайди. Тан-жони соғ гадо ҳар қандай бой одамдан бахтлироқдир" — деб жавоб берибди донишманд. Инсоннинг бахтли бўлишида сиҳат - саломатлик билан бирга ёшликдан яхши, аъло ўқиш, касб - ҳунар эгаллаш, ижтимоий фойдати меҳнат қилиш, оилали, уйли - жойли, фарзандли бўлишга, жамоа ва жамиятда обрўга эга бўлиш ва ҳоказо шартларнинг аҳамияти катта. Жумладан, Президентимиз И.А. Каримов айтганидек: "Фарзанд кўриб, ота бўлиш, она бўлиш бахтдир". Айни пайтда ҳамма нарсаси бўла туриб, обрўси бўлмаган инсон дунёда энг бахтсиздир. Демак, бахт деб инсон эга бўлиши лозим бўлган соғлом, ўз ҳаётининг беками - кўстлиги, маънавияти, ахлокли, обрў-эътиборли, барқарор, хушчакчак, боқий умр кечиришига айтилади. Инсонга бахт ўз - ўзидан келмайди. Гойибдан келадиган бахт йўқ. Бахтни совға қилиб бўлмайди. Ҳар бир инсон ўз

бахтини ҳалол меҳнати, тинч - тотув яшаш, касбкор, илм - фан, техника ютуқларини эгаллаши билан топади. Демак, бахт - инсонлар орасидан муносиб ўрин топиш, ўзининг ҳалол меҳнати, ўзгаларнинг юқини енгил қилиш, она халқи орасида номи ардоқ билан тилга олинishi, эл фаровонлиги учун қўшган ҳиссаси, келажак авлодларга қолдира олган тухфасидир. Бахт ҳар бир кишининг бахтлилиги давлати, мамлакати, жамиятининг таракқиёти даражаси, мустақил ёки қарамлиги, тинч ёки нотинчлиги, ижтимоий тузумнинг хусусияти, табиий офатлардан ҳоли ёки ҳоли эмаслиги, экологик вазияти ва ҳоказоларга боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Масалан, бир неча ўн йиллардан бери боши уруш - жанжал, можаролардан чиқмаётган Афғонистон, Тожикистон, Чеченистон фуқароларининг ҳаётини бахтли деб бўлмайди. Бахт бу, фақат ўз бахти учун, балки ўзгаларни бахтли қилиш ва уларнинг бахтли бўлиши учун курашини демакдир. "Ўз бахтинини ўзгаларнинг бахтидан кидир" деган ҳикмат бежиз айтилмаган. "Ер юзида лоақал биргина бўлса ҳам бахтсиз яшаётганини кўриб туриб, хотиржам яшаш ва бахтли бўлиш мумкин эмас". — деган эди венгер математиги Больяй Яноши.

Мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий таракқиёти, фуқароларимизнинг ижодий меҳнати уларни ҳаммасининг ва ҳар бирининг бахтли ҳаётини таъминлайди.

2. Ўзгача ахлоқни, ахлоқий муносабатларни, ахлоқий талабларни бир мунча умумий тарзда ифодаловчи ахлоқий онг шакллари сифатида намоён бўлувчи ахлоқий тамойиллар (принциплар) воситаси билан ўрғанади. Ахлоқшуносликнинг тамойилларига инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ва ҳамкорлик, ахлоқий ғоявийлик қабилар қиради. Инсонпарварлик (гуманизм) — кишиларга нисбаган меҳр - оқибатли, муруватли, ҳимматли, ҳурматли бўлиш, кишиларга яхшилик қилиш, киши гўноҳ қилганда ҳам уни кечириш, уни тушунишга ҳаракат қилиш, кишининг шарм ва мустақиллигини ҳурматлаш демакдир.

Инсонпарварлик одамзот пайдо бўлгандан бери пайдо бўлган шахсий, фақат инсонгагина хос онгли фазилатдир. Инсонпарварлик (гуманизм) деб одамларга меҳр - оқибат билан қараш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий фаровонлигини ошириш, маънавий қамолатини юксалтириш, бахтли, сифатли, эркин, озод, дахлсиз яшашини таъминлаш, келажак ҳақида ғамхўрлик қилиш каби мақсад ва ғоялар билан суғорилган кишиларнинг ҳатти - ҳаракатлари ҳамда фазилатларнинг жамига айтилади. Инсонпарварлик ҳамма вақт кишилар ҳаёти ва фаолиятининг зарурий шарт бўлиб келган. Француз маърифатпарвари Ж. Ж. Руссо: "Одамлар, инсонпарвар бўлинг! Бу сизнинг биринчи бурчингиз", — деган эди. Буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоий

“Одами эрсанг демагил одами,
Ониким йўх халқ ғамидин - ғами” —

деган даъвати хозирги кунгача ҳаётимизнинг шиорларидан бўлиб турибди. Бинобарин, инсонпарварлик, якка - ёлғиз фахрийларга, ногиронларга, серфарзанд оилаларга, қўмакка муҳтож бошқа фуқароларга бугунги Ўзбекистонда давлат миқёсидаги анъаналар сафилан тобора кенгроқ жой олмоқда, Чунки юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлашча: "Инсонпарварлик бу ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. Шафқатсизлик ва ўзвонлик унинг табиатиға ётдир. Ўзбек оиласида бугунги кунда яхшилик ва ёруғлик, болаларға меҳр, катталарға ҳурмат, яқинларға ва бошқаларнинг қайғусига ҳамдардлик мужассамлашгандир"¹. Халқимизнинг, миллатимизнинг, республикаимиз барча фуқароларининг, давлатимизнинг инсонпарварлиги хозирги ҳаётимиздан тобора чуқурроқ, ўрин олаётган адолат, сихат - саломатлик, фидойилик, болапарварлик, соғлом авлод учун кураш, тинч - тотув яшашни таъминлаш қабиларда намоён бўлмоқда. Ахлоқшуносликнинг муҳим тамойилларидан бири меҳнатсеварлик, яъни инсоннинг моддий ва маънавий бойлик яратишга ва қўлайтиришга ҳамда умуминсоний фаровонлик ва таракқиётини таъминлашга қаратилган фаолиятидир. Меҳнатсеварлик — киши қамолатининг асосий омилларидан бири ҳисобланади. У кишиларни муҳтожликдан, юрак сиқилишидан, ахлокий бузилишдан сақлайди. Меҳнатсеварлик тўғайли одамда обрў - эътибор ортади, кишидан яхши ном қолади, унинг ҳаёти сермазмун. сержило ва баракали бўлади. Бинобарин, бугунги кунда Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш учун мамлакатимиз барча фуқароларида, айниқса ёшларда меҳнатсеварлиқни қарор топтириш ва улар ҳаётига сингдириш ҳар қачонгидан ҳам долзарб вазифадир. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: "Буюк давлатни қўзлаб, порлоқ келажак учун, фарзандларимиз иқболи учун, авлодларга озод ва обод Ватан қолдирмоқ учун яшаш ва ҳалол меҳнат қилиш Ўзбекистонда истиқомат қилаётган ҳар бир қимсаннинг муқаддас бурчидир"².

Этиканинг муҳим тушунчаларидан бири ватанпарварлик, Ватан туйғуси, Ватанни севишдир. Ватанпарварликнинг жуда кўп таъриф - тавсифлари бор. Ахлоқшуносликда ватанпарварлик деб инсоннинг ўз Ватанига меҳр - муҳаббати, унга садоқати, унинг ўтмиши, ҳозир ва келажаги билан фахрланиши ҳамда ватан манфаатлари йўлида хизмат қилишга тайёр туриши каби хатти - ҳаракатлари ва фазилатларига айтилади. Инсон учун Ватандан, она - юртдан, туғилиб ўсган, кучоғида меҳнат қилиб, яйраб - яшнаётган жойдан юксакроқ бойлик йўқ. Чунки ҳар биримиз кишлоғимизсиз ва шаҳаримизсиз, гуманизмизсиз ва вилоятимизсиз ва ниҳоят бутун Ўзбекистонсиз яшай олмаймиз. Шу боисдан ҳар биримиз Ўзбекистонни севишимиз ҳам фарз, ҳам қарзидир. Бинобарин, бугунги мустақиллик даврида Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: "Ватаннинг ҳар бир асл фарзанди ўзини ота юртининг ажралмас бўлаги деб ҳис эътипти ва бундан

¹ И.А.Каримов. «Барқамол авлод ортуса» Тошкент, Ўзбекистон, 2000, 76 -бет

² Уш асар 88-бет

фахрлანаяпти. Истиклол берган энг катта бойликлардан биринчиси ана шу десак, асло янглишмаган бўламиз”¹.

Этиканинг муҳим тунунчаларидан бири байналмилал ва халқаро ҳамкорликдир. Байналмилалчилик арабча “байналмилал” — миллатлараро суздан олинган бўлиб, жаҳондаги ёки муайян мамлакатдаги барча миллат ва элатларнинг тенглиги, ҳамжиҳатлиги ва ҳамкорлигини ифодалайди. Байналмилаллик миллий чекланиш ва шовинизм (бир миллатнинг иккинчи миллат устидан ҳукмронлиги)га бутунлай қарама - қаршидир. Байналмилаллик ғоялари ҳамisha кишиларни ва мутафаккирларни ғоят даражада жалб қилиб келган.

Немис мутафаккири Г. Э. Лессинг (1729-1781); “Дунёдаги барча халқлар ҳар жиҳатдан ҳам тенгма - тенг, бири иккинчисидан ортиқ эмас”, — деган эди. Шарқда “Қирқта элат бирлашса, душман кучи қирқилур”, деган мақол бор. Бинобарин, миллатлар бошқа халқларнинг ютуқларидан фойдаланмай туриб ривожлана олмайдилар. Барча халқларнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий, маънавий юксалиш тарихи бир - бирлари билан чирмашиб кетган. Шунинг учун ҳам ҳар бир миллат ўз доирасида чекланиб қолмай, бошқа миллатлар ва халқлар билан биргаликда тараққий қилади. Демак, мамлакатимизда биронта ҳам миллат, элат бошқа миллат ва элатлардан, умумий жаҳон цивилизациясидан ажралган ҳолда тараққий қила олмайди. Бу тарихимизда қўплаб исботланганидек, бугунги мустақиллигимиз шароитида янада муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки Ўзбекистонда ўзбеклар билан бирга 130 га яқин миллат ва элатлар вакиллари яшаб, меҳнат келмоқда. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек: “ҳаётиимизнинг ўзи турли миллат, эътикод ва дин вакиллари ўртасида ўзаро ҳурмат ҳукм сурган шароитдагина умумий ҳонадонимиз, умумий келажакимиз, фарзандларимиз келажакини қуриш мумкинлигини кўрсатиб турибди”.

Этик ғоявийлик кишининг, шахснинг ўзини - ўзи англаш одоби ва ҳаётий фаолиятининг муҳим тамойилларидан бирини кўрсатувчи ахлоқий фазилатдир. Ахлоқий ғоявийлик кишининг маълум маънавий-ахлоқий ғояга берилганлигини кўрсатади, киши шунга асосан ўз ҳатти-ҳаракатини белгилайди, ўз умрини шу ғояга бағишлашини ифодалайди.

3.Этика ахлоқнинг, ахлоқий муносабатларнинг нормалари (намуналари, меъёрлари, мезонлари)ни ҳам асослаб беради. Ахлоқ мезонлари у ёки бу ижтимоий бирлик: шахс, оила, миллат, жамият ва ҳоказолар ахлоқи талабларининг энг оддий шакллари билдиради. Буларга ҳушмуомалалик ва ширинсуханлик, ҳалолилик ва ростгўйлик, камтарлик, фахр ва ифтихор, олийҳимматлилик, самимийлик ва дўстликка садоқат, шарму - ҳаё сингари ахлоқ - одобнинг ижобий ҳамда иғвогарлик ва гийбатчилик, ҳасадгўйлик ва тухматчилик, мақтанчоқлик ва такаббурлик, ёлғончилик ва қаллоблик, иккиозламачилик, мунофиқлик, хиёнатчилик,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Тошкент – 1992, Ўзбекистон, 23- бет

душманлик. Бахиллик ва зиналик, эзмалик ва лакмалик, жохиллик ва нодонлик, худбинлик ва айёрлик, касдлашиш ва калака - мазах қилиш каби салбий ифодалари киради. Хушмуомалалик инсоннинг кишиларга ҳурмат, самимий, ёқимли, мулоимлик билан ифодаланадиган ҳатти - ҳаракатлари ва фазилатларидир. Хушмуомалалик ширинсуханлик деб юритилади. "Бизда хушмуомалаликдан ҳам кўра қимматга тушадиган ва қадр - қиммати баланд бошқа нарса йўқ", — деб ёзган эди, испан ёзувчиси М.С. Сервантес (1547-1616). Хушмуомалалик кишининг чинакам маърифатли ва маънавиятли эканлигидан далолат беради. Хушмуомалаликнинг акси қўполлик, дағаллик, ҳақоратлаш ва сўқинишдир. Ҳаётда кишиларга, дўстларга хушмуомалалик билан муносабатда бўлиш қўпроқ муҳимдир. Инсонлар ҳаётида ҳалоллик ва ростгўйлик сингари ахлоқ мезонлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Уларни инсон ахлоқий софлигининг кўзгуси дейиш мумкин. Чунки уларда кишининг ахлоқий эътиқоди ҳам, мақсадлари ҳам, ҳатти - ҳаракатлари ҳам худди ойнадагидек акс этиб туради. Ҳалоллик киши ҳатти - ҳаракатларининг ва ҳулкининг тўғрилиги, қатъийлиги, самимийлиги билан ифодаланади. ҳалоллик энг олийжаноб фазилат бўлиб, у ҳақиқат оқидида чекинмайди, унга интилиш қанчалик кийин бўлмасин, нопок, ҳаром, сохтакорликлардан жирканишдир, уларга йўл қўймасликдир. Ҳалолликка энг яқини фазилат ростгўйлик бўлиб, уни ҳақгўйлик ҳам деб атайдилар. Инсоннинг ростгўйлиги, ҳақиқатни севиниши, аччиқ бўлса ҳам ундан юз ўгирмаслиги, ёлгончиликка йўл қўймаслиги унинг ахлоқий баркамоллигининг синови тоши (эталони)дир. Бинобарин, ҳалоллик ва ростгўйлик инсон ва ҷамият учун гоъят зарурий ахлоқий фазилатдир. Шу боисдан ҳам Ўзбекистонинг мустақиллик ва бозор иқтисодиёти йўлидан боришида барча фуқаролар, айниқса ёшлар фаолиятида ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш катта аҳамиятга эга. Инсон ахлоқий қиёфасини ифодаловчи мезонлардан бири камтарлик бўлиб, у кишининг содда табиатлигини, бошқалардан ўзини устун қўймаслигида, кишиларнинг ҳаётий тажрибаларига, билимига, ҳис - туйғуларига ҳурмат тарзида намоён бўладиган ҳатти - ҳаракатларини ифодалайди. Камтар одам ҳеч қачон ўзини бирор кишидан, қўпчиликдан, халқдан устун қўймайди. Аксинча у халқ билан доимо бир тан, бир жон бўлиб яшайди ва у кишига куч бағишлайди. Шунинг учун ҳам "Камтар кам бўлмас", "Камтарга камол", — дейди доно халқимиз. Иббот талаб қилмайдиган бу ҳақиқат бир неча минг йилликларнинг синовидан ўтиб келмоқда. Аммо камтар бўламан деб ўз қадр - қимматини ерга урмаслик, иззат - нафсини поймол қилдирмаслик лозим. Ҳатто ортиқча камтарлик пинҳона такаббурлик (гердайиш) бўлиб чиқиши мумкин. Демак, камтарлик инсонга обрў, куч - қувват бахш этадиган, обрў - эътиборини оширадиган ва уни такаббурлик, мактанчоқлик, димоғдорлик, манманлик, менсимаслик каби қусурлардан халос қиладиган фазилатлардир. Бу ибратли мезон билан кишининг иродалилиги, чидамлилиги, сабр - тоқатлилиги ҳам ҳамоҳанг ва яқиндир. Демак, камтаринлик,

иродалилик, чидамлилиқ инсон учун ҳоят зарур ва фойдали ахлокий фазилатлардир.

Этиканинг мезонларидан яна бири шарм - ҳаё бўлиб, у кишиларнинг нафси тийиш, ёмонликни тарк этиш, беҳаёлардан ўзини олиб қочиш, эҳтиёткорлик қилиш ва уялиш, номус, шарафини сақлаш қабиларни англайди. Унинг аксини оддий тилда беҳаёлик, уятсизлик, шармисорлик дейилади. Шарму - ҳаё ҳар бир инсон учун, миллатимиз учун, айниқса ёшларимизга нон билан сувдек зарур бўлган ибратли мезондир. Қалбга доғ - тушуриб қуйгандан кўра бетнинг кизаргани афзал. Президентимиз И. А. Каримов ўзбек халқига азалдан хос бўлган шарм - ҳаё, меҳр - оқибатга юксак баҳо бериб, бундай деган эди: "Аввалом бор биз ўзимизни англашимиз, ўзбек деган номни улуғлашимиз керак. Яна айтаман, биз Шарқданмиз, Осиёликмиз... Бизнинг халқимиздаги шарм - ҳаё, меҳр - оқибат яна қайси халқда бор? Бу сўзларни бошқа тилга таржима қилиб бўлмайди". Шарм - ҳаё, андишалиқ билан боғлиқ бўлиб, у кишининг оқибатни ўйлаб, юз - хотир қилиб қиладиган ҳатти - ҳаракатларини ифодалайди. Лекин андишалиқ ҳамиша таъқиб эмас. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек: "Биз андиша, ўзбекчилик, мусулмончилик деган тушунчаларни ўзига ниқоб қилиб олган ана шу қусурлардан бутунлай холи, бутунлай халос бўлишимиз керак. Андиша ўз йўли билан, лекин инсон энг аввало журъатли ва жасур бўлиши керак. Дард яширилса, оқибати ёмон бўлади, мадда тоғилаб кетади. Ўз дардимизни ўзимиз ошқор этишимиз, ўз вақтида чора топишимиз, тузатишимиз, бу ҳар кунлик оддий одатимизга айланиши зарур"¹.

Этиканинг оддий мезонларидан яна бири ҳимматлилиқ бўлиб, унинг мазмунида кишиларнинг саховати, покизалига, мухтожларга ғамхўрлиги, ёрдами қабилар ётади. Одамнинг одамийлиги унинг ҳимматида, меҳр - мухаббати, саҳийлигида намоён бўлади. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: "Савоб ва хайрия деган муқаддас тушунчалар жуда кенг. Бозору мазорларни обод қилиш, бева - бечораларга, мухтож оилаларга ёрдам қурсатиш керак"².

Этиканинг энг муҳим мезонларидан дўстлик бўлиб, кишиларнинг ўзаро ёрдамини, ҳамкорлигини, яқинлиги, ҳатти - ҳаракатлари ва фазилатларини ифодалайди. Дўстлик кишилар ўртасидаги қизиқиш ва манфаатлар, мақсадлар бирлигига, ўзаро яқинликка мосланидиган муносабатдир. Мустаҳкам, чинакам, боқий умр дўстлик ҳамиша оғир, машаққатли дамларда юзага келади. Ҳақиқий дўст салोकати мухтожликда, қийинчиликда, мушкулотда, бахтсизликда синалади. Ҳақиқий дўстсиз кишининг ҳаёти тўлақонли ва мазмунли бўла олмайди. Шу боисдан халқимиз "Дўстсиз киши — қўлсиз киши", "Дўстлик бахтиёрлик

¹ И.А. Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бугасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари» Тошкент, Ўзбекистон, 1997, 131 -бет

² Уша асар. 142-бет

пойдевори", — дейди. Севикли шоиримиз Эркин Вохидов ҳам: "Дўст билан обод уйинг, гар бўлса у вайрона ҳам. деб бежис айтмаган. Шунингдек ҳаётда чинакам, ҳақиқий, вафодор дўстларни орттириш, асраш, авайлаш жуда муҳим. Дўстлик вафодорлик билан боғлиқ. Вафодорлик дўстликка садоқатлилиқни, маънавий бирликда, ҳамкорликда, меҳр - оқибатлилиқда, жасоратлилиқда намоён бўлади. Вафодор инсонлар ва дўстлар ҳар қандай вазиятда ҳам бир - бирдан дўстлик ришталарини узмайдилар ва бир - бирлари учун жон - фидо этишдан ҳеч қачон тоймайдилар. Инсонлар ва дўстлик, садоқат ва вафодорлик туйғуларини намоёниш этиб элини, юртини ва ўзларини ҳам ҳалокатдан ҳалос этадилар. Шу боисдан ҳам тарихимизда бўлгани сингари мустақиллик даврида Ўзбекистон фуқароларининг дўстлигини ва вафодорлигини қарор топтириш ҳамда мустаҳкамлаш муҳим аҳамиятга эгадир. Оддий ахлоқ - одобнинг салбий мезонларидан бири иғвогарлик бўлиб, кишининг бирор кимсага нисбатан бўҳтон қилиши, унда бўлмаган қусурларни, ҳар хил уйдирмалар, номаъқул гапларни тарқатиши, қоралаши, гирт ёлгон кирдикорларни ўйлаб топиб, унинг шаънига фисқу - фасодларни тукиб чиқаришидир. Иғвогарлик кўпинча, сирдан, орқа ва ортдан, гўйибона ва пинҳона бўлади. Ғийбатчилик кишининг ҳасад, қўраолмаслик, алдаш, маккорлик, риёкорлик, ғаразғўйлик ярамас феъл - атоворини билдиради. Ғийбатчиликка ҳасадғўйлик яқин бўлиб, у кишининг муваффақиятини қўра олмаслик, изтиробга тушиш, фисқу - фужурлар билан боғлиқ салбий ҳатти - ҳаракатлардир. Тухматчилик кишини яхши билимай, бировнинг гапига лақиллаб ишониб, унга бўҳтонлар, фисқу фасодлар ёғдиришидир.

Мақтанчоқлик ўз ҳислату фазилатларини кўз - кўз қилиб, қўп гапириб, ўз яхшилигини миннат қилиб юрган одамнинг салбий ҳатти - ҳаракатларидир. Тақаббурлик кишининг манманлик, қалондимоғлик, шуҳратпарастлик каби ўта салбий феъл - атоворидир. Ёлгончилик кишининг датилисиз, исботсиз, асоссиз гапириши ва уларни тарқатишидир. Қаллоблик кишининг турмушда муттаҳамлиги, алдамчилик, ғаламислик, қабихлик билан боғлиқ салбий ҳаракатларидир. Иккиюзламачилик кишини қўрғанда мақтаб, кетгандан кейин унга маломат, уйдурмалар ёғдиришидир. Мунофиқлик ҳеч нарсадан, ҳаром-ҳаришдан, ёлгон - яшиқдан жирканмай қилинган ҳатти - ҳаракатларидир. Юқоридагиларнинг ҳаммаси ахлоқнинг мезонларини ифодалайди.

Ўзбекистоннинг мустақиллигига ва бозор иқтисодиёти шароитида ахлоқшуносликнинг тушунчалари, қоидалари ва мезонларини ҳаётда, кишилар турмуши ва онгида қарор топтириш ҳар қачонгидан муҳим аҳамият касб этмоқда. Мустақиллик даврида адолатлилиқ, ватанпарварлик, халқлар дўстлиги, ҳалоллик ва ростгўйлик каби меъёрларни халқимизга сингдириш ҳозирги даврнинг муҳим вазифаларига айланмоқда. Чунки Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: "Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интиламиз. Адолатга интилиш халқимизнинг

маънавий рухий дунёсига мос келадиган энг муҳим хусусият. Адолатпарварлик ғояси бутун иктисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиши. ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиши керак. Энди Ўзбекистон мустақил бўлди. Унинг ҳар бир фуқароси, ҳар бир ўғил - кизи Ватанга содик, садоқатли бўлишини бурч деб билимоғи керак. Хуллас, юртбошимиз И.А.Каримов таълим бераётганидек: "Катталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очиқ кўнгилчилик, миллатидан қатъий назар одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, ўзгалар кулфатига ҳамлард бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади.

4. Инсоннинг ҳаёти ва турмушида, айниқса ёш авлоднинг камолот топишида, ахлоқий вояга етишида оиланинг ўрни ва вазифаси бекиёсдир. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек: "Бола туғилган кунидан бошлаб оила муҳитида яшайди. Оиллага хос анъаналар, қадриятлар, урф - одатлар бола зуваласини шакллантиради. Энг муҳими фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англайди, ҳис этади". Юртбошимиз яна уқтирганидек: "Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли анъаналар: ҳалоллик, ростўйлик, ор - номус, шарму - ҳаё, меҳру - оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар энг аввало оилада шаклланган". Бас шундай экан, оила ва никоҳ нима, уларнинг моҳияти, мақсади ва аҳамиятини билиш ҳар бир фуқаро, ҳар бир бўлажак мутахассис, ёш авлоддан тортиб кекса кишиларгача билиши зарур ва муҳимдир.

Хўш, оила ва никоҳ нима? Оила сўзининг луғавий маъноси ҳақида ҳар хил нуқтаи назарлар бор. Масалан, Римликларда "оила" сўзи (Familia) дастлабки мулк эгасига бўйсунадиган шахслар (бу шахслар мулкнинг бир қисми ҳисобланган; мулк эгасининг ўз болалари, хотини, асир, сотиб олинган ёки мерос бўлиб ўтган қўллар ҳам ҳисобга кирган) мажмуини билдирган. "Ота" сўзи ҳам дастлаб ҳозирги маънодага отани эмас, балки ўзига қарашли оиланинг хўжаси ёки эгаси деган сўзни англатган. "Оила"нинг луғавий маъноси бошқа бир манбада қуйидагича изоҳланади: "Оила асли арабча "аёлманд, ниёзманд" маъноларини англатувчи "оил" сўзидан чиққанлиги "Фарҳанги забони тожикийда қайд этилган. "Ўзбек тилининг изоҳли луғати" да ҳам бу сўзнинг арабчалиги таъкидланиб, "эр-хотин, уларнинг бола - чақалари ва энг яқин туғишганларидан иборат бирга яшовчи кишилар мажмуи, хонадон" маъносидагина изоҳланади. Ҳар иккала изоҳда ҳам сўздаги маъно юки оналик булоғидан сув ичган ҳолда шаклланганлиги етарли ифодаланмаган. Бу жиҳатдан М. Фасмернинг "Рус тилининг этимологик луғати"да бу сўзга берган изоҳи ажралиб туради. У "семья" сўзи украинча "хотин" маъносини англатувчи "семеца" сўзидан келиб чиққан бўлиб, аслида "урғочи-самка" маъносини англатганини, ниҳоят эр ва хотин қўшиливи асосидаги бирлашувини англата бошлаганини қайд этади. Арабчада "завжа" дейилиб, унинг

эркак билан қўшилуvidан бола - чақа оламга келиб, аёлмандлик юзага келган, бинобарин оила шакллланган"¹.

"Оила" сўзининг лугавий маъноси унинг моҳиятини англашда ва таъкидлашда муҳим негиз бўлади. Адабиётларда оиланинг турли таърифлари мавжуд. Шундан энг мукаммал куйидагидир: Оила — кишиларнинг табиий-биологик (жинсий муносабатлар, бола туғиш), иқтисодий (мулккий муносабатлар, уй - рўзгорни бошқариш), ҳуқуқий (масалан, никоҳни давлат йўли билан қайд этиш), маънавий (эр - хотин, ота - она ва болалар ўртасидаги меҳр - муҳаббат туйғуси ва бошқа) муносабатларига асосланган ижтимоий бирлиги"². Профессор А. Ортиқовнинг маъруза матнларида, ёш олима Ф.Примованнинг оила ҳақида куйидаги янада мукаммалроқ таърифи келтирилган: "Оила жамиятнинг тарихий тараққиёт жараёнида, унинг давомийлигини таъминловчи табиий - биологик, ижтимоий эҳтиёжларнинг қонунияти асосида шаклланиб, такомиллашган кишиларнинг ижтимоий - иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий - ахлоқий муносабатларига асосланган барқарор ижтимоий бирлигидан иборат"³. Дарҳақиқат, оила эр - хотин, уларнинг бола - чакалари, энг яқин туғишганларидан иборат кишилар гуруҳи, бошқача айтганда хонадонидир. Чунки оила жуфтлик қонуни асосида юзага келади, бир эркакнинг ўзи ёхуд бир аёлнинг ўзи оила бўла олмайди. Қолаверса, оила фақат эр ва хотиндангина иборат эмас. Оила эр - хотиндан ташқари эрнинг ота - онаси, яъни қайнота ва қайноналар, фарзандлар, ука ва сингиллардан иборат кўп бўғинли хонадон. Унинг ҳар бир аъзоси ўз мавқеига эга, шу оиланинг ички интизомига буйсуниб яшайди. Шу маънода оила жамият ичидаги жамиятдир. Бу жамиятнинг ўз салтанати бор: Бунда минглаб тасодифлар жараёнида эр - хотин муҳаббати синовдан ўтади, шу синов жараёнида улар бир - бирларини чуқурроқ тушуна боради, бир - бирларини кадрлашни ўрнига қўядиган бўлади, бир - бирларига кечиримли бўлишади, эр - отага, хотин - онага айланади, фарзандларни тарбиялаб элга қўшади, орзу - ҳавас қўради. Шу маънода оила инсон ҳаётига тўқислик бахш этади, жамиятнинг муқаддас маскани сифатида садоқат сарчашмасига айланади. Оила ана шу асосларга таянган ҳолда кишилиқ тафаккури ва ижтимоий ҳаракатининг улуг кашфиёти бўлди. Демак, оила-жамиятнинг асосий бўғини, ячейкаси бўлиб, унда эр - хотинлик, ота - оналик, фарзандларнинг ва туғишганларнинг ўзаро шахсий қариндошлиқ ва мулккий мақсадлари, манфаатлари ва ҳуқуқлари билан боғлиқ муносабатлар мужассамлашгандир. Кишилар учун муқаддас даргоҳ бўлган оила инсонларнинг табиий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий муносабатлари замирида

¹ Сафаров О, Маҳмудов М. Оила маънавияти. Тошкент, "Маънавият", 1998, 11-бет.

² Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 8-жилд

³ Ортиқов А. "Этика асослари" курсидан лекция текстлари. Тошкент — 1999, 95-бет.

вужудга келади. Албатта оила жуфтлик конуни асосида юзага келади. Бу жараёнда энг аввало иккала жинс ўртасидаги келишув, яъни никоҳ асосий рол ўйнайди. Чунки оила тақдири расмий - никоҳий тус олишидан бошланади, шундагина эр - хотин олдида, хотин эр олдида, улар ота - она сифатида фарзандлару кавм - қариндошлар, маҳалла - қўй, қисқаси жамият олдида, ўз навбатида фарзандлар ҳам ўз ота - оналари ва эл олдида маъсулият сезадилар ва бурчли эканликларини ҳис эгиб яшайдилар.

Хўш, никоҳ нима? Никоҳ ҳам арабча сўз бўлиб, "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да: Эр - хотинликни шариат йўли билан расмийлаштириш маросими ва шу маросимда домулла томонидан ўқиладиган шартнома маъносига эга эканлиги қайд этилган". Бошқа луғатларда ҳам никоҳ "Эр - хотинликнинг юридик (ҳуқуқий) равишда расмийлаштирилган оилавий иттифоқи, "иждевож, никоҳ аҳди", "эр-хотинлик, уйланиш" маъноларида ишлатилган.¹ Никоҳ, тўғрисида ҳам турли таърифлар бор. Шундан энг маъқули қуйидаги таърифдир: "Никоҳ, икки жинсдаги шахсларнинг оилавий муносабатларда илтифок этиш учун ўзаро аҳдланувидир".² Никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) бўлимида тузилади ва расмийлаштирилади. Демак, Никоҳ - оиланинг фақат ҳуқуқий асоси бўлиб, эркак билан аёлнинг бир - бирига ва болаларига, яъни бир оилага мансуб кишиларнинг бир - бирлари олдида ва жамият олдида ҳуқуқ ва мажбуриятларини, ахлоқий ва ҳуқуқий маъсулиятини белгилайдиган оилавий иттифоқидир. Демак, оила никоҳ асосида вужудга келади. Лекин оила ва никоҳ айнан бир тушунчалар эмас. Оила - никоҳ ва қон - қардошлиқ билан боғланган кишиларнинг тарихан шаклланган иттифоқидир, энг аввало эр ва хотин, ота - оналар билан болалар ўртасидаги муносабатлардир. Никоҳ - оиланинг фақат ҳуқуқий асоси бўлиб, бир оилага мансуб кишиларнинг, энг аввало эр ва хотиннинг ва фарзандларнинг бир - бирлари олдида ҳуқуқ ва мажбуриятларини, ахлоқий ва ҳуқуқий маъсулиятини ифодалайди. Оила ва никоҳ тарихий ҳодиса бўлиб, улар жамиятнинг келиб чиқиши ва тараққиётида азалдан мавжуд бўлмаган. Оиланинг келиб чиқиши хали батамом ойдинлаштирилган эмас. Бу тўғрида турлича нуктаи - назарлар мавжуд. Мутахассисларнинг аксариятининг фикрича оила ва никоҳ муносабатларининг эволюцияси қуйидагича юз берган: Ибтидоий тузумининг аввалида (илк ва сўнгги палеолит чегараларида) умуман оила ва никоҳ бўлмаган, у даврда промискутет деб номланган тартибсиз жинсий алоқалар олати ҳукм сурган, яъни тўдадаги ҳар бир аёл барча эркекларники ва ҳар бир эркек барча аёлларники ҳисобланган. Кейин бу алоқалар ўрнини гуруҳий никоҳ эгаллаган. Гуруҳий никоҳда бир уруғдаги ҳамма эркеклар бошқа уруғнинг барча аёлларига эр бўлиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Сўнгга эса мазкур жамият

¹ Қаранг: Сафаров О, Махмудов М. Оила маънавияти. 15-бет.

² Давлат ва ҳуқуқ, асослари. Изоҳли луғат. Тошкент, "Ўқитувчи", 1996, 49-бет.

оиласининг асосий шакли сифатида жуфт оила пайдо бўлган. Жуфт никоҳда эса эр - хотин ҳисобланган эркак ва аёл уз уруғларида яшаган. Бу оила қариндошликни оталикни, ота томонидан (оталик даври), она томонидан (оналик даври) ҳам ҳисоблаб борган, лекин бу оилаларда ҳали эр - хотин никоҳи барқарор, алоҳида ҳўжаликка эга эмас эди. Бу даврда (бронза даври бошланиши ва темир даврида) табиий фактор ўз вазифасини тугаллади, яъни жинсий муносабатлар доирасида кон - кардошлар истисно қилинди, жинсий муносабатлар фақат бир эркак ва бир аёл муносабатларига айланган никоҳда хотин эр билан яшаш учун унинг уруғига кўчиб ўтган. Моногам (якка никоҳлик) оила пайдо бўлди. Нихоят индивидуал оила бўлиб, бу кичик оилада никоҳ эр - хотинни ҳамда уларнинг болаларини бир - бири билан мустаҳкам боғлайди. Бу ҳолат хусусий мулкчилик ривожлана бошлаб ибтидоий жамоа тузуми емирилаётган даврга тўғри келади. Оила шакллари никоҳ характерига қараб бир - биридан фарқ қилади: Полигам (кўп никоҳлик) ва моногам (бир никоҳлик) оила; ҳукмронлик кимнинг қўлида бўлишига қараб оила патриархал (ота ўки ака-укаларнинг бири томонидан бошқариладиган) матриархал (она томонидан бошқариладиган), демократик (эр - хотиннинг тенглигига асосланган) оилага бўлинади. Ҳозирги жамият оиласи "демократик" олианинг типик шаклидир.

Машхур америка файласуфи Жорж Сактаяна (1803-1952) таъкидлаганидек: "Оила, бу — табиатнинг шох асарларидан бирига айланди". Француз ёзувчиси В. М. Гюго (1802-1885): "Оила - жамиятнинг дуру гавҳари", — деган эди. Буюк татар олими Ризоуддин ибн Фахруддин (1848-1917) ўзининг асримизнинг бошларида ёзиб, ахлоқ, одоб, оила масаласига кўп эътибор қилган "Оила" асарида шундай деган эди: "Миллатлар шарафини юқори мартабага кўтаралиган нарса миллионлар ила саналмоқда бўлган аскарлару дунёда энг буюк ва зўр бўлган кемалар эмас, балки энг оз эътибор берадиганимиз ё бўлмаса ҳеч бир замон эътибор бермасдан келадиганимиз бўлмиш оилалар. Оила низомсиз бўлса, унинг ёмон оқибати бутун миллатга таъсир этар ва шу сабабдан фазилат ерига разолат, тараққиёт ўрнига тубанлик негиз қўрар. Худонинг ўзи асрасинку, агарда бир миллатга бундай ҳол рўбару келса, у миллат китобининг сўнгги варағи очулгусидир"¹.

Оила - жамият тараққиётига фаол таъсир кўрсатувчи ижтимоий ҳодисадир. Унинг энг муҳим социал вазифалари каторига инсон зотини давом эттириш, оила аъзоларининг турмуш маишатини, бўш вақтини қондиришни уюштириш қабилар қиради. "Оила ҳақида гапирар эканмиз, — деб таъкидлаган эди Президентимиз И. А. Каримов, оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф - одатларимизни сақлайдиган, шу

¹ . Ризоуддин ибн Фахруддин. Оила. Тошкент "Меҳнат" —1991 й. 7-бет.

билан бирга келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи эканини тан олишимиз даркор". Хуллас, оила - жамиятнинг энг кичик ячейкаси ва асосий бўғинидир. Унда кишилик уруғини давом эттириш ва уни тарбиялаш вазифалари амалга оширилади.

Оилавий муносабатлар маълум ҳуқуқий ва ахлоқий асосларга эга. Бу масалалар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган "Оила кодекси"да батафсил баён қилинган бўлиб, уларнинг асосий вазифалари оилани мустаҳкамлаш, оилавий муносабатларни ўзаро муҳаббат, ишонч ва ҳурмат, ҳамжихатлик, бир - бирига ёрдам бериш ҳамда оила олдидан унинг барча аъзоларининг масъуллиги ҳисси асосида қўришдан, бирон бир шахснинг оила масалаларига ўзбошимчалик аралашishiга йўл қўймаслик, оила аъзолари ўз ҳуқуқларига тўқинликсиз амалга оширишини ҳамда бу ҳуқуқларнинг ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат. Оилавий турмушда ота - оналар қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлади ва бажарилиши уларнинг бурчлари ҳисобланади:

- 1) болаларга нисбатан - шариф ва фамилия қўйиш;
- 2) уларнинг фуқаролигини ва миллатини белгилаш;
- 3) ўз болаларига вакиллик қилиш, яъни улар ҳали ҳуқуқий муомалага лаёқатсиз эканлар, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш;
- 4) ўз болаларининг истиқомат жойларини белгилаш ва уларни қонунсиз ушлаб турган шахслардан талаб қилиб олиш;
- 5) ўз болаларини тарбиялаш, уларга нафақалар бериш ва ҳоказо.

Ота-она ўз боласига қарамаса, ташлаб кетса, жиноят йўлига ўтиб бурчларини бажармаса улар оталик, оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилиши мумкин ҳамда улар кейинчалик фарзандларидан нафақа олиш ҳуқуқларидан ҳам маҳрум бўладилар. Ўз навбатида фарзандлар ҳам ота - оналарининг олдидан ўз бурчларини бажаришлари шарт бўлиб, буларга меҳнат қobiliятини йўқотганда, касал бўлганда, боқувчисиз қолган ота - оналарга ғамхўрлик қилиш ва ҳоказолар киради.

Оилавий муносабатлар ахлоқий асосларга ҳам эга. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: "Оила муқарарлигини таъминловчи биринчи омил — Она, аҳли аёлнинг покизалиги, оқилалиги, меҳр - муруввати, садоқати ва вафодорлигидир". Оиланинг энг муҳим ахлоқий асосларига севги - муҳаббат, вафодорлик, меҳр - оқибатлилик, иззат - ҳурматли бўлиш қабилар киради. Оиланинг асосий бош ахлоқий асосини икки жинсга мансуб кишиларнинг эркак ва аёлнинг севги ва муҳаббати, бир - бирини англаган ҳолда биргаликда яшаш ва қўпайиш истагининг жамиятни тўлдириш, яъни инсон зотини қўпайтириш, ўз авлод ажлодини давомийлигини сақлаш, энг муҳими уларни иқтисодий ва маънавий - ахлоқий жиҳатдан мукаммаллаштириш йўлида биргаликда қиладиган хатти - ҳаракатларининг жамидир. Оилавий ахлоқ асосини икки жинс ўртасидаги

севги - муҳаббат ташкил қилади. Илмий тадқиқотларда севги - муҳаббатнинг тўла маънодаги таърифлари йўқ. Фалсафий қомусла: Севги - шахснинг бошқа шахсга бегараз ва бекиёс интилишида намоён бўлувчи ҳиссийдир, деб таърифланади¹. Этикага оид қўлланмалар ва луғатларда севги - муҳаббат кишиларнинг ўзаро манфаатдорлига ва майлига асосланган ҳиссийти, икки жинсдаги ёшнинг бир - бирига мойил бўлиши, бир - бирини бир қарашнинг ўзида тушуна билиши, бир - бирига ҳамиша ён босишлари, бир - бирларини бутун умр бўйи ардоқлашларидир². Профессор А. Ортиқовнинг таъкидлашича севги — муҳаббатнинг учта: табиий (биологик), ижтимоий ва шахсий мезонлари бор. Масалан, муҳаббатнинг табиий мезонига севишганларнинг никоҳ ҳақида қонунда белгиланган ёшга етганлиги, уларнинг ёшидаги яқинлиги, ҳар икки жинснинг соғломлиги ва ҳоказолар қиради. Севгининг ижтимоий мезонига севишганлар ота - онасининг ижтимоий - иқтисодий, моддий аҳволи, чунончи бўлғуси келин - кувлар тўйини қилишга тайёрлик даражаси, уларга махсус ёки қулай хоналарнинг мавжудлиги, келин ихтиёрига маҳр белгилашга имконият бор - йўқлиги, бўлғуси оилани моддий жиҳатдан таъминлашга тайёр ва тайёр эмаслиги ва ҳоказо масалалар қиради. Севги - муҳаббатнинг шахсий мезонларига севишганларнинг оилавий муносабатларга ҳос дунёвий ва диний дастурлардан хабардорлиги, уларнинг бир - бирларини ҳар томонлама яхши билишлари ва ҳоказолар қиради. Ана шу уч омилга озми кўпми жавоб берадиган севги абадийдир, уларга ҳос келмайдигани вақтинчалик, ўткинчидир. Ана шу уч мезонга жавоб берувчи йигит ва қиз оила қуришга ҳақлидир. Оиланинг ахлоқий асосини вафодорлик фазилати бўлиб, бундай эркак ва аёллар ҳар қандай чигал вазиятда ҳам дўстлик ришталарини узмайдилар, бир - бирлари учун керак бўлса жон фидо қилишдан ҳам қайтмайдилар, улар орасида ғоят қучли маънавий бойлик ва содиқлик, ҳамқору ҳамнафаслик вужудга келади.³ Оиланинг ахлоқий асосини меҳр - оқибатли бўлиш, бир - бирига иззат - ҳурмат кўрсатиш ҳам ташкил этади. Оилавий ҳаётда бундай фазилатлар бўлмаса, бундай оила азоб ва машаққат масканига айланади. Шунинг учун меҳр - оқибатли бўлиш, бир - бирларига иззат - ҳурмат кўрсатиш ҳар бир эркак ва аёлнинг ҳамда фарзандларининг муқаддас бурчидир.

5. Инсоннинг, айниқса ёш авлоднинг ахлоқий камол топишида оиланинг ўрни ва роли бениҳоя катта. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: "Ҳалоллик, ростгўйлик, ор - номус, шарму ҳаё меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар энг аввало оилада шаклланади". "Оила ахлоқи ва одоби" номли тўплам муаллифлари Х. Узоқов, Э. Ғозиев, Л. Орипова оила ва

¹ Философская энциклопедия. М, 1964, 165-бет.

² Қаранг: Узоқов Х, Ғозиев Э, Тожиёв А. Оила этикаси ва психологияси, Тошкент, "Ўқитувчи", 1992 й, 69, 75-76 бетлар.

³ Қаранг: А. Ортиқов. "Этика асослари" курсидан лекциялар текстлари. 95-96 бетлар

ахлоқ масала ҳақида кенг ва теран фикрлар юритиб, жумладан бундай ёзганлар: "Оила ижтимоий - тарихий хусусиятга ва муайян тузилишга эга бўлган ижтимоий гуруҳнинг кўринишидир". Уларнинг жуда тўғри фикрича, оила жамиятнинг бошланғич хужайраси. Ўғил - кизларнинг ахлоқи, маданий даражаси, қобилияти, ақл - заковати, фикр - юритиши, ҳаёллари, мулоқоти, ҳулқ - атвори, эътиқоди ва илмий дунёқараши қабилаарга юқори даражада тарбиявий таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлган нур, зиё макондир.

Оилада фарзандлар тарбиясида асосий ўринни ота - она, ундан кейинги ўринни ўрта ва олий мактаб, сўнгра маҳалла, ёшлар ишлаётган жамоа, оммавий ахборот воситалари ўйнаши лозим. Бу жараёнда ҳар бир оиланинг мавқеи, иқтисодий жihatдан таъминланганлиги, оилавий сарф - харажатлар, уй ҳўжалигини юритиш, оилавий урф - одатлар, расм - русумлар, қариндошлар ва бошқалар билан борди - келди муносабатлари, фарзандлар тарбияси ҳақидаги Шарқ мутафаккирлари. Ўзбек маърифатпарварлари ўғитлари ва таълимчиларини ўқин ҳамда уларни ҳаётда қўллаш ўқув ва меҳнат жамоалари, маданият ва санъат муассасалари гаёга, журнал, радио, телевидение ва ҳоказо касблар катта рол ўйнайди.

Мустақил Ўзбекистон тараққиёти ва бозор иқтисодиёти шароитида оилани мустаҳкамлаш ҳамда такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, Ўзбекистон аҳолисининг деярли ярми мактабгача ва мактаб ёшидаги болалардир. Иккинчидан, соғлом авлод ўстириш - келажакимиз гаровидир. Учинчидан, бу муқаддас заминда яшаётган ҳар қайси инсон ўз фарзандининг бахту - саодати, фазлу - қамолини кўриш учун бутун ҳаёти давомида курашади, меҳнат қилади, ўзини аямайди. Шарқда қадим - қадимдан оила муқаддас Ватан саналган. Агар оила соғлом ва мустаҳкам бўлса, маҳаллада тинчлик ва ҳамжихатликка эришилади. Бинобарин, маҳалла, юрт мустаҳкам бўлсагина давлатда осойишталик ва барқарорлик ҳукм суради. Тўртинчидан, Республикаимизда 3,5 миллиондан зиёдрок оила бор. Ҳар йили 200 мингдан ортиқ оила ташкил топапти; 700 минг гўдак дунёга келяпти. Шу билан мустақиллигимизнинг юксалиши ва бозор иқтисодиётини шакллантириш даврида оилани мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришга алоҳида эътибор беришмоқда. Мустақиллик муносабати билан Ўзбекларнинг оилавий ҳаётида тақим остида бўлган баъзи хусусиятларни тиклаш масаласи ҳозир ҳал қилинмоқда. Жумладан, ҳовли жойларни қуришда миллий хусусиятлар ички ва ташқи ҳовлилардан иборат қилинмоқда. Худди шунингдек "Соғлом авлод учун" орденининг таъсис этилиши, оилаларни ижтимоий ҳимоялашнинг кучайтирилганлиги, оналик ва болалик тўғрисида алоҳида гамхўрлик қилинаётганлиги, 1998 йили оила йили, 1999 йили аёллар йили деб эълон қилиниши, Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитасининг ташкил топиши ва унинг фаолиятининг кенгайиб бораётганлиги, Ўзбекистон Республикасида болалар жамғармасининг ташкил этилиши, "Оила" Республика илмий марказининг

ишлай бошлаганлиги ва ҳоказолар фикримизнинг далилидир. Буларнинг ҳаммаси Президентимиз И.А.Каримовнинг "Хотин кизларга муносабати жамиятимизнинг маънавий, ахлокий етуклигининг ўлчови бўлиб хизмат қилиши керак" деган кўрсатмаларининг амалга оширалаётганлигининг ифодасидир.

3-мавзу: Эстетика предмети, мақсад ва вазифалари. Эстетик тафаккур тарихи ва унинг асосий босқичлари.

Режа:

1. Эстетика фани предмети, келиб чиқиши ва асосий тушунчалари.
2. Эстетика ва бошқа фанлар.
3. Эстетик тафаккур тарихи ва унинг асосий босқичлари.
4. Марказий Осиё мутафаккирлари ижодида эстетик қарашлар.
5. Оврўпо Уйғониш даври эстетикаси.

Мавзуга онд таянч тушунчалар: нафосат, эстетик тафаккур, мумтоз нафосатшунослик, дин, социология, психология, педагогика, экология, эстетик баҳолаш, эстетик тафаккур, эстетик фаолият, эстетик билиш, одоб эстетикаси, санъат социологияси, семиотика, Ўрхун - Енисей битиклари, меъёр.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. **Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан.** Ўзбекистоннинг 20 йиллик мустақил тараққиёт йўлида қўлга киритган ютуқ ва натижалари, мамлакатимизнинг салоҳияти ва қудрати, туб ислохотларнинг моҳияти ва аҳамиятини аҳолининг кенг қатламларига етказиш, жойларда ташкилий-амалий, маданий-маърифий тадбирлар, тарғибот-ташвиқот ишларини амалга ошириш учун мўлжалланган илмий-оммабоп нашр. – Т.: «Иктисодиёт», 2011.

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2010

3. И.А.Каримов. 2010 йил 12-ноябрдаги Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасининг ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузаси. - “Халқ сўзи” газетаси 2010 йил 13 ноябр.

4. И. А. Каримов. Юксак маънавият енгилмас куч. – Т., “Маънавият” 2008 йил.

5. Каримов И .А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000 йил, 8 - июнь.

6. И.А.Каримов. «Барқамол авлод орзуси» Тошкент, Ўзбекистон, 2000

7. И.А.Каримов. «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари» Тошкент, Ўзбекистон, 1997.

8. Абдулла Шер, Б.Хусанов, Э.Умаров. Эстетика. (Услубий қўлланма). Тошкент. Университет. 2008.

9. Каган М. Эстетика как философская наука. СПб.. 1997.

1. Оламдаги махлуқотлар орасида ақл - идрок соҳиби бўлган Одамга ёруғликни қоронғуликдан (қунни тундан), рангларни (окни қорадан) фарқлай олиш, мушоҳада этиш, қўйингки, нафосат, гўзаллик, эзгулик, улугворлик, олижаноблик оламига интилиш билан бирга хунуқлик, худбинлик, лоқайдлик, жоҳиллик, пасткашлик каби иллатларга қарши кураш олиб бориш қобилияти инъом этилган. Инсон шу қобилияти туфайли ўзлигини англаб, қомиллик сари интилиб келмоқда. Инсоннинг ўзига, ўзи яшаётган турмуш муҳитига ҳаводек зарур бўлган гўзаллик, нафосат дунёсини яратишдаги машаққатли меҳнати туфайли шу қадар улугвор аҳамиятга молик бўлган маънавий бойликларни вужудга келтирган. Уларга ҳайрат билан боқиб, инсоннинг ақл - нафосат қудратига таҳсинлар айтамиз.

Нафосат ва гўзаллик дунёси шу қадар хилма - хил, ранго - ранг, жозибали, эҳтиросли, мўъжизали, сеҳрлики, унда моддий гўзаллик билан маънавий гўзаллик уйғун ҳолда чирой очиб туради. Инсоннинг нафосат оламини англашга интилиш атроф - воқеликни англашга интилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Инсон моддий гўзаллик дунёсини бунёд этиш жараёнида маънавий гўзалликларни ҳам қашф этга борган, яъни нафосат оламининг яратилиши жараёни уни англаш, мушоҳада этиш жараёни билан уйғунликда содир бўлган.

Нафосат оламини яратиш билан бир қаторда уни англаш, идрок этиш, ўзлаштириш мақсади, яъни нафосат оламини тадқиқ ва таҳлил этиш зарурияти пайдо бўлди. Диний маҳалда бу зарурият нафосат (эстетика) соҳасидаги *билим* ва тажрибаларни тўплашга имкон яратди. Нафосат одамини ўрганади, тадқиқ ва таҳлил этиш заруриятини воқеликка айлантириш, мазкур соҳада илмий тадқиқот ишлари олиб бориш, унинг моҳиятини одамларга англатиш, ўқитиш каби махсус вазифаларни эстетика фани ва ўқув дарси бажаради.

«Эстетика» атамаси ючонча «эстезис», яъни ҳиссиёт, сезиш, ҳаяжон, қўзғаш маъноларига эга бўлган сўздан олинган. Лекин бу сўз тор мазмун доирадан аллақачонлар чиқиб кетган. Аслини олганда эстетика фани ва ўқув дарси фалсафий билимлар мажмуида ўзига хос, алоҳида аҳамиятга молик бўлиб, у бир томондан инсоннинг атроф - муҳит, воқеликка, гўзаллик ва хунуқлик қадриятлари доирасидаги оламини яратиш жараёнидаги фаолиятини намоён этади.

Эстетика фанининг бу икки томони мутаносиблиги нихоят даражада мураккаб тизимга эга бўлиб, уни соддалаштириб қолинга солишга уринишлар кўн ҳолларда қулгили вазиятларга олиб келади. Унинг бир томонини бўрттириб, иккинчи томонини унга бўйсундириб қўйиш ҳам эстетика фани моҳиятини

бузилишига олиб келади. Масалан, атроф - воқеликни гўзаллик меҳони билан баҳолашни бўрттириб юбориш эстетикани фақат «гўзаллик фалсафаси» қолипига зўрлаб сиғдиришга, инсон бадий фаолияти соҳасини эса фақат «санъат фалсафаси» даражасига тушириб юборишга сабаб бўлади.

Эстетиканинг фан, кейинчалик эса ўқув дarsi сифатида шаклланиш жараёнларида уни бир қатор мустақил билим соҳаларига бўлиб юборишлар, яъни эстетикани «эстетик қадриятлар назарияси», «эстетик идрок этиш назарияси» ва «умумий санъат назарияси» соҳаларига ажратиб ўрганиш ҳамда ўқитиш мақсадга мувофиқ деб кўрсатилган эди.

Инсоннинг эстетик фаоллиги жараёнида табиат ва жамият қадриятлари муносабатлари тизимидаги эстетик хусусиятлар (гўзаллик ва хунуклик, улугворлик ва пасткашлик, фоҳишалик ва кулгилилиқ) қонуниятлари намоён бўлади. Инсоннинг эстетик фаоллиги сифати ва даражаси эса эстетик қадриятлар билан эстетик баҳолаш қобилияти, эстетик идрок этиш билан эстетик амалиёт урнатиларидаги узвий алоқадорлик маданиятини барча соҳаларидаги бадий ва эстетик ўзaro боғлиқлик мезонлари билан ўлчанади.

Эстетика фани ҳеч вақт фақат атроф - воқеликни эстетик ва бадий идрок этиш қонуниятларини ўрганиш билан чегараланиб қолмай, у тадқиқ ва таҳлил ишларини истиқбол мақсад - манфаатларига йўналтириб турган. Эстетиканинг истиқболга мўлжалланганлиги шу билан изоҳланадики, у воқеликни нафосат нуктаи назаридан баҳолашда, бадий мезон ўлчовларини илмий жиҳатдан ишлаб чиқиб, амалий фаолиятга татбиқ этишда ўз ифодасини топади.

Инсоннинг эстетик тафаккури шаклланиб, ривожланиб, такомиллашиб боргани сари унинг ижтимоий - руҳий, мафкуравий - ғоявий, сиёсий - маънавий интилишлари ҳам тобора тиниқлашиб боради. Чунки, эстетик тафаккур инсоннинг мақсад - манфаатларини эстетик - бадий воситаларда назарий асослаб беради, эстетик маданият ва бадий амалиёт асосларини ўрганиш, таҳлил қилиш билан бойитади, эстетик назарияларнинг фалсафий асосларини очиб беради, воқеликни эстетик инъикос этиш жараёнларини кўрсатиб беради.

Шундай қилиб, *эстетика фани ва ўқув darsi воқеликни эстетик мушоҳада этиш ва бадий ижод жараёнларининг узвий мутаносиблигини намоён қилади ва ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, эстетика — бу нафосат алами, санъат ва бадий ижод жараёнлари қонуниятларини ҳис-туйғу, сезги - идрок қилиш воситалари орқали ўрганадиган ва ўргатадиган фандир.*

Эстетика мавзун билан бевосита алоқадор бўлган «эстетик муносабатлар», «борликни эстетик ўзлаштириш», «эстетик баҳолаш», «эстетик тафаккур», «эстетик фаолият», каби ўзaro яқин, маънодош бир қатор тушунчалар бор. Улар орасидаги «борликни эстетик ўзлаштириш» тушунчаси қолган «эстетик муносабат», «эстетик билиш», «эстетик тафаккур», «эстетик фаолият» тушунчаларини ҳам қамраб олади. Шу боис эстетика фани инсоният томонидан борликни эстетик

Ўзлаштириш моҳияти ва қонуниятларини ўрганади десак тўғрироқ бўлади. Борлиқни эстетик ўзлаштириш эса санъатнинг асосий мазмунини ташкил этади. Шу боис эстетика фани санъатнинг асосий - услубий методологик замини бўлиб хизмат қилади.

Эстетиканинг борлиқни эстетик ўзлаштириш моҳияти ва қонуниятлари ҳақидага фан сифатидаги ўзига хос бир қатор фазилатлари ҳам бор. Эстетика фани инсон теъварак - атрофидаги моддий ва маънавий бойликларнинг барчасини қамраб олишга, инсон фаолиятининг барча жабҳаларидаги нафосат оламини санъатнинг барча турлари воситасида чуқур ўрганишга даъват этади. Санъат эса эстетик бойликларни яратиш манбаидир. Санъатни илмий жиҳатдан таҳлил ва тадқиқ этиш баробарида эса эстетик фаолиятнинг барча қўринишларига илмий жиҳатдан ёндашиш учун замин яратилади. Шу боис санъат ва бадий ижоднинг табиати ва моҳиятини ўрганиш, қонуниятларини ўзлаштириш гўзаллик — нафосат (эстетика)нинг барча сифат даражаларини ўрганиш учун келиш вазифасини ўтайди. Бу жабҳаларга санъатнинг умумий назарияси (санъатнинг табиати, моҳияти, таракқиёти ва фаолиятининг муштарак қонуниятларини аниқлаш), эстетика фанининг хусусий - услубий асосларига оид тадқиқотлар (мавзун, илмий мақоми, бурч вазифалари, услуб - услубларининг ўзаро муносабати масалалари), моддий бойликлар яратиш эстетикаси (меҳнат қилиш жараёнида моддий ишлаб чиқариш шароити ва маҳсулида эстетик жиҳатлар масалалари), муҳандислик - лойиҳачилик фаолияти ва илмий - тадқиқот ишлари соҳасида эстетик жиҳатлар, табиат эстетикаси (табиатга муносабат масаласида ўзига ҳосликларни аниқлаш ва табиатдан фойдаланишга оид эстетик омиллар), инсоний муносабатлар эстетикаси, қўндалик турмуш ва одоб эстетикаси каби бир қанча соҳаларни киритиш мақсадга мувофиқдир. Ҳозир жаҳон эстетика фанида бу жабҳаларнинг ҳар бири эстетика таркибига кирувчи мустақил маҳсул ўқув курслари даражасига қўтарилган. Эстетика фани эса бу маҳсул ўқув курсларининг услубий - методологик асосини ташкил этади.

2.Эстетика фани фалсафий билимлар тизимида ўзига хос ўрин эгаллайди. У энг аввало, фалсафий бўлиб, унинг назарий ва услубий асосларини фалсафий тафаккур назарияси ва тарихи ташкил қилади. Масалан, воқеликни эстетик ва бадий ўзлаштиради жараёнларини, ўрганишда ҳолислик, тарихий ёндашиш, билиш жараёнида амалий тажрибанинг аҳамияти каби услубий асосни қўллаш ижобий самараларга олиб келиши мумкин.

Билиш назарияси воситасида санъатнинг билиш табиати, воқеликни бадий - рамзий ифода қилиш билан илмий тадқиқ этиш ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ва ўзаро фарзлар, воқеликни бадий воситалар орқали тасвирлашнинг ижодий табиати, санъат асарларидаги шартлилик ва бадий ҳақиқат каби эстетика фанининг жуда кўп назарий

ҳамда услубий асослари муаммоларини ечиш, уларга жавоб излаб топиш мумкин.

Билиш назариясининг бошқа ақидалари — ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги, маънавий ҳаёт хилма - хил шаклларининг ўзаро бир - бирига таъсир ўтказиши, икгисодий замин билан ижтимоий онг турли шакллари ўртасидаги билвосита алоқадорлик ва боғлиқлик каби масалалар ҳам эстетик онг, бадий ижод ва санъат табиати ҳамда хусусиятларини илмий тушунишга ёрдам беради.

Айни маҳалда эстетика фани мустақил билим соҳасини ташкил этган ҳолда у фалсафанинг раванқ топиб боришига ҳам ўзининг ҳиссасини қўшади. Масалан, билиш назариясининг янада ривожланиб, мазмунан бойиб боришида бадий билиш ҳам муҳим ўрин тутди. Билиш назарияси, бадий маданият кадриятлари, воқеликка эстетик муносабат, эстетик тушунчалар, айниқса ижтимоий онг, унинг нисбий мустақиллиги ҳақидаги фикр - мулоҳазалар ҳам кўп жиҳатдан санъат билан боғлиқдир.

Эстетика фани мазмунан социология — кенг ижтимоий билимлар доираси билан алоқадордир. Эстетика *социология* фани билан уч таркибий қисм орқали боғланади: биринчидан, ижтимоий воқеа ва ҳодисалар ҳамда жараёнларнинг услубий асоси ҳисобланган *умумсоциология назарияси* эстетиканинг ҳам илмий-назарий асоси бўлиб хизмат қилади: иккинчидан, социология *ижтимоий воқеа-ҳодисаларнинг хусусий, алоҳида, нисбий мустақил соҳалари* (сиёсат, давлатлар, миллатлар, санъат турлари ва кўринишлари)ни қамраб олган ҳолда эстетика ва бадий ижод жараёнларининг айрим жабҳалари билан узвий боғлиқликда намоён бўлади; учинчидан, аниқ социологик тадқиқотлар орқали олинадиган дастлабки *ижтимоий ахборотлар* (маълумот — билимлар) эстетик ва бадий фаолият жараёнларини ҳам қамраб олади.

Шундай қилиб, эстетика социологиянинг барча билиш даражалари билан у ёки бу кўринишларда ўзаро алоқадорликда бўлиб, бу алоқадорлик хилма - хил йўналишларда намоён бўлади. Масалан, эстетика умумсоциологик назарияга таянган ҳолда ўзининг ғоявий - мафкуравий, ижтимоий - сиёсий, маънавий - ахлокий йўналишлари ва мақсадларини шакллантиради. Социология санъат билан жамият ўртасидаги турли - туман алоқаларни тадқиқ этади. Лекин санъат социологияси эстетиканинг социологик муаммолари билан тўла қўшилиб кетмайди. Чунки, санъат социологияси билан эстетиканинг социологик муаммолари ўртасида катта фарқ бор. Эстетика нафақат санъат, балки воқеликни эстетик ўзлаштиришнинг барча шаклларига тааллуқли бўлган социологик масалалар ечими билан ҳам шуғулланади. Яна бир фарқ шуки, эстетик мўлжал ҳамиша санъатнинг хусусиятларини очишга қаратилган бўлади. Санъат социологиясининг асосий вазифаси эса умумсоциологик қонунларнинг санъат соҳасида амал қилинишидир. Шунингдек, санъат

социологиясининг тушунча воситалари ҳам ўзига хосдир. Масалан, «жамиятнинг бадий ҳаёти» тушунчаси соф эстетикадан кўра кўпроқ социологияга тааллуқлидир. Эстетиканинг социологик муаммолари билан социология фанининг айрим соҳалари ўртасидаги фарқ ва чегаралар шартли бўлиб, санъатнинг ижтимоий хусусиятларини тадқиқ қилишда мазкур фарқлар ва чегаралар йўқолиб кетиши мумкин.

Социология билан *эстетика* фанининг узвий боғлиқлиги бўш вақт тизимида санъатнинг ўрни шахснинг эстетик маданияти билан меҳнат фаолияти ўртасидаги алоқадорликка тааллуқли бўлган маълумот ва ахборотларни жамлаш ва илмий қайта ишлаб чиқишда яққол кўзга ташланади.

Эстетика фани *руҳиятшунослик* (психология) фани билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Бунини эстетика тафаккур тараққиётининг барча босқичларида кузатамиз. Бу яқинлиқнинг асоси шундаки, воқеликка эстетик муносабатнинг барча томонлари эстетик дид ёки эстетик хис - туйғу, бадий ижод ёки бадий идрок қилиш жараёнларининг ҳаммаси руҳият мезони билан ўлчанади. Чунки, эстетика у ёки бу даражада инсоннинг руҳий, хис - туйғу ҳолатини ифодалайди.

Руҳиятшунослик фани эстетик муносабатларнинг барча тамойилларини, жумладан, бадий ижод ва идрок жараёнларини амалий ва назарий жиҳатдан тадқиқ этади. Айни маҳалда эстетика фани инсон руҳий ҳаётининг энг мураккаб ва позик томонларини қамраб олади. Эстетиканинг таркибий қисмларини *руҳиятшунослик* фанининг эришган ютуқлари ва хулосаларидан кенг фойдаланмасдан туриб тасаввур этиб бўлмайди. Айни пайтда шуни ҳам унутмаслик керакки, санъатнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишда руҳиятшунослик фанининг аҳамияти қанчалик катта бўлмасин, у ҳеч вақт эстетика фанининг ўрнини боса олмайди. Зеро, ўтмишда ва ҳозирда воқеликка эстетик муносабатнинг бутун бир соҳасига руҳиятшунослик ақидаларини бош мезон қилиб олиб, эстетикани мустақил фан сифатида четга суриб қўйишга мойиллик сезилади.

Эстетика фанининг ҳозирги даврга хос хусусиятларидан бири шуки, бу соҳага кибернетика, семиотика (белгилар тизимларини қиёсий ўрганиш билан шуғулланувчи билим соҳаси) ва математика каби фанларнинг усул ва восита - лари ҳам изчил кириб ўрнатилапти.

Эстетика санъат ва бадий фаолият турли шакл кўринишларни ўрганадиган билим соҳалари учун услубий асос бўлиб хизмат қилар экан, айни маҳалда у адабиётшунослик, мусикашунослик, театршунослик, ахлоқшунослик каби фанлар билан ҳамкорлик қилиш жараёнида ривожланиб боради. Бу ҳамкорлик энг аввало мазкур фанларнинг ҳам санъат умумий назариясига амал қилишида кўринади. Масалан, санъатнинг хусусий назарияси адабиёт, мусика, тасвирий санъат ва бошқа ижод соҳаларининг хусусиятларини тадқиқ этса, санъатнинг умумий назарияси санъатнинг барча турлари, бадий ижод барча

соҳалари амал қиладиган қонуниятларнинг умумий белгиларини ўрганади. Лекин санъатнинг умумий белгилари соф ҳолда мавжуд бўлмаслиги, улар айрим санъат турлари хусусиятлари орқали ифодаланишини инобатга олиб айтиш мумкинки, эстетика ўзининг умумий хулосаларини ишлаб чиқишда санъатшуносликнинг айрим - айрим билим соҳалари эришган, илмий маълумотларга таянади.

Эстетика санъатшуносликнинг билиш соҳалари учун бошланғич назарий ва услубий асос бўлиб хизмат қилади. Эстетикасиз санъат санъатшунослик бўлолмайди, яъни у айрим воқеа - ҳодисалар шарҳи билан шуғулланишга мажбур бўлиб қолади. Шунинг эътиборга олиш керакки, эстетика хусусий санъатшуносликнинг умумий қонуниятлари, энг аввало, нафосат табиати ва эстетик тимсол қонуниятларини ўзида намоён қилади.

3. Эстетик ғоялар даставвал қадимги Шарқ ўлкаларида, жумладан, Миср, Месопотамия, Бобил, Ҳиндистон, Хитой, Эрон ва Турон мамлакатларида вужудга келди. Яқин - яқинларгача «эстетик ғоялар ватани қадимги Юнонистондир» деган сўзларга ишонар эдик. Қадимги Шарқ эстетикасининг тарихий мероси атайлаб кўздан кичик тутилгани, ҳатто кам ўрганилганлиги сабабли «европо худбинлик» («европо-центризм») уйдирма ақидалари зўр бериб илгари сурилди.

Қадимги Шарқ мамлакатларининг халқлари бизга мерос қилиб қолдирган ёзувлари (Миххат, финикия алифбоси), Урхун - Енисей битиклари, Хоразм алифбоси, қимматбаҳо маъданлардан олинган санъат асарлари (Мисрда фиръавн Тутанхамон мақбарасидан топилган осори - атиқалар, Амударё хазинаси, Доро I тасвири солинган олтин тангалар, скифлар олтин буюмлари ва бошқалар), улугвор меъморчилик обидалари (Бобил минораси, қадимги Хоразм бадий маданияти қолдиқлари, Ҳиндистон ва Хитой ҳукмдорлари саройлари, ибодатхоналар деворларидаги тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик асарлари) бу мамлакатларда бадий маданият юксак тараккий эътиборини кўрсатади. Илк эстетик қараш ва ғоялар қадимлар томонидан баён қилинганлигини бугун биз бу мамлакатлар халқлари қўлёзма меросидан, оғзаки халқ ижоди намуналаридан биламиз. Афсуски, мазкур бой эстетик мерос ҳозиргача деярли ўрганилмаган ва илмий шарҳланмаган.

Қадимги Юнонистон зиёлиларидан Геродот Шарқ мамлакатларининг қўлларида бўлиб, улар ҳақида ўз тарихий асарларида баён қилган қадимги Шарқ эстетик қарашларини ўрганиб, уларни умумлаштириб, назарий жиҳатдан янада бойитиб баён этиш, бошқа ҳаёт жабҳаларида бўлганидек, эстетик қарашлар тарихида ҳам қадимги Шарқ мамлакатлари эришган ютуқлар заминида Оврупо мамлакатлари бадий маданияти таркиб топганлигини эътироф этиш вақти келди.

Қадимги Юнон санъаткорлари ва файласуфлари қадимги Шарқ бадий маданияти меросига таянган ҳолда эстетик ғоялар ва фикр - мулоҳазаларни ишлаб чиқдилар. Шу асосда тартибга солинган эстетик назария ўзидан кейин вужудга

келган турли - туман эстетик мактаблар ҳамда оқимларни замин бўлиб хизмат килди.

Қадимги Қушон эстетик таълимотининг ибтидоси машҳур математик олим ва файласуф Пифагор (э. а. 6—5- асрлар) номи ва у яратган мактаб билан боғлиқ. Пифагор ва унинг шогирдлари барча нарсаларнинг моддий рақамлар ва уларнинг ўзаро муносабатларини ташкил этади, коинот яхлитлигида ҳам рақам ақидаси ётади, деб уқтирдилар. Улар мазкур карашларини нафосат оламига ҳам татбиқ этиб, эстетик тафаккурни бойитишга ўз хиссаларини қўшдилар. Пифагорчиларнинг нафосат асослари, мусикавий ҳамоҳанглик асослари, яъни «хилма - хил овозли томонларнинг келишуви» умумбашарий ҳамоҳанглик (гармония) эканлиги ҳақидаги карашлар ва ғоялари эстетик тафаккур тарихида муҳим ўрин тутати.

Қадимги эстетика тафаккурида моддий дунёчилик (материалистик) йўналишини Гераклит (э. а. 540—480- йиллар) бошлаб берган эди. У нафосат ҳоссалари моддий дунёнинг ўзидан келиб чиққан. нафосат ҳамоҳангликни англатади, ҳамоҳанглик эса қарама - қаршилиқлар бирлигини ташкил этади деб қўрсатди ва нафосатнинг нисбийлиги ғоясини илгари сурди.

Демокрит (э. а. 460—370- йиллар) гўзалликни ҳар томонлар мослиги (симметрия)да деб билди ва уни меъёр тушунчаси билан боғлади, у санъат инсоннинг дастлабки эҳтиёжлари қондирилганда вужудга келади, деб уқтирди. Демокрит санъатнинг моҳиятини воқеликка тақлид қилишда қўрди.

Сукрот (э. а. 470—399- йиллар) таълимотида гўзаллик коинотдан инсон турмушига, унинг ички кечинмаларига қўчирилган бўлиб, гўзаллик ва эзгулик бирлиги сифатида баён қилишади. Сукрот эстетик тасаввурларининг нисбийлиги ғоясини илгари суриб, эстетик ва манфаатли белгилар ўртасидаги яқин алоқадорлик мавжудлигини қўрсатиб берди.

Афлотун (э. а. 427—347- йиллар) эстетикани гўзаллик фалсафаси, ҳам санъат фалсафаси сифатида таърифлади. Афлотуннинг фикрича, нафосат манбаини аввало ғоялар ташкил этади. Ҳис - туйғу берадиган барча нарсаларни абадий, ўзгармас ғоя «ёритиб турган»дагина гўзаллик кашф этилади. Унинг фикрича гўзал ўта хиссиётли бўлгани туфайли унинг моҳиятини ҳис - туйғу билан эмас, балки ақл - идрок билан англаш мумкин. Санъатга оид карашларида ижодий жараёни у санъатни қандайдир пасткашлик уринишлари сифатида таърифлаб, уни нарсалардан қўчирилган нусха, нарсаларнинг ўзи эса ғояларнинг хира нусхасидир, деб уқтиради.

Афлотун карашларида эстетик тарбия назарияси муҳим ўрин тутати. У санъатнинг одамларга нисбатан ўтказа оладиган таъсир кучини тан олади, лекин бу таъсир кучи салбий, бузғунчи хусусиятга эга, деб таъкидлайди. Шу боис Афлотун истиқболда орзу қилган давлат мафкурасида мусикадан бошқа барча санъат турларини тилга олмайди, мусиканинг ҳам фақат «харбийча жаранглайдиган», «мар-

дона» шаклларига ўрин ажратади. Шундай қилиб, Афлотуннинг санъатга ва эстетик тарбияга доир қарашлари таркидунёчилик, қаттиқ қўллик руҳи билан сугорилган.

Қадимги юнон эстетика назариясининг чўққиси ва якуни сифатида Арасту (эр. ав. 384—322-йиллар) эстетик таълимоти катта аҳамият касб этади. Арасту фикрича, нафосат асосини моддий дунёдаги нарсалар ташкил қилади, нафосат ана шу нарсаларнинг тартиблилик, мувофиқлилик, уйғунлик, яхлитлик хоссаларида намоён бўлади.

Санъат амалиёти Арасту эстетикасининг ҳаётбахш манбаидир. Буюк мутафаккир ана шу амалиёт билан узвий боғланган назарий қондалар яратди.

Арасту эстетик таълимотида Демокритнинг воқеликка тақлид қилиш ҳақидаги ғояси янада ривожлантирилди. У санъатни воқеликка — одамлар, нарсалар ва инсон фаолиятига тақлид қилиш воситаси сифатида баҳолаб, санъатни идрок қилишда ҳиссиз бўладиган шодлиқни тасвирланган нарсаларни таниганликдан чиқадиган натижа билан боғлайди. Арасту санъатнинг инсон руҳига ўлказадиган таъсир кучига алоҳида эътибор бериб, унинг ахлокий қудратини, олижаноб фазилатлар яратиш кучини, воқеликни англаш хизматини улуғлайди.

Ғожиали воқеа - ҳодисалар заминида Арасту ваҳима, даҳшат, раҳм - шафқат орқали инсон руҳини поклантириш таълимотини илгари суради. Бундан ташқари унинг эстетик қарашларида воқелик билан бадий маданият мутаносиблиги муаммолари, инсон ва санъат, инсон ва бадий ижод масалалари кенг ўрин эгаллаган. Шунини алоҳида таъкидлаш даркорки, Арасту эстетика назариясида биринчи бўлиб уни турлар, хиллар, кўринишларга ажратган олимдир.

Тит Лукреций Кар (э. а. 99—55- йиллар) «Нарсалар табиати ҳақида»ги асарида қадимги Рим эстетикасидаги моддий дунёчилик санъатнинг «зурурият» (эҳтиёж)дан табиий келиб чиққанлигини уқтириб, унинг маърифатчилик аҳамиятини кўрсатиб берди.

4. Шарқ Ўрта асрлар эстетик тафаккури Араб ва Ажам (Эрон, Мовароуннаҳр), Хитой, Ҳиндистон мамлакатлари бадий маданияти ва санъати равнақи билан боғлиқ. Оврупо мамлакатларида черков эстетик фаолиятини, олий нафосатини факат илоҳий эътиқод билан чамбарчас боғлаб, эркин бадий ижодни шафқатсиз бостирган ва қувғин қилган бир шароитда Шарқ мамлакатларида эстетик қарашлар илғор мақсад эҳтиёжлар, маърифат ва қомиллик йўлида ривожланди. Бу қарашлар ислом дини, бадий маданияти равнақ топиши заминида вужудга келган Шарқ Уйғониш даври, хусусан Марказий Осиё Уйғониш даври руҳи билан чамбарчас боғлиқликда тараққий этди.

Марказий Осиё Уйғониш даврининг забардаст мутафаккирлари Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб, Лутфий, Навоий, Бехзод, Бобур, Машраб ва бошқа жуда кўп ижодкорларнинг эстетик қарашлари моҳиятини

нафосат билан маънавий - ахлокий қадриятларнинг мутаносиблигини вужудга келтириш гоёси ташкил этади.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мутафаккирлари қадимги дунё мумтоз эстетикаси йўналишлари ва гоёларини давом эттирдилар. Улар Қадимги юнон файласуфлари ва олимлари асарларини шарҳладилар. танқидий ўргандилар, таржима қилдилар. Арастуни эса «Биринчи муаллим» деб атадилар. Шу ўринда табиий савол тугилади: нима учун аجدодларимиз ўзимизнинг Шарққа, дейлик, қадимги ҳаётга эмас, Оврўпага – юнонларга мурожаат қилдилар?

Бунинг асосий сабаби шундаки, мусулмончилик талабларига Қадимги юнон фалсафаси маълум даражада жавоб берар эди. Маълумки, мусулмончиликнинг асоси тавҳидда – яккахудоликда. Аллоҳ ягона, унинг шериги йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Қадимги юнон мутафаккирлари эса ана шу йўлдан бордилар. Биринчи бўлиб бу масалани Сукрот ўртага ташлади. У ўлимга маҳкум этилганида, унга юнонлар маъбудларини ҳурмат қилмаганлиги, ёшларни йўлдан оздирганлиги (аслида тавҳид йўлига бошлаганлиги) айб қилиб қўйилди. Сукротнинг ўлими олдидаги сўнгги сўзлари ҳам шунини тасдиқлаб туради, ...«Мен Унинг (уларнинг эмас – А. Ш.) ёнига кетяпман», дейди у. Шунингдек, Афлотуннинг гоёлар, оламий рух, эманация ҳақидаги фикрлари ҳам тўғридан - тўғри яккахудолик масаласига бориб такалади. Лекин, Сукрот ва Афлотун тавҳидни фалсафий - назарий жиҳатдан алоҳида исботлашни ўз олдларига вазифа қилиб қўймадилар, бунга уринмадилар. Бу ишни Арасту уддалади. У ўзининг машҳур «Метафизика» асарида Худонинг яққалиги, жисмсиз, ҳеч нарса томонидан ҳаракатга келмайдиган, аксинча, биринчи ҳаракатга келтирувчи куч эканини назарий таърифлаб берди. Уни «Олий шакл» деб атади. Арасту талқинида Худо олам ва барча оламий жараёнларнинг максоди ҳисобланади, у Олий тафаккур, тафаккур ҳақидаги тафаккурдир. Айнан мана шунинг учун ҳам Арасту ҳаким бизнинг Шарқда «Биринчи муаллим» номини олди, унинг издошлари ўзларини устозларига тақлидан машшойийунлар деб атадилар¹.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқида Арастудан сўнг энг улуғ устоз сифатида *Абу Наср ал Форобий* (873 – 950) машҳур бўлди. У Арастудан кейинги – «Иккинчи муаллим» деган номни олди.

Форобийнинг қарашларида эзгулик билан гўзаллик маълум маънода айнанлаштирилади, бири иккинчисида яшовчи ҳодисалар сифатида талқин этилади. Шунинг учун унинг асарларида «гўзал хатти - ҳаракатлар», «гўзал қилмишлар» деган ибораларни кўп учратиш мумкин. Гўзалликка етишишни у фалсафа туфайли рўй беради, деб ҳисоблайди. Унинг фикрига кўра, ҳар бир нарса - ҳодисанинг гўзаллиги унинг ўз борлигини тўла намоён этиши ва

¹ Қаранг: Шер А. Ахлоқшунослик. Тошкент: ЎАЖБНТ-Янги аср авлоди. 2003. 42-6.

мукаммалликка эришуви билан боғлиқ. Аллома файласуф инсонда икки хил гўзалликни фарқлайди – ички ва ташқи. У ички гўзалликни юкори кўяди ва бу бойнинг бойлигини безаб, камбағалнинг камбағаллигини яширадиган гўзалликни «адаб» деб атайди. Бундай гўзаллик юксак ахлокий хатти-харакатлар ва инсоний комилликда ўзини намоён этади. Ташқи гўзалликка келганда, файласуф табиий гўзалликни ҳар қандай безаниш, яسانيшлардан юкори кўяди.

Иккинчи муаллим санъатнинг тақлидийлик хусусиятга эгалигини таъкидлайди. Ана шу тақлидийлик идрок этувчида ҳиссиёт ва тасаввур уйғотади. Санъаткор ўз ҳаёлот кучи, ижодий қудрати билан умумий гоёларни яқка қиёфаларда инъикос эттиради. У нутқнинг турларини мантикий нуктаи назардан тадқиқ этар экан, *шеърый нутқни* – мутлақ ёлғон, *софистик нутқни* – асосан ёлғон, *хитобий нутқни* – бир хилда ҳам ёлғон, ҳам рост, *диалектик нутқни* – асосан рост, *исботий (аподиктик) нутқни* мутлақ рост дейди. Шеърый нутқнинг мутлақ ёлғон деб аталиши кишига дастлаб эриш туюлади. Лекин аслида Форобий ҳақ. Масалан, Ойбекнинг мана бу икки сатрини олиб кўрайлик:

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,

Бир ўлкаки, кишларида шивирлар баҳор...¹

Оддий мантик нуктаи назаридан қарасак, ҳақиқатан ҳам Ойбек ёлғон гапиряпти: олтин – рангли металл, у ҳеч қачон ўсимликка ўхшаб гулламайди, баҳор эса одам эмас, у – фасл, ҳеч қачон шивирлаб гапирмайди. Форобий бу ўринда санъат асари оддий мантик илми конун - қоидаларига бўйсунмайдиган ўзига хос мантикка, бадний мантикка эга бўлишини таъкидламоқда. Бошқа бир ўринда, «Шеър санъати» рисоласида у юкоридаги фикрларини давом эттириб, шундай деб ёзади: «... исботда илм, тортишувда иккиланиш, хитобада ишонтiriш қанча аҳамиятли бўлса, шеърятда ҳам ҳаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади»².

«Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида» деган бошқа бир рисоласида Форобий санъаткорнинг қобилияти туғма бўлишини алоҳида таъкидлаб ўтади: «... шоирлар чиндан туғма қобилиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўлади...» Айни пайтда файласуф биргина истисно билан етук шоир бўлиш мумкин эмаслигини ҳам таъкидлаб ўтади. Шу боис «шоирларнинг шеър ижод қилиш борасидаги аҳволи қамолотга етишгани ва етишмагани жиҳатидан турлича бўлади».

Арасту изидан бориб, Муағлими соний шеърятни тасвирий санъат билан қиёслайди ва ҳар иккала санъат тури ҳам моҳиятан бир хил асосга – тақлидга

¹ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 8 томлик. Т. I. Тошкент. Фан. 1975. 309-б.

² Форобий. Фозил сдамлар шаҳри. Тошкент. А.Қодирий номидаги Халқ меҳрси нашриёти. 1993. 113-б.

бориб тақалишини айтади: «...шеър санъатини безайдиган нарсалар – сўз, мулоҳазалар бўлса, рассомлар санъатини безайдиган нарса бўёқлар саналади. Буларнинг иккови ўртасида фарқ бор, аммо иккаласи ҳам одамлар тасаввури ва сезгиларида бир мақсадга – тақлид қилишга йўналган бўлади»¹.

Фаробий кўп жилдлик «Мусика ҳақидаги катта китоб» асарида мусикий билимни иккига – ижро санъати билан боғлиқ бўлган мусикий амалиётга ва мусиканинг «соф ўзини», ижрочиликка боғланмаган ҳолда ўрганадиган назарияга ажратади. Китобда оҳанг тизимидаги уйғунлик, зарб сингари ҳодисалар таҳлил этилади. Шу муносабат билан у товушларни эмас, балки товушлар тасаввурини берувчи раққосаларнинг мусикий гоёга бўйсунган оҳангний ҳаракатини англатувчи ритмик мимика – оҳангний ҳаракат тушунчасини киритади. Шунингдек, китобда Яқин ва Ўрта Шарқда маълум бўлган мусикий асбоблар, уларни ижро этиш йўллари, усуллари ҳақида, умуман, мусика тарихи тўғрисида атрофлича маълумот берилган.

Яна бир буюк қомусий олим, бобоқалонимиз Ибн Сино (980 – 1037) Фаробий қарашларини давом эттириб, мусикадан олинадиган лаззат мусикий уйғунликнинг маконда ёйилишидан, пардаларнинг навбатма-навбат келишидан деб билади. Мусикада гап товушнинг ўзида эмаслигини, балки уни қандай чиқариш муҳим эканини айтади, яъни бизда ёқимли ёки ёқимсиз сезгини товушнинг ўзи эмас, балки уни пайдо қилиш усули уйғотади. Мусиканинг келиб чиқишини эса инсон нутқининг бойлиги билан боғлайди: хушомад қилаётганда овоз пасаяди, мағрур сўзлаётганда қатъий жаранглайди в. ҳ. Мусика инсон кайфиятига тақлидир, дейди Ибн Сино. Шунингдек, аллома гўзаллик борасида ҳам Фаробий изидан боради. Унинг фикрига кўра, жисмоний гўзаллик бевосита қалб гўзаллиги билан белгиланади. «Ишқ рисоласи» асарида муҳаббатнинг асосида гўзаллик ётишини «аслида муҳаббат гўзалликни маъқуллашдир», деган фикр билан ифодалайди².

Ўрта асрлар эстетикасида Ибн Синонинг «Фан аш-шеър» - «Шеър санъати» асари ўзига хос ўрин эгаллайди. Унда қомусий аллома, Арастунинг «Шеърнат санъати» рисоласини шарҳлар экан, ўзига хос янгиликлар киритади ва шеърнинг кейинчалик машҳур бўлиб кетган мана бу қондасини келтиради: «Шеър деб образли сўзлардан иборат бўлган ритмли, бир-бирига мувофиқ иборалардан таркиб топган ҳамда хижола бир-бирига тенг, вазнлари қайтариладиган, охириги товушлари бир-бирига ўхшаш сатрларга айтилади». Унинг фикрига кўра, шеър тақлидий фикр натижаси ўлароқ уч хил йўл билан юзага келади. Биринчиси лаҳн – уйғунлик, ундан кейин қалом – сўз келади (бунда албатта мажозий (образли) сўз назарда тутилади). Учинчиси – вазн.

¹ Фаробий. Фозил одамлар шахқи. Тошкент. А.Қодирий йонидаги Халқ мероси нашрияти. 1993. 124-б.

² Серебряков С.Б. Трактат Ибн Сины (Аввицена) о любви. Тбилиси. Мецниереба. 1976. С. 49.

Мана шу уч йўлнинг бир-бирга мос келиши натижасида шеър пайдо бўлади. Йўқса кўнгилдагидек шеър яратиш мумкин эмас.

Ибн Сино ҳақиқий шеърят билан назмий тизмаларнинг фарқи борасида фикр юритар экан, физика ҳақида дoston ёзган Эмпедокл ўз китобини вазнга солганини, лекин Эмпедокл билан Ҳомер асарлари ўртасида вазндан бошқа ҳеч қандай умумийлик йўқ эканини таъкидлаган устози Арасту қарашларини тўла қувватлайди: «Эмпедоклнинг ёзганлари, вазининг пайдо бўлишига қарамай, табиий гаплардан иборат бўлиб қолган холос. Ҳомернинг вазнли гаплари эса шеърӣ сўзлар тусини олган. Шунинг учун Эмпедоклнинг сўзлари ҳеч қачон шеър бўлолмайдӣ», – дейди аллома¹.

Шунингдек, Ибн Сино ўз рисоласида, юнон шеърятини билан араб шеърятини солиштириб, шеърятнинг вазифаси ҳақида фикр юритади ва бу борадаги юнонлардаги баъзи устунликларга ишора қилади. Унинг айтишича, юнонлар шеърятда феъл-атворга қараб тақлид ишлатишни кўзлаганлар. Араблар эса, икки важдан шеър ёзганлар. Бир томондан, улар шеър оркали одамлар руҳига таъсир этмоқчи бўлганлар. Зеро шеър идрок этувчида ҳаяжонли ҳиссиёт, тўлқинланиш уйғотиши шубҳасиздир. Шеър ёзишнинг иккинчи сабаби – одамларни таажжубга солиш бўлган. Араблар ҳар бир нарсага ташбеҳ ишлатаверганлар, улар бу ташбеҳлари билан одамларни ҳайратга солишни мақсад қилиб қўйганлар. Юнонлар эса шеър воситасида одамлар феъл-атворига таъсир этишни, ё бўлмаса, шеър оркали одамларни ўзлари кўзлаган ҳатти-ҳаракатларидан тийишни мўлжаллаганлар.

Бундай назарий фикрларни Ибн Сино, энг аввало, ўз амалиёти оркали тасдиқлайди. Алломанинг «Саломон ва Ибсол», «Ҳайй ибн Якзон», «Юсуф қиссаси», «Куш рисоласи» сингари насрда ёзилган фалсафӣй-бадиий ва мажозий асарлари билан бирга, бизгача етиб келган шеърӣ асарлари ҳам қатга аҳамиятга молик. Айни пайтда аллома ўзининг ўнга яқин назмда тизилган илмӣ уржуза дostonларини шеърӣ асар деб билган эмас.

Ибн Сино шеърятда буюк файласуф ва буюк шоир бир тилда – шеър тилида сўзлайди. Бу уйғунлик натижаси ўларок шундай дурдоналар яратилдики, улар анъанавийлик қасб этиб, кейинчалик Умар Ҳайём ва Мирзо Бедил сингари Шарқнинг буюк рубоӣйнависларига намуна бўлиб хизмат қилди, десак алашмаймиз. Шоирнинг мана бу рубоӣйсини шеърят чаманининг энг гўзал гули дейиш мумкин:

Дилда пинҳон йиғи, куламиз гулдек,
Бир дамгина ҳаёт қиламиз гулдек.
Ўзимизни гулдек ўртага ташлаб,

¹ Ибн Сино. Саломон ва Ибсол. Тошкент: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1980. 100-б

Сочилмоқни бахт деб биламиз гулдек¹.

Дарҳақиқат, инсон ҳам қандай ғам-ғусса, фожесалар олдиди ҳам ўз дарди билан ўзи ўралашиб қоладиган мавжудот эмас. У замон ва макон талабига кулок тутиб, шабнам катраларини гулбарглари бағрида яшириб, оламга хандон боққан гулдек, кўз ёшларини. Йиғисини пинҳон тутган ҳолда кула олади. Шоир вақт чексизлиги олдиди ўзининг бир дамликки на ур эгаси эканини ҳам, инсондаги ўзини ўзига, ўзгаларга ва борлиққа кўрсатиш учун олий мавжудотга ҳос интилишини ҳам серташвиш ҳаёт ичида ўсган гул тақдирига, гўзалликка таққослайди. Гул нима учун ўсади? Борлиққа нафосат руҳини, хушбўй хидларни бағишлаб, охир-оқибатда тўкилиш учун ўсади. Инсон ҳам худди шу гулдек ўзини бу ва у дунёга бағишлаб, охир-оқибатда заминга сочилиб. тупрокка қўшилиб кетишни бахт деб, хулқий гўзаллик деб, билади².

Маишойийунлик нафосат фалсафасининг яна бир намоёндаси шоир ва файласуф Умар Хайёмдир (1048-1123). Маишойийун-мутафаккирлар ичида у алоҳида ажралиб туради. Хайём Форобий ва Ибн Сино изидан бориб, фалсафа, мантик, астрономия ва бошқа фан соҳаларига доир йирик асарлар яратди. Унинг эстетик қарашлари кўпроқ рубойлари ва «Наврўзнома» асаридан жой олган. Хайём қарашлари, бир томондан, чан-буддҳачилик эстетикасига яқин бўлса. иккинчи томондан, уларни экзистенциячиликнинг ибтидоси дейиш мумкин.

Хайём мураккаб файласуф-шоир, унинг меросига фақат бир томонлама ёндашиш мумкин эмас. Айниқса файласуфнинг рубойлари муаллиф дунёқарашининг кўпқирралилиги билан ажралиб туради. Шуниси муҳимки, Хайём ўз дунёқарашини рисоаларидан кўра, шеърлятида геранрок ифодалаган. уни эстетик шаклда – нафис адабиётнинг рубой жанрида ўқувчига етказишга интилган, гўзаллик ва хуноқлик, фожеавийлик ва кулгилилик мезоний тушунчалари призмасидан ўтказиб тақдим этган.

Хайём наздида инсон, кейинчалик экзистенциячи Карл Ясперс таъкидлаганидек, эртага нима бўлишини, у ўзини қаерда ва қандай ҳолатда кўришини билмайди, «у ҳамма ҳодисаларда бир хил бўлолмайди, у – йўл»¹. Рубойларнинг кўпчилигида, экзистенциячилар севган ибора билан айтганда, инсон ўз ҳолига ташлаб қўйилганини – унга ихтиёр эркинлиги берилгани ва тақдир кинонга мавзу бўладиган даражадаги ҳодиса эканини кўрамиз; ҳар бир мавжудликни Аллоҳ яратган, лекин унинг хусусиятларини кейинчалик ўзгартмайди – «ўз ҳолига ташлаб қўяди».

Хайём ҳам ўз салафлари каби гўзалликка алоҳида эътибор беради, уни инсон билан бевосита ёки билвосита боғлиқ ҳолда олиб қарайди. Жумладан,

¹ Ибн Сино. Шеърлар ва тиббий достон. Тошкент. 1988. 52-б.

² Қаранг: Шер А. «Соғлом авлод учун» журнали. 1996. № 9-10.

нарсалар гўзаллиги ҳам инсон билан боғлиқ. Масалан, олтин нима учун гўзал? У қимматбаҳо рангли металлги учун эмас, балки инсонга безак бўлгани, инсон ташки аъзоларини гўзаллаштиришга хизмат қилгани сабабли гўзалдир. У хулкий гўзаллик ҳақида фикр юритар экан, ташки ва ички гўзаллиқнинг уйғунлиги масаласига алоҳида урғу беради, барча машшоийун файласуфлар каби гўзаллик билан эзгуликнинг яхлит намоён бўлиши тўғрисида тўхталади, гўзалликни гўзал юз билан боғлаб талқин этади:

«Гўзаллик барча тилларда васф этилади ва ҳар қандай ақлга хуш келади, – деб ёзади мутафаккир «Наврўзнома» асарида. – Дунёда яхши нарсалар кўп, уларни кўриб баҳраманд бўлиш одамларни шод этади ва табиатларини покиза қилади, аммо ҳеч нарса гўзат юз ўрнини боса олмайди, чунки гўзал юз шундай қувонч бахш этадики, бошқа ҳеч қандай қувонч унга тенг келолмайди. Айтадиларки, гўзал юз дунёда саодат сабабчисидир. Агар гўзал юз яна яхши хулқ билан уйғунлашса, бахт-саодагнинг энг юқори даражаси бўлади. Агар одам ҳам ташки кўринишидан, ҳам табиати билан яхши бўлса, Худо ва одамлар учун севимлидир. Гўзал юз тўрт фазилати а эгадир. Улардан бири шуки, гўзал юз уни кўрган одамнинг шу кунини хайрли этади, иккинчиси, ҳаётдан баҳраманд бўлиш онларини ширин қилади, учинчиси, у одамни очик қўнгилли ва олижаноб этади, тўртинчиси, бойликни кўпайтиради ва юқори мансаб ато этади»¹.

Шуни айтиш керакки, май у даврларда биз ҳозир тушунадиган «бир яйраш» учун ичилган эмас, Хайём ҳам, унинг салафлари ҳам майга бошқача муносабат билан ёндашганлар. Хайём майни инсоннинг асл ўзилигини намоён қилувчи восита, эстетик хиссиётни уйғотувчи модда сифатида олиб қарайди, унга алоҳида фалсафий мақом – маҳаклик (қимматбаҳо тошларни синайдиган тош) мақомини беради. Бу бежиз эмас. Чунки Хайём инсонни коинотнинг энг қимматбаҳо моддаси деб билади:

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қораси – жавҳари ҳам биз.
Тўғарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи – гавҳари ҳам биз².

Ана шу улуг инсоннинг реал ҳаёти, унинг мавжудлиги моҳиятига тўғри келмаслиги, улкан фожеавийлик сифатида Хайёмда скептицизмга, гоҳида агносцизмга мойиллик туғдиради.

¹ Умар Хайём. Наврўзнома. Тошкент: Мехнат. 1990. 54-6.

² Умар Хайём. Рубойлар. Шарҳ. 2000. 9-6.

Имом Ғаззолийнинг санъат ва ғўзалликка манфаатсиз муносабат ҳақидаги қарашлари Ўрта асрлар мусулмон Шарқ эстетикасида машшоиййунлик йўналиши билан бирга тасаввуфий йўналиш ҳам вужудга келди. Унинг буюк вакили тасаввуф фалсафаси асосчиси, тенги кам файласуф - илоҳиётчи *Имом Ғаззолийдир* (1058 – 1111). Мутасаввуф - файласуфнинг «Ихё улум ад дин» («Дин ҳақидаги илмларнинг жонлантириши») асарида эстетикага кенг ўрин берилган.

Ғаззолийнинг нафосат фалсафасида ўсимлик, ҳайвон ҳамда инсоннинг ташқи муҳитга муносабатига, улардаги нафис дид, эстетик ҳиссиётнинг бор йўқлиги муаммоларига, шахснинг ғўзалликка муносабати, унинг қомил инсонга айланиши, нисбий ва мутлақ ғўзаллик, ибодат билан санъатнинг фарқи сингари масалаларга тўхталиб ўтади.

Ғаззолий *ибодат* билан *санъатнинг* фарқи хусусида ўзига хос фикрлар баён қилади. Зикр билан рақсни чалкаштирмасликка, жазавадаги муриднинг ҳаракатларида ўйин аломатларига йўл қўймасликка чакиради. Шундай аломатлардан бири тепиниш эканини таъкидлаб, бундай ҳаракатларнинг кўп ҳолларда кўнгил очиш ва ўйин билан боғлиқлигини айтади. Хуулас, зикр пайғида ўйин унсурларининг намоён бўлишини ибодатни бузадиган ҳолат сифатида қоралайди. Ғаззолий мусиқа ва қўшиқ борасида ҳам шунга ўхшаш фикрларни билдиради. Мусиқани, ўйин-қулгини тиловати аралаштирмасликни, қироатни қўшиқ билан чалкаштирмасликни қатъий таъкидлайди. Бу борда, айниқса, унинг Қуръон билан шеърятни, оятлар билан байтларни таққослаши диққатга сазовордир.

Шеърнинг (қўшиқнинг) Қуръонга нисбатан дунёвий инсонни кўпроқ жунбушга келтиришга қодир эканини ва бунинг сабабларини Ғаззолий етти нуқтан назар асосида исботлашга ҳаракат қилади.

Биринчиси – ҳамма оятлар ҳам тингловчининг ҳолатига доимо тўғри келавермайди. Чунончи, ғам - андуҳга ботган ёки пушаймонлик оловида қоврилайётган кишига мерос, болаларнинг улушлари, маҳр, талоқ ҳақидаги қоидалар таъсир қилмайди. Зеро, юракни унга мос нарсасига ҳаракатга келтиради, шоирлар эса байтларини ўз қалбларининг ҳолатидан келиб чиқиб яратадилар. Демак, ҳар бир шеър муайян руҳий ҳолатнинг интиҳоси сифатида ўшандай руҳий ҳолатни дилдан кечиrayётган киши учун таъсирчанроқдир.

Иккинчиси – агар шеърый байт бошқа байт билан алмаштирилса, ҳатто мазмун бир хиллигига қарамай, у тингловчи юрагига янги из солмай қўймайди. Чунки, мазмун бир хил бўлса ҳам, кейинги байт аввалгисидан қофия ва вазни билан фарқланади, тингловчининг қалбини ҳаракатга келтиради. Лекин Қуръонни қори ҳар гал ҳар хил қилиб ўқий олмайди. Қуръонга қўшимчалар қиригиш мумкин эмас. Демак, ҳар бир етук шеър оригинал бадий асар сифатида маълум ҳолатларда кўпроқ таъсирчанликка эга.

Учинчиси – оддий нутқ билан шеърнинг қалбга таъсири солиштирилса, ҳижолари тартибга солинган шеърый нутқнинг кучли эканини сезиш мумкин. Шеърнинг ранг - баранг оҳанги калбни жунбушга келтиради. Демак, ҳар бир шеър ўзига хос долзарб оҳанги билан таъсирчанроқдир.

Тўртинчиси – шеърый нутқнинг қалбга таъсири киска бўғинларни (ёпик ҳижоларни) чўзиб, узун бўғинларни (очик ҳижоларни) кесиб талаффуз этиш билан боғлиқ. Сўзлар рукнларга бўйсундирилиб талаффуз этилади. Тиловат ўқилганда эса бундай қилиш мумкин эмас. Демак, шеърнинг вазнга эга бўлиши унга кенгрок имконият беради.

Бешинчиси – вазнга туширилган шеърый нутқка бир меъёрдаги зарбли товушлар, чунончи, доира сингари мусиқа асбоблари жўр бўлиши мумкин. Ундай ҳолда шеърнинг таъсир кучи ошади. Оятларни эса бунақанги жўрликдан асрамоқ лозим, зеро, у ўта жиддий Ҳақиқатдир. Уни кўчаларда, базмларда, тўйхоналарда ўқиш мумкин эмас. Демак, шеърый нутқ мусиқий асбоблар жўрлигига йўл бериши, жой танламаслиги билан ҳам муайян имтиёзга эга.

Олтинчиси – бадиҳагўй (маддох) тингловчининг ҳолатига мос келмайдиган байтни ўқиши, у байт тингловчига ёқмаслиги мумкин. У ҳолда тингловчи бошқа байтни талаб қилади. Чунки ҳар қандай нутқ ҳам кайфиятга мос келавермайди. Бундай пайтда тиловат тинглаш мажбурияти ва бу мажбуриятдан ўша онда қутула олмаслик ҳисси тингловчида оятларни ёқтирмай қолишдек ғуноҳли ҳолатни келтириб чиқариши мумкин. Демак, шеър вақт, ҳолат ва кайфиятни ҳисобга олиши туфайли, яъни дунёвий қамровининг кенглиги билан ҳам кучлироқ таъсирга эга.

Еттинчиси – мусиқий товушлар инсоннинг табиатига мос келади. Уларга Ҳақиқат эмас, лаззат манбаи сифатида қаралиши лозим. Худди шунингдек, шеър ҳам инсон табиатига мос келади, инсон ундан лаззатланади; ҳам ўзи шеър ярата олади, зеро, яратилган нарса (яъни шеър) яратилганга (яъни инсонга) ўхшаш бўлади. Қуръон эса – Аллоҳнинг сўзи, Унинг сифатларидан бири. Қуръон инсоният яратишга қодир бўлмаган ҳақиқатдирки, Аллоҳнинг сифати тарзида у яратилиш жараёнини бошдан кечирмаган. Демак, инсонга яқинроқ экани, ҳиссиёт баёни бўлгани учун ҳам одамлар шеърга кўпроқ майл билдирадилар¹.

Буюк мутасаввиф - файласуф юқоридаги етти бандли чоғиштирма орқали, биринчидан, Қуръон оятларига шеърга бўлганидек эркин мурожаат қилиш мумкин эмаслигини, иккинчидан, Муқаддас китобни тўғри келган жойда, тўғри келган ҳолатда ўқимаслиқни, уни жўнлаштирмаслиқни, яъни илоҳий муносабат билан инсоний муносабатни қориштириб юбормаслик лозимлигини уқтиради.

¹ Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. Москва. Наука. 1980. Б.117-122.

Шу ўринда у қуйдаги воқеани келтиради: пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ар - Робийа умми Маъуз хонадонларига кирганларида, канизаклар қўшиқ куйлаётган эди; шунда улардан бири дарҳол қўшиқни тўхтатади ва у кишига мадҳия айта бошлайди. Пайғамбаримиз эса: «Бунн қўй, аввал нимани айтаётган бўлсанг, ўшани айта бер», – дейдилар. Ғаззолий мазкур таъқиқ Қуръон оятларининг тўй - томошаларда ўқитишга ҳам тааллуқли эканини таъкидлаб, мутлақо жиддий нарсани ўйин - кулги шаклига солиш, «шеър билан айтишга рухсат берилган нарсани Қуръон воситасида айтиш мумкин эмас», дейди¹.

Шундай қилиб, Имом Ғаззолий қанчалик Қуръонни юсакка кўтармасин, улуглигини қанчалик таъриф қилмасин, уни шеърият билан солиштирар экан, масалага бағоят рационал тарзда ёндашади: ибодатга нисбатан санъатнинг, кироатга нисбаган шеъриятнинг оддий инсонга яқинлигини инкор этмайди, балки тасдиқлайди. Бу ўринда, диққат қилинса, муридларнинг жазавига тушиши ҳамда ҳаёлан Оллоҳга этишган ҳолатлари билан томошабин ёки тингловчининг санъат асаридан жунбушига келиши ва сўнг қалбида рўй берадиган фориғланиш (катарсис) ҳолатлари орасида ҳам ўхшашлик, ҳам кагта фарқ борлигини англаб олиш қийин эмас.

Ғаззолий зоҳирий ва ботиний гўзаллик хусусида фикр юритар экан, тугма эстетик туйғунинг мавжудлиги ҳақидаги ғояни гўдаклар ва ҳайвонларнинг ҳам эстетик туйғуға эғалиги билан исботлашга интилади. Гўзалликни идрок этиш туйғусининг тугмалиги, табиийлиги ва уни эстетик тарбия воситасида англаб етиш орқали ҳис қилиш борасида ҳозир ҳам баҳсли қарашларнинг мавжудлиги Ғаззолий ўртага таплаган эстетика муаммолари ҳануз долзарб эканини тасдиқлайди.

Ғаззолийнинг гўзаллик тўғрисидаги, хусусан, гўзалликка нисбатан бегараз муносабат ҳақидаги назарий фикрларидан буюк олмон файласуфи Иммануил Кант ижодий фойдаланади. Чунончи, Кант нафосат туйғусини манфаатсиз, бегараз, фақат предметга соф муҳаббат билан муносабатда бўлиш туфайли юзага келган туйғу деб атайди. Гўзалликнинг нисбийлиги борасида ҳам Кант Ғаззолий гутган йўлдан боради. Хатто баъзида мисоллар бир хиллигига йўл қўяди: нккала файласуф ҳам одам ва отни мисол тариқасида келтиради. Ғаззолий фикрларининг ривожланган шакллари Бёрк, Шефстбери, Хатчэсон сингари файласуфларда ҳам учратамиз.

Умуман олганда, Ислom динининг санъат билан ҳамкорлиги масалалари алломаларнинг бадий адабиёт, мусика ва бошқа санъат турларига доир рисоаларида ҳамда тазкираларида ўртага ташлади. Шундай қилиб, Шарқнинг

¹ Ғазали Абу Хачид. Воскрешение наук о вере. Москва. Наука. 1980. 121 б.

даҳо мутафаккирлари – Абу Наср ал - Форобий, Ибн Сино, Умар Хайём ва Имом Газзолий бир томондан, тасаввуфий моҳиятан исломнинг ахлоқ ва нафосат фалсафаси сифатида талқин қилса, иккинчи томондан уларнинг эстетик ғоялари ҳамда назариялари билан жаҳон нафосат фалсафасининг янги поғонага кўтарилишини бошлаб берди.

5. Оврупо Уйғониш даврида эстетик тафаккур капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг бевосита таъсири остида ривожлана бошлади. Тарихий тараққий аҳамият касб этган буржуа инсонпарварлик ғоялари кенг тарқалиб боргани сари, табиий ва аниқ фанлар, адабиёт ва санъат буюк муваффақиятларга эришиб боргани сари эстетик қарашлар ва ғоялар ҳам шу қадар тез суръатлар билан ривожланиб кетди.

Оврупо Уйғониш даври эстетикасининг муҳим хусусияти шуки, унинг моҳияти ва мазмуни юксак инсонпарварлик руҳи билан сўғорилган ва у бадий амалиёт билан чамбарчас боғланиб кетган эди.

Оврупо Уйғониш даврининг буюк ижодкорлари Леонар - до да Винчи, Рафаэль Санти, Микеланжело, Дюрер, Сервантес, Шекспир ва бошқалар эстетик тафаккур ривожланишига салмоқли ҳисса қўшдилар. Айниқса, буюк мусаввир, истеъдодли муҳандис, атоқли табиатшунос олим Леонардо да Винчи эстетик қарашларида воқеий дунёни билишда санъатнинг аҳамиятига, унинг ўзини хос хусусиятларини эътибордан кочиришмасликка даъват этди.

4- мавзу: Эстетик онг ва эстетик фаолиятнинг моҳияти ҳамда ўзига хос хусусиятлари. Асосий эстетик категориялар (тушунчалар).

Санъат ижтимоий онг шакли эканлиги. Санъатда қўлланиладиган йўналиш услуб ва усуллар (методология). Санъат турлари. Эстетик тарбиянинг мақсад ва вазифалари. Мустақиллик шароитида эстетик тарбиянинг аҳамияти

Режа:

1. Эстетик онг ва эстетик фаолият.
2. Эстетик категориялар.
3. Санъатнинг моҳияти. Санъат тарихи.
4. Санъат – ижтимоий онг шакли. Санъатда бадий услуб ва усул масаласи
5. Эстетик тарбиянинг мақсад ва вазифалари

Мавзуга доир таянч тушунчалар: эстетик онг, эстетик фаолият, эстетик эҳтиёж, эстетик муносабат, эстетик ҳис-туйғу, эстетик дид, эстетик баҳо.

ғўзаллик, улуғворлик, қулғилилик, фожеавийлик, улуғворлик, санъат, метод, вақт, макон, вақт - макон, нотиклик.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. **Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан.** Ўзбекистоннинг 20 йиллик мустақил тараққиёт йўлида қўлга киритган ютуқ ва натижалари, мамлакатимизнинг салоҳияти ва қудрати, туб ислохотларнинг моҳияти ва аҳамиятини аҳолининг кенг қатламларига етказиш, жойларда ташкилий-амалий, маданий-маърифий тадбирлар, тарғибот-ташвиқот ишларини амалга ошириш учун мўлжалланган илмий-оммабоп нашр. – Т.: «Иқтисодиёт», 2011.

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2010

3. И.А.Каримов. 2010 йил 12-ноябрдаги Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасининг ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузаси.-“Халқ сўзи” газетаси 2010 йил 13 ноябр.

4. И. А. Каримов. Юксак маънавият енгилмас куч. – Т., “Маънавият” 2008 йил.

5. Каримов И. А. Донишманд халқимизнинг мустахкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000 йил, 8-июнь.

6. И.А.Каримов. «Баркамол авлод орзуси» Тошкент, Ўзбекистон, 2000

7. И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари» Тошкент, Ўзбекистон, 1997.

8. Абдулла Шер, Б.Хусанов, Э.Умаров. Эстетика. (Услубий қўлланма). Тошкент. Университет. 2008.

9. Каган М. Эстетика как философская наука. Спб., 1997.

1. **Эстетик онг** - маънавий - руҳий воқеа - ҳодисалар мажмуи бўлиб, улар ижтимоий ҳаёт заминида вужудга келадиган эстетик фикр, эстетик ҳис, эстетик дид, эстетик орзу, эстетик қараш, эстетик назария тизимини ярадади. Эстетик онг ижтимоий ҳаёт заминида унинг билан мутаносиб тарзда ўзгариб, ривожланиб, такомиллашиб боради. Эстетик онг жамият ҳаётида гуруҳий манфаатлар ифодаси тарзида ҳам намоён бўлади. Лекин бу ҳол жамиятнинг турли соҳаларида турлича, масалан, мафкура соҳасида эстетик қарашлар, орзу - умид назарияларида ўзига хос акс этади. Руҳий - маънавий соҳаларда эса гуруҳий манфаатларга нисбатан анча мустақил тарзда намоён бўлади.

Эстетик онг ижтимоий онгнинг баъзи шаклларида орқада қолиши мумкин. Масалан, ижтимоий ҳаётда сиёсий етукликнинг юксак

даражасигача кўтарилган, лекин эстетик диди орқада қолган, турли сохта махсулотни бемалол истеъмол қилаверадиган одамларни кўриш мумкин.

Эстетик онгнинг нисбий мустақиллиги кўринишларидан бири ворисийлигидир. Чунки янги эстетик қарашлар, ғоялар, назариялар бўш ерда вужудга келмайди. Улар жамиятнинг олдинги эстетик ва бадий раванки натижасида жамланган ҳиссий ва аклий ҳосилалар, билимлар захирасининг давоми сифатида амал қиладилар.

Эстетик онг ижтимоий ҳаёт инъикоси бўлиб, жамият ҳаётида муҳим ўрин тутadi, жамият ҳаётига ҳар томонлама таъсир ўтказadi. Эстетик онг ижтимоий онгнинг махсус шакли сифатида эстетик фаолият билан узвий боғлиқ бўлиб, эстетик фаолият жараёнида шаклланади, қарор топади. Эстетик онг аслида эстетик фаолият махсулидир.

Жамиятнинг эстетик онги мураккаб тизимли, ҳаракатчан, ўзаро узвий алоқадорликда бўлган бир қатор қисмлардан иборат бўлади. Эстетик онгнинг тургун ва уйғун қисмлари - булар **эстетик ҳислар, орзулар, қарашлар, назариялардир.**

Эстетик ҳис-туйғу - бизни ўраб турган воқеани эстетик жиҳатдан ҳис этиш жиҳатидан ҳис этиш қобилиятидир. Унинг гузаллигини уйғунлиги сезишидир. Эстетик ҳис - туйғунинг асосий органлари кўриш ва эшитишидир.

Эстетик дид - оламни гузаллигини тезда англашадир. Эстетик дид замирида эстетик ҳис - туйғу ётади. Эстетик дид деганда биз бирор соҳани мойиллигини сезамиз. Эстетик дид воқеа - ҳодисаларнинг эстетик сифатларини инсон томонидан идрок этмоқ ва баҳолаш жараёнидир. Эстетик дид деганда биз ҳақиқий гузал нарсаларни табиат ижтимоий ҳаёт ва санъат ҳодисаларини ҳақиқий эстетик ҳислатларини бевосита дастлабки кўришда чуқур анализ қилиб ўтирмай ҳис этиш, ажрата билишни тушунамиз. Эстетик ҳис ва эстетик дидни тарбиялаш мумкин.

Эстетик орзу мавжуд нарса ҳодисаларни эмас, гузаллик ҳақидаги энг юксак орзулари, уйлаган режалари. Жамият раванки билан чамбарчас боғлиқ. Ҳар бир даврнинг ўз эстетик орзуга эга бўлган инсонлари бўлади. Эстетик орзу бу инсоннинг гузаллик ҳақидаги тасаввурларининг энг юксак ифодасидир.

Эстетик фикр - инсонни маълум бир эстетик принцип, билимларга асосланган эстетик фикрлари бўлади. Эстетик фикрлар эстетик дид ва мулоҳаза эмас, балки унинг оғзаки формасидир. Эстетик фикр оддий сезги кечинмалари эмас, балки маълум эстетик принципларга, эстетика соҳасини моҳиятини чуқур тушунишги асосланган баҳо беришдир.

Эстетик қараш ва назариялар эстетикани ғоявий асосини ташкил этади. Эстетик қарашлар деганда биз илмий жиҳатдан асосланган назарий жиҳатдан асосланган ҳамда озми-кўпи изчиллик билан олиб бориладиган

методология фалсафий база билан боғлиқ бўлган билимлар тушунчалар принципларнинг озми –кўпми мукамал ва изчил системасини тушунамиз Кенг, тугал намуस्ताкил система характериш эга булган эстетик карашларни **эстетик назарни** деб атаймиз.

Инсоният яшар экан биоижтимоий мавжудот сифатида ўзининг талаб ва эҳтиёжларини кондиритиши лозим. Эҳтиёжлар орасида эстетик эҳтиёжлар энг олий эҳтиёж ҳисобланади. Чунки унда барча моддий ва маънавий эҳтиёжлар жамланган. Талаб ва эҳтиёжлар инсонни фаолиятга ундайди. Фаолият эса янги-янги талаб ва эҳтиёжларни келтириб чиқаради. Инсонлар фаолияти давомида табиат билан алоқада бўлади ва у билан муносабатга киришади.

2. **Ўзаллик** – эстетиканинг асосий тушунчаси. Ўзаллик нафосат оламининг маъзи, асосий белгиси, бош хоссаси, асосий моҳиятини ташкил этади. Ўзаллик - бу асосий эстетик қадрият бўлиб, уни идрок этиш қобилияти эса эстетик субъектнинг асосий қисмидир. Бу ҳусусият эстетик онг ва унинг қисмларига ҳам тааллуқлидир. Эстетик ҳис - туйғу, энг аввало ўзалликни ҳис этиш жараёнини англатади. Ўзалликнинг асосий шартлари қуйидагилар:

- меъёр
- предметнинг яхлитлиги
- рангларнинг уйғунлиги
- предметнинг мақсадга мувофиқлиги
- эстетик формада эканлиги

Ўзаллик хилма - хил даражада намоён бўлади. Табиатдаги ўзаллик ижтимоий ҳаёт ўзаллигидан фойдали амалий фаолиятдаги ўзаллик бадий ижоддаги ўзалликдан фарқ қилади.

Улуғворлик - эстетик ва ахлокий сифатлар қасб этиб, амалиётда кўп қўлланиладиган эстетик тушунчадир. Улуғворлик кўлами ўзаллик кўламидек чексиздир. Улуғворлик ҳисси умуминсоний бўлиши билан бир қаторда ижтимоий ҳаётда тарихий тараққиётга алоҳида таъсир этувчи ҳодисалар ва жараёнларни ҳам қамраб олади. Ижтимоий ҳаётда улуғворлик, қаҳрамонлик ва мардлик билан шу қадар қоришиб кетадики, уларни алоҳида мушоҳада этиш наҳоятда қийин бўлиб қолади.

Қаҳрамонликда улуғворликка хос эстетик ва ахлокий сифат тўла намоён бўлади.

Санъатдаги улуғворлик юксак бадий мазмун ва шакл воситасида ифодалансада, ундаги гоё ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Муҳим аҳамиятга молик гоё мукамал шаклни юзага чиқариб, санъат асарларининг таъсирчанлик даражасини белгилаб беради. Бу ҳолат ҳаётий ҳақиқатдан қочини эмас, унга хизмат қилишга даъват этади.

Ғожавийлик ва **қулнилик** эстетик тушунчалари ёрдамида ҳаёт зиддиятлари ва тўқнашувлари баҳоланади ва мушоҳада қилинади. Улар

орқали инсоннинг ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига нисбатан эстетик муносабати ифодаланади ва мустаҳкамланади. Айтиш жоизки, Ғожаавийлик ва кулгилик ғўзаллик тушунчасидан торроқ доирада амал қилади.

Ғожаавийлик ва кулгилик - ижтимоий ҳусусиятга молик тушунча сифатида ёлғиз инсонга ҳос ҳис - туйғу эканлиги, фақат ижтимоий муносабатлар жараёнидагина намоён бўлишлари билан изоҳланади.

Ғожаавийлик ва кулгилик аслида бир - бирига зид тушунчалардир, лекин бу зидлик мутлақ маънода амал қилмайди. Айни пайтда улар бир - бирининг маъзига сингиб, бири иккинчисига ўтиб туради.

Ғожаавийлик ва кулгилик ўзаро боғлиқлигини ҳаётнинг мураккаблиги, зиддиятлиги, ҳаракатчанлигидан келиб чиқиб, уларни санъат ёрдамида яхшироқ англаймиз. Санъат ҳам тик қирраларини бадний англашга бирданига эришгани йук.

Санъат асарларида ғожаавийлик ва кулгилик яхлит намоён бўлади. Ғожаали ёки кулги ҳолат инсоннинг у ёки бу ҳатти - ҳаракати натижасида пайдо бўлади, бу ҳатти - ҳаракат турли - туман ҳаётий кучлар тўқнашуви жараёнида вужудга келади, ривожланади. Шу тариқа улар воқелик ва инсон орзулари ўртасидаги низоли муносабатларни очиб беради.

Ғожаавийлик ва кулгилик бошқа эстетик тушунчалардан қанчалик фарқ қилмасин, уларни ғўзаллик ва ҳунуклик каби ижтимоий эстетик орзулар билан боғлиқ ҳолда, уларнинг тарихий ва нисбий табиатини инобатга олган ҳолда мушоҳада қилиш зарур бўлади.

3. *Санъат бу* – воқеликни бадний тимсоллар воситаси билан ижтимоий акс эттириш, ишни кўзини билиш ва маҳорат кўрсатиш жараёнидир. Ҳар қандай ишнинг ўзи ва у талаб қиладиган маҳорат даражаси маъноларида қўлланилади.

Санъат бу – инсон ақл идроки меҳнати билан вужудга келган, ижод қилинган нарсалар. Санъат инсон фаолиятининг ижодкорлик турини англатиб, ҳар бир санъат асарида шахснинг ўзига ҳос истеъдоди намоён бўлади. Санъат объекти бўлиб бу гун ижтимоий ҳаёт ўзининг хилма хил кўринишлари билан майдонга чиқади, унда кишиларнинг юриш туриши марказий ўрин тутди.

Санъат жуда қадим замонлардан, меҳнат тараққиёти натижасида намоён бўлган. Меҳнат жараёнида инсон тафаккури камол топди, ғўзаллик қулайлик ва фойдалилик тушунчалари кенгайди. Синфий жамият вужудга келиши билан эса ижтимоий тараққиётда катта ўзгаришлар содир бўлди: ақлий меҳнат ҳисмоний меҳнатдан ажралиб чиқа бошлади. Бу эса фан ва санъат ривожига муҳим аҳамият касб этади. Профессонал санъат ва санъаткорлар шу даврда пайдо бўлди. Санъат эса ўзининг специфик

хусусиятини, синфийлигини намоён этиб, ҳукмрон синфининг идиалогиясини тарғиб этувчи кучли ғоявий қуролга айланди, лекин шунга қарамай омма орасида стилиб чиққан истеъдодли ижодкорлар меҳнаткаш халқ оммасининг орзу - истаклари, уларнинг гўзаллик ва худбинлик, олийжаноблик ва инсонпарварлик ҳақидаги тушунчаларини ифода этувчи асарлар яратди. Халқнинг турмуши ҳулқ ва одатлари, ютуқ ва мағлубиятлари уларнинг асарларида ўз ифодасини топди. Ҳар бир даврда мавжуд бўлган ана шундай санъат ҳаёт гўзалликларини тасвирлаб, одамларда юксак ҳислат ва фазилатларини камол топтирди, уларни тенглик, озодлик, биродарлик, ёрқин келажакка интилиш йўлидаги курашга даъват этди.

Санъат тарихий таракқиёт жараёнида ҳамisha ижтимоий эҳтиёжларни қондириб келган. Санъат ижтимоий ҳаётнинг мураккаб, рангоранг муносабатлари билан алоқадор бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам меҳнатнинг алоҳида тури, ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришнинг махсус соҳаси, ижтимоий онгнинг бир шакли, ўзига ҳос билим соҳаси, ижодий фаолиятнинг бир қуриниши сифатида амал қилинади.

Санъат биринчи навбатда ижтимоий онг шаклидир, унинг бошқа барча тавсифлари ана шу сифатидан келиб чиқади ва шу таҳлилга асосланади.

Санъат ижтимоий туркум жараёнлари билан боғлиқ. Буни қадимги одамларнинг моддий ва маънавий бойликлар яратишда яна ўзларига маъқул, ўзларига ҳуш келадиган нарсалар яратишга бўлган иштиёқларида яққол кўзга ташланади. Ижтимоий турмуш санъатнинг ривожланишига бевосита таъсир ўтказа борди, кейинчалик эса ижтимоий тузилмалар фалсафий диний - сиёсий қарашлар, ахлоқий қоидалар, маънавий кадрлар орқали ҳам таъсир ўтказиб борди.

Санъат ижтимоий ҳаётнинг мустақил бир соҳаси бўлиб ўзига ҳос қонуниятлари, вазифаларига ҳўра у алоҳида жамият бирлигини ифодалайди. Санъат жамиятнинг барча томонларига таъсир ўтказди, ижтимоий онгнинг барча шакллари билан алоқага киришади, ҳаётнинг турли жабҳаларида одамлар фаолият олиб боришларини рағбатлантиради.

Санъат билан ижтимоий ҳаётни боғлаб турадиган жуда кўп воситачи ҳалқлар мавжуд. Ҳар қандай бадий ҳодиса – муайян асар, услубий йўналиш бўлсин, улар вужудга келиши ва ривожланишида диний, ахлоқий амалларнинг таъсир кучи даражаси билан белгиланади, баҳоланади, ўлчанади.

Санъатнинг таракқиёти ёки таназзули, унинг у ёки бу тури қўринишининг ёрқин ифода топиши аниқ ижтимоий муносабатлар табиатига, муайян гуруҳий қучлар нисбатига, мафқуравий ҳаёт хусусиятларига, жамиятда шахс эғаллаб турган макомига боғлиқдир.

Санъатнинг жамият ҳаётида нисбий мустақил амал қилиши ворисийлик қонуниятининг намоён бўлиши билан боғлиқ. Ворисийлик факат санъатга ҳос

бўлган ҳодиса эмас. У ижтимоий онгнинг ҳамма шаклларига таъълукдир. Ворисийлик жамият моддий асоси билан боғлиқ бўлган сиёсий ва ҳукукий онг соҳаларида кўпроқ намоён бўлади.

4. Санъат бадий асар йиғиндиси бўлиб, уларда воқеани бадий инкор этиш – бадий услуб, бадий усул эса бадий ижодий қонунлар асосида рўй беради. Усул тушунчаси услуб тушунчасидан анча олдин пайдо бўлган. Бадий услуб мазмуни билан таркибий бирликка эга ҳамда муайян шакл қисмлар бирлиги ва нисбий мўтадиллигини тақозо этади услуб тушунчаси шакл ва мазмун ички боғлиқлиги билан ҳам изоҳланади. Услуб шакл ва мазмун орқали намоён бўлар экан, у бирор ижод усулини танлаб олади. Бадий услуб ижод усулидан мустасно тарзида амал қилолмаганидек, ижод усули ҳам бадий услубсиз ифода топа олмайди.

Ижод усули – воқеийликни бадий баҳолаш ва умумлаштириш қоидалари, бадий услуб эса шакл яратиш қоидалари йиғиндиси бўлиб, бадий услуб моҳиятини англаш учун ижодий усул хусусиятларини тушуниб олиш зарурати пайдо бўлади. Таъқиқ ва ички нафосат ҳамоханлиги, меъёр туйғусининг беҳатолиги, яхлитликнинг тугаллиги каби бадий усулнинг туб белгилари ҳисобланади.

Услуб мустақил мақомга эга бўлсада, муайян ижодий усулдан келиб чиқади. Битта усул бир неча усуллар орқали ифода топади. Навоий, Машраб, Қодирий, Ойбек, Ҷўлпон, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов кабилар ҳилма ҳил бадий услуб соҳибларининг асарлари бунга мисол бўлади.

Бадий услуб тушунчаси бирон бадий асарга, ёки бир ижодкор ижодига у ёки бу жанрига нисбатан қўлланилиши мумкин.

Бадий услубнинг асосий шакли сифатида яқка услуб ва муаллф услуби кўпроқ ўрин эгаллаб бормоқда.

«Яқка услуб» «Умумий услуб» дан ажралмаган ҳолда намоён бўлади. У ёки бу умумий услуб – жанр хусусиятларига хос белгиларни энг истеъдодли санъаткорлар ижодларини таҳлил қилиш жараёнида қўриш мумкин. «Яқка услуб»да бадий тил, оҳанг, вазн, бадий тузилма ва оҳанг бирлиги билан белгиланади. Санъаткор бадий услуби томошабин, ўқувчи, эшитувчи мустақил фикрлашга йўналиштириш, унда бетакрор завқ шавқ уйғотишдир. Муаллиф фикри равшан, равои ифодаланса услуб ҳам сайқал топиб боради.

Бадий усул тушунчаси кенг маънода ижод йўллари ва воситалари тизимини англатади. Бадий усул санъаткор воқеийликни ифодали тасвир воситалари ёрдамида умумлаштирилиши, баҳолаши жараёнида асосланганидан ғоявий – эстетик қоидалари мажмуидир. Бадий усул тарихий мазмунга эга бўлиб, санъат турларининг бадий ижод йўналишлари билан боғлиқдир.

«Бадий усул» ва «Бадий ижод йўналишлари» тушунчалари бир – бирига шу қадар яқинки, баъзан уларнинг чегаралари кўзга ташланмайди. Санъат

тарихида классицизм, романтизм, танкидий реализм, янги реализм каби бадий йўналишлари айна вақтда худди шундай бадий усул турлари мавжуд бўлишини тақозо этади.

Романтизм ижодий усул – йўналиши Франция инқилобидан кейин ижтимоий сиёсий ва маънавий ҳаётда содир бўлган туб ўзгаришлардан сўнг вужудга келди. Романтизм маҳиятини буржуа воқелиги юзага келтирган ярамас, ғайриинсоний ақидаларни рад қилиб, унинг ўрнига инсон кадр - қиммати йўнатиш ташкил этади.

XIX – XX аср биринчи ярмида бадий ижоднинг танкидий реализм усул – йўналиши санъат турларининг деярли барча жабҳаларида кенг ва теран намоён бўлди. Мазкур усул – йўналишнинг қарор топиши жараёни мураккаб ва зиддиятли тарзда содир бўлди, унинг давомида аввалги санъат соҳиблари етиша олмаган эстетик воситалар янгича сайқал топди.

Эстетик орзу билан ҳаёт ҳақиқатининг монанд қилиши реализмнинг барча шаклларида ҳосил. Реалист санъаткорлар ўз эстетик орзуларини ҳаёт ҳақиқати орқали қарор топтирадилар, улар ижодида нафосат ва ҳақиқат бир – бири билан қовушиб кетади.

Санъат турлари санъатга ҳос бўлган умумий белгиларга эга бўлган ҳолда уларнинг ҳар бири: адабиёт, меъморчилик, мусика, тасвирий санъат ва шу қабилар ўзига ҳос кўринишда намоён бўлади.

Санъат турлари ўз тасвирий – ифодали воситалари тизимига эга. Адабиётда сўз, тасвирий санъатда – ранг, ёруғлик, чизик, нур – соя ; мусикада – оҳанг, маком, вазн ; ҳайкалтарошлиқда – ҳажм, ўлчам ; меъморчиликда – мутаносиблик тизимига амал қилинади.

Санъат турлари бир – бирининг ўрнини боса олмайди : уларнинг ҳар бири мустақил ўзига ҳос нодир ва бетакрор бўлиб, воқеликнинг бир томонини акс эттиради.

Бадий ижод турларини хилма - хиллиги, улар ўртасидаги умумийлик ва ҳусусийлик уларни туркумлаш заруриятини туғдиради – туркумлаш санъат қонуниятларини билишнинг ва уни ўрганишнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади. Санъатни ҳозир фазоли, вақтли, фазоли – вақтли кўринишларга бўлиб ўрганиш таомилга кирган. Фазоли кўринишларига – тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, чизикли расм, амалий санъат ва меъморчилик; Вақтли кўринишларга – бадий адабиёт ва мусика; Фазоли – вақтли кўринишларга – театр, кино «ойнаи жаҳон» қиради.

Санъат ҳодисаларининг аниқ туйғули қиёфасини акс эттириши ёки акс эттирмаслигига қараб тасвири ва тасвири бўлмаган кўринишларга ҳам эгадир. Тасвири санъат ва ҳайкалтарошлиқда ҳаёт манзаралари воқеликнинг хис - туйғули қиёфасини яратиш орқали намоён бўлса, адабиёт ва мусикада

ҳаёт манзаралари фикрлар ва туйғулар оқими умуллаштириш асосида акс эттирилади.

Санъат турлари идрок этиш жиҳатидан ҳам ҳар хил кўринишларга бўлинади, улар кўз билан кўриладиган асар бўлиб, томошали санъат турлари деб аталади. Уларга тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, меъморчилик, бадний фото асарлари киради. Театр санъати ҳам томошали, ҳам эшитиладиган санъат туридир.

5. Буюк адибимиз Абдулла Авлонийнинг тарбия ҳақидаги «Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё фалокат, ё саодат, ё ҳалокат масаласидур» деган фикрлари тарбиянинг жамият инсоният ҳаётида нечоғлик аҳамият касб этишининг исботидир. Таълим - тарбиянинг бошқа шакллари сингари эстетик тарбия ҳам шахсни, бирор бир ижтимоий гуруҳни, миллатни тарбиялашда ўрни бекиёсдир. Эстетик тарбия ҳам аждодлардан авлодларга мерос бўлиб келаётган умуминсоний ва миллий кадриятлар ҳамда анъаналарини қарор топтиришга, уларни юксалтиришга хизмат қилади.

Эстетик тарбия кишиларда воқеликдаги ва санъатдаги гўзалликни идрок этиш, тушуниш ва кадрига этиш қобилиятини тарбиялашдир.

Бизга маълумки, ҳар қандай тарбия инсон онгига, ҳис - туйғуларига, ҳатти - ҳаракатларига, ҳуқ - атворига, эътиқодига, дунёқарошига таъсир ўтказишни ўз олдига мақсад ва вазифа қилиб қўяди.

Қадимги дунёда тарбия мақсади эстетик асосда намоён бўлган. Масалан, қадимги Юнонистонда эстетик тарбия мақсади фуқароларни ҳар томонлама камол топишида «Рух ва бадан» ҳамоҳанглигини қарор топтиришга йўналтирган эди. «Бадан руҳнинг қобиғи қачонки рух баданни тарк этса бадан ўлади. Рухни эстетик тарбиялаш зарурлиги таъкидланади.

Антик давр файласуфлари Афлотун ва Арасту каби мутафаккирлар эстетик тарбия ҳақидаги таъминотларида шахсни эстетик тарбия асосида шакллантиришда эстетик тарбия тизимининг ўрта асрлар шарқи ва Овropaда эстетик тарбия илоҳий куч - қудрат манбаи бўлган Аллоҳга эътиқод қилиш ва «бу дунё» ўткинчи арзимас эканлигини инсон шахсига сингдиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Эстетик тарбия ғояларининг илоҳий ва дунёвий моҳиятини қучайтиришга интилиш ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас, зеро, эстетик тарбияда илоҳийлик одамлар меҳнати ва маиший ҳаёти билан чамбарчас боғланиб, яъни дунёвийлик билан қўшилиб кетган эди.

Шарқда исломда эстетик тарбия гўзаллик билан боғланиб ўрганилган. Айниқса, сўфийларда Аллоҳ унинг гўзаллиги, ягоналиги, ҳақлиги, илоҳий ва дунёвий ҳаёт гўзаллиги ҳис қилиш, англаш биринчи ўринда турган. Аллоҳ жамоли, гўзаллиги, зуҳури ҳар нарсада акс этиб туради.

«Аллоҳ гўзалдир. Шунинг учун у гўзалликни севали». Энг хунук нарсда, мавжудодда ҳам гўзалликни кўра олиш керак. Чунки гўзаллик эстетик тарбиянинг асосини ташкил этади.

Эстетик тарбия муаммоларига доимий ва жиддий эътибор инсонни куршаб олган борлиқдаги гўзалликка ёшлар ва эркин фикрлайдиган ҳар қандай нарсда гўзалликни кашф эта оладиган шахсни тарбиялаш тизимининг ўзига хос асосий хусусиятларидан биридир.

Эстетик тарбиянинг асосий мақсади ҳар томонлама уйғун тараккий парвар юксак ахлоқли, меҳнатга ва ижодга берилган ҳаёт гўзаллиги ва санъатни тушунадиган шахсларни тарбиялашга хизмат қилади.

Адабиёт ва санъат билан узок вақт жиддий мулоқот натижасида шахснинг аввало санъат асарининг образли эмоционал мазмунидан баҳраманд бўладиган жиҳатлари эстетик ҳиссиёт эҳтиёжлар, муносабатлар, шунингдек уни барча жиҳатлари шахсий ва ижтимоий тушунчалари, дунёқараши ҳам такомиллашади. Гўзалликни ҳис қилиш уни тушуниш қобилиятида тарбиялаш эстетик тарбиянинг асосий мақсади ҳисобланади.

Ҳозирги кунда эстетик тарбиянинг асосий вазифаси ҳар томонлама ривожланган ўзида маънавий бойлик (юксак ривожланган маънавий, амалий, назарий эстетик қобилиятларни) ахлоқий поклик ва жисмоний камолотни муҳасаммаштирган шахсни шакллантириш, ҳаёт, адабиёт ва санъатга эстетик муносабатни, уларга юксак талабчанлик ҳамда объектив баҳолай олиш қобилиятини тарбиялашдан иборат.

Мамлакатимиз табиатидаги, теърақ атрофдаги гўзалликларни муносабат ва фандаги гўзалликларни аниқлаш, жисмоний камол топиш ҳам эстетик тарбиянинг асосий воситаларидан ҳисобланади.

Эстетик тарбия шахснинг шаклланишида катта ва ҳар томонлама таъсир кўрсатади. Энг аввало санъат асарини идрок этиш тажрибаси ижодий образли тафаккур ривожланишида ёрдам беради.

Авваллари эстетик тарбия ўта тор ва бир томонлама талкин қилинар, яъни уни санъат асарларини тўғри идрок этиш бу билан алоҳида лаззатланиш ёки бирор санъат турини билиб олиш муайян бадиий қўникмаларга эга бўлиш доирасида инъикос эттирган эди. Баъзан эстетик тарбияга одамларда юксак эстетик дил, фаросатни шакллантириш сифатида қаратилган эди. Буларнинг барчаси эстетик тарбиянинг мақсадлари ва вазифалари доирасига қиради. Бадиий тарбия эстетик тарбиянинг таркибий қисми бўлиб, у эстетик тарбиянинг мақсад йўналишларини тўла ифодаламайди. Бадиий тарбиянинг асосий мақсади муносабатларни санъат воситаларида, ёрдамида шакллантиришдир. Эстетик тарбия фақат санъат билан чегараланиб қолмайди, балки унинг асосий мазмунини инсоннинг

воқеликка эстетик муносабатини фаоллаштириш ва ривожлантиришдан иборатдир.

Эстетик муносабат ҳаётга истисмолчилик назари билан қарашдан ҳалос бўлиш, дунёга кенг ва ҳолис қараиш, одамларда, табиат воқеа - ҳодисаларида, нарсаларда, энг аввало жамият, инсоният тараққиёти учун хизмат қиладиган ижтимоий аҳамиятли бўлган фазилатларини кўра олиш қобилиятини тарбиялайди.

Эстетик тарбия инсоннинг эстетик онгини шакллантириш жараёнида уни ахлоқий, меҳнат экологик жиҳатлардан ҳам тарбиялаш вазифаларини қамраб олади. Эстетик тарбиянинг ахлоқий тарбияга таъсири шундаки, нафосат олами эзгулик ва яхшиликдан, бегаразликдан ажралмаган ҳолда амал қилади. Эстетик тарбиянинг меҳнат тарбияси билан бирлашиб кетиши асоси шундаки, меҳнат жараёни шахснинг табиий эҳтиёжига айланиб боришида ўз ифодасини топади.

Эстетик тарбия билан экологик тарбия боғлиқлиги эса табиатга бегараз, инсоний муносабатда бўлишда, жамият билан табиат ўрғачларида ҳамроҳанг алоқадорлик муносабатларини ўрнатишда намоён бўлади.

Эстетик тарбиянинг эстетик онгни шакллантириш мақсади ва вазифаси кўпроқ ёш авлодга тааллуқли эстетик онгни шакллантириш демакдир. Эстетик томонсиз дунёқараш чала, бирёқлама бўлиб қолиши турган гап, эстетик дунёқараш фалсафий, ахлоқий ва бошқа дунёқараш соҳаларидан баҳраманд бўлиб, ўз навбатида уларни ҳам бойитиб туради.

Муайян жамиятда ижтимоий қарама - қаршиликлар заифлашиб, ижтимоий тенглик ва ижтимоий адолат қарор топиб боргани сари одамларнинг эстетик тарбия олишлари учун зарур бўлган муайян ижтимоий - сиёсий ва маънавий - ахлоқий шарт - шароитлар вужудга келади. Моддий - иқтисодий ва умуммаънавий имкониятлар кенгайиб қашшоқлик ва саводсизлик батамом тугатилсагина, жамият ҳаётида эстетик тарбия муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида қарор топаётган ҳозирги пайтда эстетик тарбиянинг аҳамияти янада ортиб бормоқда.

Биринчидан, мустақиллик шароитида инсон омилининг ортиб бориши учун шарт-шароитлар вужудга келяпти, ҳаётнинг барча жабҳаларида фаолият кўрсатаётган одамларнинг эзгу ҳислат ва фазилатлари, онглилиги, фаоллиги, ижодий ярағувчи қобилиятлари сезилиб турибди.

Иккинчидан, Ўзбекистон аҳолисининг аксарият кўпчилигининг умумий маданияти юксалиб бориши жараёнида янги техника ва технологиялар, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш иши гобора тақомиллашиб бораёпти.

Учинчидан, янги ишлаб чиқариш муносабатларининг, бозор иктисодиётининг кенг ўрин эгаллаб бораётганлиги, қонунчиликнинг кенг тарзда ривожланиб амал қилаётганлиги, фуқароларнинг умумий маданияти, айниқса, эстетик маданияти даражасининг ҳам юксалиб боришини тақозо этади.

Тўртинчидан, ҳозирги давр миллий техник анқилоби шароитида электроника, автоматика, кбернетика, информатика каби фанлар ишлаб чиқиш соҳасини тубдан қайта қуришга имконият яратиб бериляпти.

Бу ҳам ишлаб чиқишда банд бўлган одамларнинг рҳий ҳолатини тубдан ўзгаришини касбкорда ижтимоий-руҳий ва ахлоқий эстетик ҳолатни вужудга келишини тақозо этади.

Бешинчидан, Радиода, кинода, айниқса, оинаи жаҳон каби ахборот воситаларининг турмушдан кенг ўрин олиши натижасида бадий ахборот ҳажмининг ҳам кескин ортиб бориши эстетик тарбия аҳамиятининг тез суратларда ўсишини таъминтайди.

Мустақил жамиятимиз кишилари жаҳон андозаларига мос келадиган ва ўз миллий хусусиятларини асос қилиб олган янги ҳуқуқий демократик жамият мафкураси принципларига амал қиладилар. Шўро мафкурасидан ҳам миллий маҳдудлик, ғозақилик, тенгсизлик каби ахлоқий-ижтимоий иллатлардан қутилиш бутунлай янги жамиятни қуришга ўзини бағишлаш, истиклол яратган инсоннинг энг зарур ва энг ғўзал инсоний бурчи бўлиб келди. Ҳар бир кишининг жамоа олдидаги жавобгарлиги ҳамда жамоанинг ҳар бир аъзо учун жавобгарлиги турмуш тарзимиз асоси бўлади.

5-мавзу: Мантиқ фанининг предмети Мантиқ фанининг шаклланиши ва ривожланиши. Ўрта асрларда Ўрта Осиёда мантиқ фанининг ривожланиши

Режа:

- 1. Мантиқ фанининг мақсади ва вазифаси**
- 2. Мантиқ фанининг тараққиёт босқичлари.**
- 3. Билиш ва унинг асосий турлари**
- 4. Мантиқ қонунилари.**

Мавзуга оид таянч тушунчалар: билиш, ҳиссий билиш, ақлий билиш, сезги, идрок, тасаввур, тафаккур шакли, тафаккур қонуни, формал мантиқ, диалектик мантиқ, математик мантиқ, қонун, айният қонуни, нозиддик қонуни, учинчиси истисно қонуни, етарли асос қонуни.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан. Ўзбекистоннинг 20 йиллик мустақил тараққиёт йўлида қўлга киритган ютуқ ва натижалари, мамлакатимизнинг салоҳияти ва қудрати, туб ислохотларнинг моҳияти ва аҳамиятини аҳолининг кенг қатламларига етказиш, жойларда ташкилий-амалий, маданий-маърифий тadbирлар, тарғибот-ташвиқот ишларини амалга ошириш учун мўлжалланган илмий-оммабоп нашр. – Т.: «Иқтисодиёт», 2011.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2010.
3. И.А.Каримов. 2010 йил 12 ноябрдаги Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасининг ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузаси. “Халқ сўзи” газетаси 2010 йил 13 ноябр.
4. И.А.Каримов Юксак маънавият - енгилмас куч. Тошкент. Маънавият. 2008.
5. С.И. Валиева, А.Н. Боботоев. Мантик.-Т., 2011
6. М.Шарипов, Д.Файзходжаева. Мантик.Т..2001
7. Войшвилло Е. К., Дегтярев М.Г. Логика. – М., 1999.
8. Гетманова А.Д. Логика. – М., 1995.
9. Ёқубов Т. Математик мантик элементлари. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996.
10. Ивлев Ю. В. Логика. Учебник для вузов. – М.: Логос, 1998.

1. «Мантик» тушунчаси уч хил маънода қўлланади: биринчидан, у объектив реалликдаги нарс ва ҳодисалар орасидаги энг умумий, зарурий, қонуний алоқадорликлар маъносида («далиллар мантиғи», «тарихий тараққиёт мантиғи»...); иккинчидан, фикрлар алоқадорлиги ва тараққиёт маъносида («фикрлар мантиғи», «тафаккур мантиғи»...); учинчидан, тафаккур тўғрисидаги фан маъносида («Мантик фани»). Биз «мантик» деганда, унинг сўнгги кўрсатилган маъносини назарда тутамиз. Мантик тафаккур тўғрисидаги фан бўлиб ҳисобланади.

«Логика» грекча «logike» сўзидан олинган бўлиб, “сўз”, “фикр”, “ақл” маъноларини ифодалайди. Яқин ва Ўрта Шарқда бу фан «мантик» деб аталади. «Мантик» арабча сўздан олинган бўлиб, сўз, фикр, деган маънони ифодалайди.

Мантикнинг ўрганиш объекти тафаккур ҳисобланади. Мантик бошқа фанлардан фарқли ўларок тафаккурни оламни билиш усули сифатида ўрганади. Мантик фани тафаккур шакллари, усуллари ва қонунлари тўғрисида баҳс юритади.

Мантик оламни билиш усули сифатида абстракт тафаккур ва унинг шакллари (тушунча, мушоҳада ва хулоса)ни, шунингдек, тафаккур

жараёида оламнинг инсон онгида акс этиш қонунилари (айният, зиддиятлик, учинчиси истисно, етарли асос)ни ўрганади.

Ҳозирги замон мантиқ фани таркибига диалектик ва формал (нақлий) мантиқ киради. Диалектик ва формал мантиқ, асосида илмий билиш мантиги шаклланади.

Мантиқ илми тараққиётини икки босқичга бўлиб ўрганиш мумкин:

1) Аристотель асарларидан бошланган анъанавий ёки классик мантиқ; Бу формал мантиқ деб юритилади.

2) Математик (символик) мантиқ. Ҳозирги даврда мантиқ фанининг турли-туман йўналишлари мавжуд: интуитив мантиқ, конструктив мантиқ, кўп белгили (многозначная) мантиқ, модал мантиқ, релевант мантиқ ва ҳ.к.

Мантиқ фанининг ўзига хос томони шундан иборатки, олам ҳақида олинган ахборотларни тафаккур қонун-қоидалари асосида қайта ишлаш орқали янги билим ҳосил бўлади.

Мантикий шакллар қонун-қоидалар умуминсоний характерга эга. Бунинг маъноси шуни билан иборатки, инсон қайси тилда сўзлаши, фикр юритишидан қатъий назар, барча учун умумий ҳисобланган мантиқ талабларига, қонун-қоидаларига амал қилиши зарур. Ана шу шартга риоя қилиш олам ҳақида ҳаққоний билим ҳосил қилишга имкон беради. Мантикий тафаккур шакллари деганда, фикрнинг тузилиши, унинг таркибий қисмларининг бир-бири билан алоқадорлиги назарда тутилади. Табиий тилда фикрлаш уч шаклда намоён бўлади: 1) тушунча; 2) мушоҳада; 3) хулоса. Тафаккурнинг юқорида кўрсатилган ҳар бир шакли бошқасидан ўзига хос хусусиятларига кўра фарқланади: тушунча оламдаги предмет ва ҳодисаларининг инсон онгидаги фикрий ифодасидир. Масалан: шамол, Марказий Осиё минтақаси.

Мушоҳада (хукм)да предметлар, ҳодисалар, муносабатлар ҳақида нимадир тасдиқланади ёки инкор этилади. Масалан: Айрим сонлар жуфт сонлардир. Айрим дарёларнинг суви лойқа эмас.

Хулоса – мантикий тафаккур шакли бўлиб, бир ёки бир неча фикр устидаги мантикий операция бўлиб, у янги фикр (билим)нинг ҳосил бўлишига имкон яратади.

Инсон фикр юритиш жараёнида анализ, синтез, индукция, дедукция, аналогия, абстрак்தлаштириш, умумлаштириш каби мантикий усуллардан фойдаланади.

Инсон тафаккури муайян қонунларга бўйсунди. Мантиқ қонунлари тўғри фикрлаш қонунлари ҳисобланади. Бу қонунларга: 1) аиният; 2) зиддиятлик; 3) учинчиси истисно; 4) етарли асос қонунлари киради.

2. Мантиқ фани қадимдан пайдо бўлган. Мантиқнинг шаклланиши фалсафий илмларнинг шаклланиши билан бевосита боғлиқ. Мантиқ

фанининг тарихий ривожланиш боскичлари деганда, қуйидагилар назарда тутилади:

1. Қадимги дунёда мантиқ фанининг тараққиёти.
2. Ўрта асрларда мантиқ фанининг тараққиёти.
3. Европада, янги даврда мантиқ фанининг тараққиёти.
4. Мантиқ илмининг ҳозирги тараққиёт боскичи.

Мантиқ илмининг шаклланиши тўғрисидаги маълумотлар шундан далолат берадики, унинг дастлабки илдизлари Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон ва дунёнинг бошқа мамлакатларида пайдо бўлган. Мантиқ дастлаб Ҳиндистонда эрампиздан илгариги иккинчи минг йилликларда шакллана бошлаган. Эрампизнинг бошларида Ҳиндистонда мантиқ илми мустақил фан сифатида шаклланди. VII асрга мансуб машҳур мантиқшунос Дхармакиртининг мантиққа оид ёзиб қолдирган рисоалари («Мантиқ томчилари» - дарслик. «Мантикий асос тўғрисида қисқача дарслик», «Мантикий алоқалар тўғрисидаги тадқиқотлар». «Билимнинг ҳақиқатлиги тўғрисида») шундан далолат беради.

Эрампиздан аввалги V-IV асрларда қадимги Юнонистонда мантиқ мустақил фан сифатида шаклланган. Юнон файласуфи Демокрит (э.ав. 460-370 йиллар) ўз асарларида «Логос» терминини қўлади ва «логос»ни умуман дунёни ва уни билишнинг асоси сифатида талқин этди. Сукрот мантикий усуллар ҳақида фикр юритди. Афлотун ўзининг бир қатор диалогларида («Федон», «Театет», «Софист») мантикий шакллар тўғрисидаги қарашларни баён этади.

Мантиқ тарихига оид адабиётларда Аристотелгача ҳам мантиқ илми ривожланганлиги ҳақида маълумотлар бор. Софистларнинг мантиққа оид қарашлари бунга мисол бўла олади. Софистлар ўта сўзамол, ширинсухан, донишмандлар бўлишган ва ёшларда сўз санъати, исбот ва раддия маҳоратини тарбиялашган.

Мантиқ фанининг алоҳида илм соҳаси сифатида шаклланиши буюк юнон файласуфи, мутафаккир Аристотель номи билан бевосита боғлиқ.

Аристотель (э.ав. 384-322) ўзидан аввалги олимларнинг мантиқ соҳасидаги фикрларини умумлаштирди ва ривожлантирди, мантиқ фанини алоҳида фан сифатида тавсифлаб берди. Аристотелнинг мантиққа оид асарлари «Органон» деб номланади. Унинг таркибига кирган «Категориялар тўғрисида», «Талқин тўғрисида», «Биринчи аналитика», «Иккинчи аналитика», «Топика», «Софистик раддиялар тўғрисида» каби рисоаларида мантиқ илми тўғрисидаги фикрлар баён этилган.

Аристотель «Категориялар тўғрисида»ги рисоласида тушунчалар тўғрисидаги таълимотни, «Биринчи аналитика»да хулоса чиқариш усуллари - силлогизмлар назариясини, «Иккинчи аналитика»да илмий исботлашнинг асосий

тамоийилларини ёритди. Аристотелдан сўнг мантик кадимий Юнонистонда Стоя мактаби вакиллари Зенон, Хрисипп, ва бошқалар томонидан ривожлантирилди. Мантик дастлаб амалий аҳамиятга эга бўлан фан сифатида нотиклик санъати билан боглик равишда шаклланди ва ривожланди.

Қадимдан то XIX асрнинг ўрталарига қадар Аристотель томонидан асослаб берилган мантиқ «Формал мантиқ», «Классик мантик», «Традицион мантик» номлари билан аталди.

Ўрта Осиё мутафаккирлари ижодига доир илмий манбаларда мантик илми буюк олимлар Муҳаммад ал-Хоразмий, Муҳаммад Ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино, Абу Абдуллох Ал-Хоразмий, Мир Сайид Жужжонийлар томонидан ривожлантирилганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Абу Абдуллох Ал-Хоразмийнинг «Мафотих-ал-улум»н, («Илмлар қалити») ўзига хос қомусий асар бўлиб, ўз ичига ўша даврдаги деярли барча илм соҳаларини қамраб олган. Ушбу асарда фалсафа, мантик, тиб, илми-нужум, мусика фанларининг асослари берилган. Асарнинг иккинчи қисмига 9 бўдан иборат мантик киритилган.

Муҳаммад ибн Мусо ал Хоразмий томонидан математик мантикнинг асосий тушунчаси - алгоритм ишлаб чиқилган. Алгоритм тушунчаси жонли мушоҳадага асосланиб, миқдорлар орасидаги мураккаб муносабатларга оид муҳим хусусиятни ажратиш олиш ва умумлаштириш маъносини ифодалайди. Аввал санокнинг ўзи, сўнг катъий, аниқ қоида асосида қўйилган масалани охиригача ечиб берувчи ҳар қандай ҳисоблаш тизими, алгоритм деб аталади. Мантик фани ўрта асрларда Ал-Киндий, Закарий ар Розий, Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино каби Ўрта Осиё мутафаккирлари томонидан ишлаб чиқилди ва ривожлантирилди.

Бизгача етиб келган адабиётларда Абу Наср Форобий ва Абу Али Ибн Синонинг мантик илмидаги муваффақиятлари алоҳида таъкидланган.

Абу Наср Форобий (873-950 йиллар) мантик илми таракқиётига катта ҳисса қўшган буюк мутафаккирдир. У аввало қадимги Юнон фалсафаси ва мантигини, Аристотелнинг илмий ижодини чуқур ўрганди.

Форобий мантикка оид «Исоғувчи» (Кириш), «Маъқулот» (Категория), «Йбора», «Қиёс», «Бурхон», «Жадал», «Сафсата», «Хитоба», «Шеър» деб номланган 9 рисола ни яратди. Булардан ташқари «Мантиқ илмига кириш», «Ақл ҳақида» «Силлогизм» каби рисола ларни ёзди. Форобий мантикни «тўғри фикрни амалга ошириш, ҳақиқатни қўлга киритиш санъати» - деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, мантик шундай бир санъатки, у ҳар доим одам нотикликда адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва ақл ёрдамида бирон-бир хулоса қилинадиган бўлса, хато лардан асровчи масалаларни ўз ичига олади.

Абу Наср Форобий мантикни тафаккур тўғрисидаги фан, деб билди. Унинг таълимотича, тафаккур ҳақиқатни билишга хизмат қилади ва бу йўлда у турли мантикий шакл ва усуллар: тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш, исботлаш кабилардан фойдаланади. «Мантик - деб ёзади Форобий, - фалсафанинг у ёки бу қисмларида қўлланган ҳолларда назарий ва амалий санъатларни камраб олувчи ҳақиқатни қўлга киритиш асбобидир». Форобий-мантикнинг асосий тушунчалари, бўлимларини ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшди. Унинг мантик билан грамматика, мантикий фикр билан нотиклик (фикрини баён қилиш) санъатининг боғлиқлиги тўғрисидаги фикрлари диққатга сазовордир.

Форобий мантик (логика) илмини саккиз қисмга ажратди: 1) оддий иборалар - тушунчалар; 2) мураккаб иборалар - гап; 3) силлогизмлар - хулосалар. Мантикнинг қолган бешта қисмини фикр юритишнинг шакл ва усулларига қаратади. Булар а) исботлаш (далиллаш) усули; б) диалектика (ёки баҳолаш) усули; в) софистик (ёки ёлғонни ҳақиқат қилиб кўрсатишга қарагилган) усул; г) нотиклик; д) шеърят. Бу кўрсатилган усуллар силлогистик санъатнинг турли хилдаги кўринишлари бўлиб исботлашга таянади, деб ҳисоблайди буюк мутафаккир¹.

Мантиқшуносларнинг тан олишича, Форобий ҳақиқатан ҳам араб тилида ижод қилган олимлар ичида биринчи бўлиб мантикка оид йирик асарлар битган.

Форобий таълимотида индуктив билиш усули, индуктив хулосалар ҳақида фикр юритилган, Унинг фикрича, дедуктив хулосалаш имконияти индуктив хулоса югуқлари билан бойитилиши лозим.

Абу Али Ибн Сино (980-1037) Ал-Форобийнинг фалсафа ва мантикка оид қарашларини ривожлантирди. У мантикка оид дастлабки билимларини устози Нотийидан ўрганди. Абу Али Ибн Сино каламига мансуб «Китоб-аш-шифо»нинг 9-бўлими мантикнинг муаммоларига бағишланган. (Булар «Ал-Мадҳал», «Ал-Мақулот», «Ал-Иборат», «Ал-Қиёс», «Ал-Бурхон», «Ал-Жадал», «Ал-Хитоба», «Аш-Шеър»). Шунингдек, унинг мантик соҳасидаги қарашлари «Китоб-ал-нажот», «Китоб-ан-ишорат ва танбихот», «Донишнома» ва бошқа рисолаларида баён этилган.

Ибн Синонинг «Донишнома» асарида мантик илмининг тузилиши, қисмлари, тафаккурнинг шакллари, усуллари, қоидалари, мантикий хатолар каби масалалар ёритилган.

Ибн Сино мантик деганда, тўғри фикр юритиш, хатолардан сақланиш қоидаларини, маълум билимлардан номаълум билимга ўтиш йўлларини

¹ Абу Наср Форобий. Ихсо-ал-Улум, -Коҳира, 1918, 60-68-бетлар.

кўрсатадиган фанни тушунади. Унинг фикрича, амалий тафаккур ҳар доим мантикка муҳтож, у мантик ёрдамида мукамалликка эришади.

Гарба мантиқ фани инглиз файласуфи Френсис Бэкон (1561-1625) томонидан ривожлантирилди. У ўзининг «Янги органон» асарида билишнинг индуктив методини асослаб берди. У индукцияни билиш усули, деб қаради.

Мантиқ масалалари янги даврда файласуфлар Ғ.Декарт, Г.Лейбниц, И.Кант диққатини ўзига тортди. Машҳур немис файласуфи Лейбниц (1646-1716) мантиқ илмининг тутган ўрнига алоҳида эътибор беради. У мантиқни бошқа илмларни исботловчи, кашфиётлар методини ўрганувчи фан, деб таърифлади. Лейбниц мантиқнинг тўртинчи - етарли асос қонунини асослаб берди.

XIX-XX асрдаги математика илмининг тараккиёти мантиқ илмининг янги йўналишларини келтириб чиқарди.

Джон Буль, О.де Морган, Порэцкий асарларида мантиқ илмида математика методларининг тадбиқ этилиши масалалари ишлаб чиқилди, математик логика шаклланди.

1. Ҳозирда таркибий қисмларига формал ёки символик мантиқ.

2. Мантикий семиотика ва методология киради.

Мантиқ илмининг асосини символик ёки формал мантиқ ташкил этади.

3. Мантиқ инсон тафаккурининг шакллари, усуллари, қонун-қоидалари гўрисида баҳс юритадиган фандир. Инсон тафаккури мураккаб жараён. Бу жараённинг моҳияти, босқичлари фалсафий нуктаи назардан талқин қилинганда шундай хулосага келиш мумкинки, инсон томонидан оламнинг англаниши (билиш) бир-бирига боғлиқ бўлган икки босқични ўз ичига олади: оламни ҳис қилиш йўли билан билиш; оламни ақл йўли билан билиш. Олам, ундаги предмет ва ҳодисаларни биз аввало сезгиларимиз ёрдамида биламиз. Оламдаги нарсаларнинг онгимиз таъсири натижасида сезгилар ҳосил бўлади. Сезгилар нарса ва ҳодисаларнинг алоҳида томонлари, хусусиятларининг инсон онгидаги инъикосидир. Инсоннинг олам ҳақидаги барча билимларининг биринчи ва дастлабки манбаи - сезги. Сезги туфайли инсон олам билан боғланади. Сезги ташки оламдаги предмет ва ҳодисалар, уларнинг хусусиятларини билиш имконини беради. Ҳиссий қабул қилишнинг иккинчи шакли идрок бўлиб ҳисобланади. Оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг инсон онгида акс этиши натижасида вужудга келган предметнинг яхлит образи - идрок ҳисобланади. Тасаввур - ҳиссий қабул қилишнинг ўзига хос шакли. У акс этган предметнинг онда из қолдириши ёки образли хотира, деб ҳам юритилади. Тасаввур инсоннинг олам ҳақидаги билимларининг сақланиши ва мустаҳкамланишига хизмат қилади, шу билан бир қаторда нарса ва ҳодисаларни билишда муайян ўрин тутади. Тасаввур ҳиссий қабул қилишдан ақлий билишга ўтишда муҳим босқич бўлиб ҳисобланади. Шундай қилиб, сезги, идрок, тасаввур оламни ҳиссий

билишнинг асосий шакллари дир. Улар психологиянинг ўрганиш объекти бўлиб ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, сезги, идрок, тасаввур инсон ақлий фаолияти билан ҳамбарчас алоқадорликда вужудга келади. Бошқача қилиб айтганда, ҳиссий тафаккур шакллари инсон ақли томонидан бошқарилади ва назорат қилинади. Буни шундай тушунмоқ жоизки, ҳиссий билиш инсонда соф, ақлий билишдан ажралган ҳолда мавжуд бўла олмайди. Ҳиссий ва мантикий билиш ўзаро бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқ, бири иккинчисини тақозо этади. Ҳиссий билиш мантикий билишга ўтишнинг дастлабки зарурий босқичи, мантикий билиш эса, ҳиссий билиш натижаларининг инсон миёсида қайта ишланиши оқибатида вужудга келади.

Тушунча - предмет, ҳодисалар, уларга ҳос хусусиятлар, муносабатларнинг ифодаси ҳисобланади. Масалан: «Тошкент» (нарсa ифодаси), «Ўзгаллик» (белгини ифодалайди), «Тени» (муносабатни ифодалайди).

Мушоҳада (хукм) - предметлар билан хусусиятлар ўртасидаги алоқадорликни ифодалайди. Хукм (мушоҳада) тушунчалардан ташкил топади. Мушоҳада предмет ёки ҳодиса ҳақида тасдиқ ва инкор шаклида баён этилган фикр дир. Масалан: Одамийлик - юксак ахлокий фазилат.

Хулоса - илмнинг билим асосида янги билим ҳосил қилишнинг мантикий усули ҳисобланади. Хулоса фикрлар боғланишидан келиб чиқади. Фикрларнинг боғланиши янги билимни ҳосил қилиш имконини беради. Улар оламдаги нарсa ва ҳодисалар алоқадорлигининг инсон онгидаги ифодаси дир. Масалан, Металлар иссиқлик ўтказади. А) Мис - металл. Б) Демак, мис ҳам иссиқлик ўтказади. В) Бунда «А» ва «Б» фикрнинг боғланишидан янги В билим ҳосил бўлади.

Тўғри фикрлаш қонунлари билан тафаккур қонунлари деб юритилади. Тафаккур қонунлари инсоннинг тарихий тараққиёти ва билиш соҳасидаги тажрибаси асосида шаклланган. Тафаккур қонунларида инсонга ҳос фикрлаш жараёнининг энг оддий, энг умумий хусусиятлари акс этган. Тафаккур қонунлари муҳокама жараёнида фикрлар орасидаги муносабатларга тааллуқли бўлади. Фикрларнинг тўғри тузилганлиги ва улар орасидаги ички алоқадорлик мантик қонунларида ўз ифодасини топади. Мантик қонунларига қуйидагилар киради: 1) айният қонуни; 2) зиддиятсизлик қонуни; 3) мустасно қонуни; 4) етарли асос қонуни. Мантик қонунлари фақат инсон фикрларигагина таъбиқ этиладиган қонунлар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам улар тафаккурнинг хусусий қонунлари, деб юритилади. Тафаккур қонунлари фикр - муҳокамалар орасидаги энг умумий, зарурий, такрорланадиган, қатъий, ички алоқадорликларни ифодалайди ҳамда мантикий (яъни тўғри) фикр юритиш йўллариини кўрсатади. Айният,

зиддиятсизлик, учинчиси мустасно конунлари Аристотелнинг «Метафизика» асарида таърифлаб берилган. Етарли асос конуни немис файласуфи, математик Лейбниц томонидан асосланган.

Мантиқ конунлари мантикий фикрлашнинг тўғри амалга ошишини таъминлайди.

Айният қонуни

Айният латинча «*Zex identitatis*» сўздан олинган бўлиб, айнан, ўхшаш маъноларни беради. Айният қонуни моддий оламнинг муҳим томони, хусусиятини ифодалайди. Маълумки, олам ўзгариб, доимо ривожланиб туради. Ҳаракат - реалликнинг атрибути ҳисобланади. Лекин узлуксиз кечаётган бу жараёнлар (ҳаракат, ўзгариш, тараққиёт) нарса ва ҳодисалардаги вақтинча сокинлиқни, мувозанатни инкор этмайди. Нисбий сокинлик, мувозанат мавжудликнинг муҳим томонини ташкил этади. Масалан: уй ер билан биргаликда соатига 1000 км тезликда ўз ўқи атрофида ва секундига 36 км тезликда қуёш атрофида айланади. Уйнинг атомлари секундига ўнларча минг километр ҳаракатланади. Вақт ўтиши билан узлуксиз ҳаракат ҳеч нарсани қолдирмайди. Лекин маълум вақт мобайнида нарсалар (масалан, уй) нисбий мувозанатда бўлади. Демак, ҳар бир нарса, ҳодиса қанчалик ўзгаришга учрамасин, унинг асосий хусусиятлари, сифати муайян вақт мобайнида сақланиб қолади. Айнан шу хусусият ўрганилаётган объектнинг бирлигини, айнанлигини, барқарорлигини ифодалайди ва бу нарса бизнинг фикримизда акс этади. Нарса ва ҳодисаларнинг сифат муайянлиги, барқарорлик уларни тадқиқ қилиш қонуниятларини очиш имкониятини беради.

Айният қонуни нарса ва ҳодисалардаги ўхшашлик, умумий томонларнинг фикрдаги ифодасига таянади. Олам турли-туман кўринишларга эга, ундаги нарса ва ҳодисалар ўзаро қанча фарқланмасин умумийликка, аниқликка эга. Шу умумийлик туфайли инсон уларни ўзаро бир-биридан фарқлайди. Айният нарса ва ҳодисаларнинг маълум муносабатда ўхшашлигини, тенглигини ифодалайди. Масалан: (А) «Тошкент» «Ўзбекистоннинг пойтахти» (Б) тушунчаларини олайлик. Бу ҳар икки (А) ва (Б) тушунча бир маънони ифодалаяпти, бу тушунчалар айният қонунига бўйсунди.

Айният қонунига мувофиқ, муҳокама, баҳс, мунозара жараёнида ҳар бир фикр айнан бир маънода ишлатилмоғи лозим. Айният қонуни муҳокама жараёнида маълум вақт мобайнида, маълум муносабатда тушунча - фикр ўз маъносини сақлаб қолсин, деган талабни олдинга суради. Аниқ, равшан фикрлашнинг асосий шартлари деганда уч нарса назарда тутилади. 1) объектнинг бирлиги, айнанлиги; 2) вақтнинг айнанлиги; 3) муносабатнинг айнанлиги.

Формал мантиқда айният А-А дир. «А бўлмаган нарса А- эмасдир» тарзида ифодаланади. «Математик» мантиқда айният $A \rightarrow B$ тарзида

ифодаланади. Бунда→импликация белгиси, деб юритилади ва у А ва В орасида маълум муносабат (тенглик, айнанлик) борлигига ишора қилади. Айният қонуни фанда, санъатда, ҳаётда кенг қўлланилади. Кишиларнинг олам ҳақидаги билимлари нарса ва ҳодисалардаги умумийлик (ўхшашлик)нинг ифодаси сифатида намоён бўлади. Тушунчалар, муҳокамалар, хулосалар шу айнийлик, ўхшашликнинг ифодаси ҳисобланади. Биз нарса ва ҳодисаларнинг миқдорий муайянлигини сонларда «бир», «икки», «уч»... деб, сифат ва хусусиятларни «чиройли», «яшил», «ақлли»..., муносабатларини «катта», «кичию», «тенг»... деб ифода этамиз; нарса ва ҳодисалар, уларнинг хоссалари, муносабатлари ҳақида мушоҳада қиламиз. Фикрлар, мушоҳадалар орасидаги муносабатларни аниқлаш орқали илгариги билимлар асосида, янги билимлар ҳосил қиламиз. Буларнинг ҳаммаси нарса ва ҳодисалардаги муайянлик, доимийлик, барқарорликнинг инсон онгидаги ифодасидан ўзга нарса эмас. Илмий изланишда айният қонунини билиш муҳим аҳамият касб этади. Фанларда айнанлик, ўхшашлик ўзига хос ифодаланади, масалан, математикадаги тенглик, эквивалентлик, алгоритмлар, ҳозирги ўзбек тилидаги маънодош (эквивалент) сўзлар, кимёдаги кимёвий элементлар, атом оғриқларидаги айнанлик, ўхшашлик ва ҳоказо.

Илмий изланиш нарса ва ҳодисалар моҳияти, ички қонуниятини аниқлаш мақсадида олиб борилади. Бу эса ўз навбатида нарса ва ҳодисаларнинг сифат муайянлиги, нарсалар орасидаги барқарор муносабатларни барқарор фикрлар (тушунча, муҳокама) орқали ифодалашни тақозо этади. Қонуниятлар бир нарса, бир объектга эмас, балки умумга (нарсалар туркумларига), бир қатор объектларга тааллуқли бўлади, ҳамда улардаги умумийлик, ўхшашлик, айнанлик томонларини ўрганиш орқали очилади.

Айният қонуни илмий муаммо доирасида олиб бориладиган илмий мунозараларда кенг қўлланилади. Бунда илмий мунозаранинг муваффақияти кўп жиҳатдан мантикий фикрлаш даражасига, муҳокама этилаётган нарсалар доирасини аниқ белгилашга, муҳокама асосини тўғри аниқлашга боғлиқ бўлади.

Айният қонунининг бузилиши «тушунчаларни ўзгартириб қўйишда» намоён бўлиши мумкин. Тушунчани ўзгартириб қўйиш деганда, унинг ҳажмини ўринсиз кенгайтириш ёки торайтириш, мазмунини ўзгартириш (дастлаб бир маънода, кейинчалик бошқа маънода ишлатиш) назарда тутилади. Оқибатда «тушунчани ўзгартириб қўйиш» фикрдаги чалкашликни, ноаниқликни келтириб чиқариши мумкин бўлади. «Тушунчани ўзгартириб қўйиш» муҳокама объектини ўзгартириб юбориш, яъни бир нарса ҳақида фикр юрита бошлаш, уни тугалламасдан бошқа нарсага ўтиб кетиш маъносини билдиради. Муҳокама предметини, тушунчани ўзгартириб юбориш беихтиёр ёки атайлаб амалга оширилиши мумкин.

Айният қонунининг бузилиши тезисни (яъни фикрни) ўзгартириб қўйишда ҳам намоён бўлади. Бирон бир фикрни исботлаш ёки рад этишда онгли, ёки беихтиёр равишда бир фикрни бошқа бир фикр билан алмаштириш «тезисини ўзгартириб қўйиш» деб юритилади.

Тезисни ўзгартириш фанда, сиёсатда ва бошқа соҳаларда кўриниши мумкин. Республикамиз Президенти И.А.Каримов «Ўзбекистан ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳлид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» рисоласида ХХ аср охиридаги кузатилаётган диний уйғониш ижтимоий ҳодисаси устида тўхталиб, «ислом уйғониш» ҳодисасини таҳлил қилишда диннинг маънавий қадриятлари билан дин никоби остида сиёсий ва тажовузор мақсадлар орасидаги фарқни тушуниш ниҳоятда муҳим эканлигини таъкидлаган эди.

Айрим ҳолларда илмий изланишларда айният қонунининг бузилиши натижасида кузатиладиган фикрдаги ноаниқлик, чалканлик, ғализлик тадқиқот объектини яхши билмасликдан, старли ўрганмасликдан келиб чиқади.

Аниқлик – тўғри фикрлаш услубининг энг асосий қоидаси. Айният қонуни фикрдаги ноаниқлик – кўп гапирса ҳам, ҳеч нарса демаслик мумкинлигини кўрсатадиган қонундир. Айният ўрганилаётган объект ҳақидаги билимларнинг аниқ, равшан, изчил баён этилишини таъминлайди. Айният фикрдаги аниқлик, нисбий муайянлик, барқарорлиқнинг ифодаланишидир. Олим, фозил кишилар фикрлаш маданиятлари юқорилиги билан бошқалардан фаркланадилар. Ўз фикрини қисқа, аниқ, равшан баён эта олиш ҳар бир тадқиқотчи олдига қўйиладиган энг асосий талаб ҳисобланади.

Зиддиятсизлик қонуни.

Зиддиятсизлик қонуни ҳақидаги дастлабки маълумотни Платоннинг «Евтидем» номли диалогда учратамиз. Платон бу ҳақда бир нарсанинг ўзи ҳам бўлиши, ҳам бўлмаслиги мумкин эмас, дейди. Аристотель бу қонуннинг моҳиятини ўзаро қарам-қарши фикрлар бир вақтнинг ўзида барабарига чин бўлиши мумкин эмас; айнан бир нарса бошқасига айтилиш нисбатда ҳам мос бўлиши, ҳам мос бўлмаслиги мумкин эмас, деб тушунтирган. Зиддиятсизлик латинча «Zex contradictiones» сўзидан олинган. Тафаккурнинг бу қонунини предмет ва ҳодисаларга ҳос бўлган томонларининг ўхшашлиги, тафовути ва ўзаро боғланишларининг инсон онгидаги инъикоси сифатида баҳоламоқ лозим. Маълумки, оламдаги нарсалар муайян ҳислатларга эга. Бу ҳислатлар предметлар мавжудлигини ифодалайди. Олам шундай тузилганки, айнан бир нарсанинг ўзи айтилиш бир шароитда, айтилиш бир вақтда маълум хусусиятга ҳам эга бўлиш, ҳам эга бўлмаслиги (масалан, ҳам «ок», ҳам «қора» бўлиши) мумкин эмас. Мана шу хусусият мантиқнинг зиддиятсизлик қонунини ўз

ифодасини топган. Мазкур конун тафаккурдаги зиддиятни бартараф этишга қаратилган. Бу конунга мувофиқ айни бир нарса ҳақида, айни бир вақтнинг ўзида, айни бир нисбатда айtilган икки қарама-қарши фикр бирданига чин бўлиши мумкин эмас: улардан бирининг чинлиги иккинчисининг ҳатолигини келтириб чиқаради. Масалан: А-В дир ва А-В эмасдир деган икки фикр бир вақтнинг ўзида чин бўлиш мумкин эмас. Муҳокамада зиддиятлар турли кўринишларда учраши мумкин. Масалан, агар якка тасдиқ маъносида «S-P дир» мушоҳадаси чин бўлса, унинг инкори «S-P эмасдир» ҳато ҳисобланади. Шунингдек, фикрдаги зиддиятлар умумий тасдиқ ва умумий инкор умумий тасдиқ ва жужий инкор; умумий инкор ва жужий тасдиқ фикрлар орасидаги муносабатларда кузатилиши мумкин. Бу кўрсатилган фикрлар ўзаро қарама-қарши бўлиб, уларнинг ҳар иккиси бир вақтнинг ўзида чин бўлиши мумкин эмас. Бир вақтнинг ўзида, бир нисбатда чин бўлиши мумкин бўлмаган фикрлар мантиқда қуйидаги формулалар ёрдамида ифодаланади:

S - P дир ва S - P эмасдир.

Ҳеч бир S - P эмасдир ва ҳар бир S - P дир.

Ҳамма S - P дир ва баъзи S - P эмасдир.

Ҳеч бир S - P эмасдир ва баъзи S - P дир.

Зиддиятсизлик қонунининг ифодаланиш а ва а (а эмас). Бу мантиқда а а формуласи ёрдамида ифодаланади. Зиддиятсизлик қонуни унинг амал қилишдаги шарт-шароитларни яхши билиш, таҳлил қилишни талаб этади. Мантиқ талабларини билиб ёки билмай туриб бузиш ҳақиқатни яшириш, ундан қўрқиш, беркиниш, ёлғон фикрларни исботлашга олиб келади.

Зиддиятчилик қонуни тафаккурнинг муҳим хусусияти фикр зидлигига йўл қўймасликини талаб қилади. Унга кўра бир вақтнинг ўзида бир масала юзасидан, бир нарсага нисбатан икки зид фикрнинг бўлиши мумкин эмас. Лекин турли маънода, турли вақт бирлигида, турли нисбатда бир масалага нисбатан икки зид фикрнинг мавжуд бўлиши мумкин. Зиддиятсизлик қонуни фикр бирлигини, вақт бирлигини, объект бирлигини, нисбат ёки муносабат бирлигини асосий шартлар сифатида қўяди ҳамда бирон бир саволга бир вақтнинг ўзида ҳам «ха» ёки «йў» тарзида жавоб бериши мумкин эмаслигини назарда тутлади. Зиддиятсизлик қонуни фақат фикрлаш жараёнига тааллуқли. Худди айният қонунидаги сингари бунда ҳам фикрдаги муқимлик, барқарорлик назарда тутилади. Шундан келиб чиққан ҳолда зиддиятсизлик қонунига кўра айнан бир предмет ҳақида қарама-қарши фикрларни баён этиш мантиқсизлик, деб ҳисобланади. Зиддиятсизлик қонуни оламдаги нарса ва ҳодисаларда рўй бериб турадиган узлуксиз ўзгариш жараёнини инкор этмайди. У фақат фикрдаги зиддиятни инкор этишга қаратилган. Фикр зиддиятини ҳаёт, олам тараққиёти зиддиятидан фарқламоқ керак. Ҳаёт зиддияти тараққиёт манбаи бўлиб ҳисобланади. Оламдаги мавжуд

зиддиятлар диалектик зиддиятлардир. Зиддиятсизлик қонуни оламнинг моҳиятини, хусусиятлари, муносабатлари, уларга ҳос бўлган зиддиятларни изчил, тартибли, бир-бирига зид бўлмаган фикрларда баён этишни талаб қилади. Тафаккурнинг зиддиятсизлик қонуни борлиқни ва у ҳақидаги инсон фикрларини ўрганишдан келиб чиққан.

Мантикий фикрлаш зиддиятларсиз фикрлаш маъносини билдиради.

Тафаккурдаги зиддият икки кўринишда намоён бўлади; қарама-қарши (контрар) ва зид (контрадиктор). Контрар латинча «contrarius» сўзидан олинган бўлиб, қарама-қарши деган маънони ифодалайди. Контрар фикрлар деганда бир-бирига қарама-қарши маънони ифодалайдиган фикрлар назарда тутилади. Қарама-қарши (контрар) муносабатни қуйидагича ифодалаш мумкин: Бир нарса ёки ҳодиса ҳақидаги икки фикр (А ва В) ўзаро бир-бирини инкор этади, бир-бирига қарама-қарши. А фикрнинг чинлиги В нинг хатолигини ёки В линг чинлиги А нинг хатолигини англатади. Ҳар икки (А ва В) фикр бир вақтнинг ўзида ҳақиқат бўлиши мумкин. Масалан: Барча йигитлар хоккейга қизиқади - А фикр. Ўч бир йигит хоккейга қизикмайди - В Бу контрар фикрлар, Уларнинг ҳар иккиси ҳам ҳақиқат, чунки ҳақиқий аҳволни тўғри акс эттирмаётган. Уларнинг хатолиги зарурий равишда учинчи фикрнинг (Баъзи йигитлар хоккейга қизикади) - чинлигини келтириб чиқаради.

Контрадиктор латинча «contradictorius» сўзидан олинган бўлиб, зид маънони ифодалайди. Контрадиктор тушунчалар, контрадиктор муҳокамалар деганда бир-бирига тамоман зид фикрлар назарда тутилади.

Мантикий зиддият сўз зиддияти, фикр зиддияти деб ҳам номланади. Сўз зиддияти одатда инсоннинг ўз нуқтаи-назарига эга эмаслиги, объектни етарли билмаслигидан далолат беради ва оқибатда баён этилган фикр ноаниқ, чалқаш, гализ бўлади; муаллифда иккиланиш сезилиб туради. Чалқашлик, ноаниқлик, ўз фикрини тўғри ва изчил баён эта билмаслик, фикрдаги зиддият инсон тафаккурида кузатиладиган камчиликлар ҳисобланади.

Зиддиятсиз фикр юритиш қондаси кишиларга қадимдан маълум бўлган. Марказий Осиё мутафаккирларидан Ал-Ғаззолий (1059-1111) зиддиятсизлик инсоннинг барча фикрларига тааллуқли бўлмоғи лозимлигини кўрсатган эди.

Зиддиятсизлик қонунининг моҳиятини чуқур англаб олиш, изланишларда илмий муаммони тўғри аниқлаш, унга доир илмий фаразни ишлаб чиқиш, илмий муаммони тадқиқ этишда муҳим ўрин тутади. Зиддиятсизлик тафаккурнинг барча кўринишларида (тушунча, муҳокама, ҳулоса), фанлар мазмунида ўз ифодасини топади. Масалан: органик ва ноорганик олам, мусбат ва манфий заряд, ўтқир, ўтмас ва тўғри бурчак, унли ва ундош товуш, тўғри ва эгри чизик, унитар ва федератив давлат, тоталитаризм ва демократизм қабилар.

Учинчи истисно қонуни

Учинчиси истисно қонуни маъно жиҳатидан зиддиятсизлик қонунининг бевосита давоми бўлиб, фақат зид (ўзаро бир-бирини гамомила инкор этувчи) фикрларга нисбатан қўлланади. Бу қонун қуйидагича таърифланади: бир-бирига зид бўлган икки фикр (муҳокамадан) бирининг чинлиги ҳамisha иккинчисининг хатолигини келтириб чиқаради, учинчиси бўлиши мумкин эмас, яъни истисно қилинади. Тафаккурнинг бу қонунини буюк юнон файласуфи Аристотель икки зид фикр орасида учинчисининг бўлиши мумкин эмас, деб таърифлаган. Мантикнинг бу қонуни белги, хусусият, муносабатнинг нарсасига хос эканлигини тасдиқлайди ёки инкор этади. Бунда бир нарса ҳақида икки бир-бирига батамом зид фикрлар ўртасидаги муносабатлар назарда тутилади. Масалан: Бу геометрик шакл - ўткир бурчакли учбурчак ($A - B$ дир). Бу геометрик шакл - ўткир бурчакли учбурчак эмас ($A - B$ эмасдир) фикрлари ўзаро зидлик муносабатида. Улар мантикда A ёки B ёки B эмасдир формуласи билан ифодаланади. Математик мантикда бу қонун $a \vee a$ формуласи шаклида бериледи. Бунда a ҳар қандай фикрни, «а» унга зид бўлган фикрни, $\vee$ зидлик белгисини ифодалайди.

Учинчиси истисно қонуни зиддиятсизлик қонуни каби фикрнинг изчил, зиддиятсиз бўлишини талаб этади. Шу билан бир қаторда учинчиси истисно қонуни икки зид фикр бир вақтнинг ўзида ҳам чин, ҳам хато бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатади. Учинчиси истисно қонуни объект, вақт, муносабат айнанлигини тақозо қилади. Учинчисини истисно этувчи фикрлар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- алоҳида нарса ёки ҳодисага нисбатан бирон бир нарсанинг тасдиқланиши ёки инкор этилиши; $S - P$ дир ва $S - P$ эмасдир. Бу якка ҳасдик ва якка инкор фикрлар орасидаги муносабатни англатади;

- туркумга мансуб нарсалар, ҳодисалар ва алоҳида олинган предмет ҳақидаги ниманидир тасдиқланиши ёки инкор этилишини;

- туркумга мансуб нарсаларга нисбатан ниманидир инкор этилиши ва алоҳида нарсасига нисбатан шу белгининг тасдиқланиши.

Учинчиси истисно қонуни фикрларимизнинг аниқ, равшан, зиддиятсиз бўлишини талаб қилади. Учинчиси истисно қонунининг амал қилиш ҳолатлари турли - туман, ундан алоҳида нарсалар ҳақида фикр юритганда ҳам, мураккаб жараёнларни ўрганганда ҳам фойдаланиш кўзда тутилади. Учинчиси истисно қонуни тўғри фикрлашнинг асосий шартларидан бўлса-да, тўғри тафаккур қилиш, чин билимлар ҳосил қилиш учун унинг ўзи кифоя қилмайди. Бунинг учун мавжуд нарса ва ҳодисаларни, уларнинг муносабатларини чуқур, атрофлича ўрганиш талаб қилинади. Учинчиси истисно қонуни муҳокама жараёнида тўғри хулоса чиқариш имконини беради. Лекин бунинг ўзига хос

шарти мавжуд: Учинчиси истисно қонуни зид фикрларгагина тегишли бўлади. Учинчиси истисно қонунининг илмий изланишларни олиб боришда ўзига хос ўрни бор. У назарий тадқиқотлар жараёнида фикрдаги ноаниқликни, чалкашликни бартараф этишнинг муҳим воситаси бўлиб ҳисобланади. Унинг ёрдамида инсон билими нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятига қадар чуқурлашиб боради ва таъкидлаш жоизки, зидликнинг томонларидан бири айрим ҳолларда ноаниқ бўлиб қолаверади. Бу ҳол учинчиси истисно қонунининг дихотомияга хос томонларини ҳисобга олишни талаб қилади. Учинчиси истисно қонуни тадқиқотчидан ўз фикрларини аниқ, равшан, зидликсиз баён этишни, рақибининг фикрларини инкор этишнинг асосларини топишни, ўз нуқтаи-назарига эга бўлишни талаб қилади. Илмий тадқиқотда ундан фойдаланиш учун бирон-бир фикрни инкор этишнинг ўзи кифоя қилмайди. Шунга эришиш лозимки, тадқиқотчи муайян мавзудаги ўз нуқтаи-назарини баён қилишнинг мантикий усулларидан фойдалана бўлсин. далиллар асосида ўз фикрини асослай билсин. Бунинг учун мантиқ қонунларидан ташқари тадқиқот объектини чуқур билиш, у тўғрисидаги мавжуд билимларни ўзлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Бунда тадқиқотнинг қиймати унда инкор этилган фикрлар билан ўлчанмайди, балки инкор этилган фикрларнинг асоссиз эканлигини исботлайдиган далиллар воситасида муаммога ўз ечимини бериш, ўз мустақил фикрини шакллантириш илмий ижоднинг муваффақиятини таъминлайди.

Етарли асос қонуни

Бизнинг олам, ундаги бирон нарса, ҳодиса ҳақидаги фикримиз чин ёки хато бўлиши мумкин. Фикрнинг чинлиги тафаккурга хос хусусият бўлиб, чин фикрлар ҳақиқатлар деб юритилади, уларга амалий ва назарий фаолият туфайли эришилади. Чин фикрлаш тўғри фикрлашдир, тўғри фикрлаш аниқлик, равшанлик, изчиллик, зиддиятсизлик билан бир қаторда асосланганликни, исботланганликни талаб қилади. Бу нарса тафаккурнинг етарли асос қонунинида ўз ифодасини топади.

Етарли асос қонуни, немис файласуфи ва мантиқшунос олим Лейбниц (1646-1716) томонидан тавсифлаб берилган. Лекин у ҳақидаги дастлабки фикрлар антик даврга мансуб бўлиб, юнон файласуфлари Левкипп (эр.ав. 500-450) ва Демокрит (эр.ав. 460-370) томонидан баён этилгани маълум. Улар ҳеч қандай нарса бирон-бир асос, сабабсиз пайдо бўлмайди, ҳамма нарса бирон бир асос ва зарурият туфайли юзага келади, деб билганлар. Лейбниц нуқтаи-назарича, ҳамма нарса ўз мавжудлигининг муайян асосларига эга. Ҳар бир ҳодиса ҳақидаги фикр етарли асосга эга бўлган тақдирдагина, чин бўлиши мумкин. Ҳар қандай чин фикр асосланган бўлмоғи лозим. Фикрнинг асослари деганда реал ва мантикий асослар назарда тутилади. Фикрнинг чинлиги унда воқеликнинг қанчалик тўғри акс эттирилганлигига боғлиқ. Бу

нарса реал асос сифатида номланади. Лекин фикрни асослаш учун ҳар сафар инсон тажрибасига, амалиётига мурожаат қилиш шарт эмас. Етарли асос деганда мантикий асос назарда тутилади. Инсон олам ҳақида билим ҳосил қилар экан, фақат ўз тажрибасига эмас, балки бошқалар тажрибасига ҳам таянади. Бу тажриба инсоният қўлга киритган билимларда мужассамлашган бўлади. Илмий билимлар таракқиёти туфайли қонун ва қонуниятлар, аксиомалар, тамойиллар ва бошқа билимлар ишлаб чиқилади ва улар фанлар мазмунида ифодаланади. Бу билимлар кишиларнинг одам ҳақидаги янги билимлар ҳосил қилишлари учун етарли асос вазифасини ўтайди. Демак, қандай билим асосланган бўлмоғи лозим, деганда мантикий асос назарда тутилади. Мантикий асосланганлик фикрлар изчиллиги, кетма-кетлиги, бир фикрнинг бошқа бир фикрдан келиб чиқиши тарзида кечади. Фикр, мулоҳаза, мушоҳаданинг чинлиги бошқа чинлиги исботланган фикрлар ёрдамида исботлаб берилади. Етарли асос қонуни: агар А фикр чин бўлса, унинг асоси В ҳам чин бўлиши керак, тарзида ифодаланади. Бунда А - фикрни, В - унинг асосини ифодалайди. Илмий тадқиқот фикрлар мужассами, изчиллигида ифодаланади, Бунда бир фикрнинг иккинчисидан, унинг ўз навбатида бошқа фикрдан келиб чиқиши илмий билиш жараёнининг узлуксиз давом этиш имкониятларини ифодалайди. Бу ҳолни мантиқда фикрлар тизимини ифодалайдиган (а-в), (в-с), тарзида бериш мумкин. Фикрлар билан уларнинг асоси орасидаги алоқадорлик объектив мазмунга эга, унда оламдаги реал муносабатлар акс этади...

Етарли асос қонунида нарса ва ҳодисалар орасидаги турли боғланишлар акс этади. Масалан: сабабий боғланишлар. Сабабий боғланишларни кенг маънода тушунмоқ жоиз: Асосланган фикр деганда фикрлардаги сабаб – оқибат алоқадорлиги назарда тутилади. Демак, чин билим оламдаги ва фикрдаги алоқадорликларни тўғри акс эттирган билимдир. Инсон билиш жараёнида асос сифатида илгаридан ҳосил қилинган фикрлар тизимига суяниши мумкин. Бу фикрлар тизилмасидаги айрим фикрлар асосни ифодаласа, бошқалари натижани - янги билимни ифодалайди. Шу тарика фикрнинг тўғрилигини асослаш учун келтирилган фикрлар мантикий асос, деб юритилади. Реал асос ҳам, мантикий асос ҳам инсон билимларида мушоҳадалар тарзида намоён бўлади. Объектив реалликда сабабий алоқадорлик воқеалар кетма-кетлигида намоён бўлади. Дастлаб мавжуд, бирон-бир натижага олиб келадиган ҳодиса - сабаб (асос), унинг натижаси – оқибати янги фикр ҳисобланади. Айрим ҳолларда реал мавжуд сабаб ва фикрий асос (муҳокама) ўзаро бир-бирига мувофиқ келиши мумкин. Масалан: ер уст қатламининг музлаши йўл транспорт ҳодисаларининг қўпайишига олиб келади. Лекин ҳар доим ҳам сабаб ва фикрий асос ўзаро мувофиқ келавермайди.

Аксари ҳолларда билиш жараёни ҳосил қилинган билим (натижа)ни баён этишдан шу натижанинг мантикий асосларини келтиришга қараб боради. Мантикнинг етарли асос қонуни бошқа турдаги муносабатларни (яккалик, махсуслик ва умумийлик, бутун ва қисм) ҳам ифодалайди. Инсон бирон - бир нарса ҳақида фикр юритар экан, умумийликдан яккаликка қараб бориш орқали шу нарса ҳақида янги билим ҳосил қилиши мумкин. Бунда умумийликка ҳос бўлган томонлар, қонуниятлар алоҳида нарса ва ҳодисаларга татбиқ этилади: умумийлик асоси, янги билим эса натижани ифодалайди. Асос билан натижа орасидаги ўзаро боғланиш тушунчалар, мулоҳазалар, хулосалар орасидаги боғланиш ифодаси ҳисобланади: Умумий ва якка тушунчалар, умумий ва якка мушоҳадалар, ҳосил қилинган хулосалар изчиллиги ва кетма-кетлиги тарзидаги боғланишлар бунга мисол бўла олади. Етарли асос қонунига роя қилиш фикрнинг мантики, тартибли, ишонарли бўлишини таъминлайди, чин билимни асоссиз қарашлар, уйдирмалар, акидалардан ажратиш имконини беради.

Етарли асос қонуни илмий билишда муҳим ўрин тутати. Фанлар мазмуни, қонунлари, тамойиллари, илмий қарашларнинг асосланиш натижаси бўлиб ҳисобланади. Тадқиқотчи тадқиқот объектини ўрганиш жараёнида уни ҳосил қилган реал сабаблар, унинг бошқа объектлар билан муносабатларини таҳлил қилади, илгариги билимлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда ўз қарашларини далиллайди, мантикий изчилликда янги хулосалар чиқаради.

Кўриниб турибдики, мантик қонунларини билиш ва улардан фойдаланиш илмий изланишда муҳим ўрин тутати. Чунки тадқиқотчига тўғри тафаккур қилиш, бир муҳокамадан бошқа бир муҳокамага ўтиш қоидаларини, ўз фикрларини аниқ, изчил, зиддиятсиз, асосли баён қилиш йўлларини ўргатади.

Илмий ижод ва амалиётнинг тўб мақсади чин, объектив мазмунга эга бўлган билимларни ҳосил қилиш ҳисобланади. Чин билим инсондан мантик қонунларини билиш билан бир қаторда исботлаш ва рад этиш мантикий усулларидан ушумли фойдаланишни тақозо этади. Илмий билишнинг энг умумий хусусияти шундан иборатки, илмий изланиш натижасида қўлга киритилган билим фан соҳасидаги ютуқ деб ҳисобланиши ва фан мазмунига киритилмоғи учун мантикий исботлаш талабларига жавоб бермоғи лозим. Исбот ва рад этиш мантикнинг етарли асос қонунидан келиб чиқадиغان мантикий усуллардир.

Исбот бирон-бир фикрнинг чинлигини бошқа фикрларни келтириш орқали асослашнинг мантикий услубидир. Аристотель ўз фикрини исботлай олишни инсон тафаккурининг энг муҳим хусусияти деб билган. Қадимги Хинд мантиқшунослари (IV-V асрлар) исботлаш мантикий усулини чуқур ўрганганлар ҳамда исботлашни қуйидагича тушунтирганлар: фикр (тезис) - асос — далил - хулоса. Тезис (фикр) исботланиш лозим бўлган фикр, асос - унинг чинлигини исботлайдиган фикр; далил - ўхшашликни, умумийликни

топиш, хулоса-хосил қилинган янги фикр. Ал-Форобий исбот тўғрисидаги билим мантикнинг асосини ташкил этади деб ҳисоблаган.

Олдий суҳбат, илмий мунозара жараёнида кишилар суҳбатдошлари, мухолифларини ўз фикрларига ишонтиришга ҳаракат қилганлар ва ўз нуктаи-назарларини ҳимоя қилганлар. Бошқа фикрни ҳақиқат эмас, деб ҳисоблаганларини рад этганлар ва бунда исбот ва рад этишнинг мантикий усулларидан фойдаланганлар.

Инсоният тафаккури таракқиёт шундан далолат берадики, фикрнинг исботланганлик, далилланганлик даражаси унда оламдаги мавжуд нарсалар, ҳодисалар, улар орасидаги алоқадорликларнинг қанчалик тўғри ва ҳар томонлама ақс этишга боқлиқ. Нарса ва ҳодисалар алоқадорлиги фикрлар алоқадорлигини келтириб чиқаради. Оламдаги ва фикрдаги алоқадорликлар ҳар доим яққол кўзга ташланавермайди. Фикрлар орасидаги алоқадорликни топа билиш ва шу асосда бирон-бир фикрнинг тўғрилигини асослаш билиш жараёнида муҳим ўрин тутали.

Исбот - исботлаш талаб этилган фикрни тўғри, ҳақиқат деб қабул қилинган фикрдан келтириб чиқариш жараёнини ифодалайди.

Исбот ўзига хос тузилишга эга: тезис, аргументлаш ва исбот этиш усуллари (демонстрация) унинг муҳим томонлари бўлиб ҳисобланади.

Тезис - исботланиши лозим бўлган фикр.

Аргумент - тезисни исботлашда қўлланиладиган тўғри фикр, ҳақиқат.

Буни исботлаш асоси деб ҳам юритилади.

Аргументлар турли кўринишда бўлиши мумкин.

1. Аниқланган, текширилган далил ёки далиллар. Бу далиллар хилма-хил усуллар билан олиниши мумкин.

2. У ёки бу ҳодиса ҳақидаги фанда баён этилган умумлашма фикрлар.

3. Аксиома ва постулатлар. Фанлар, айниқса, математика, механика, назарий физика ва ҳоказоларда таърифлардан ташқари аксиомалар мавжуд. Аксиомалар - исбот этилиши талаб қилинмайдиган илмлар.

4. Фанда илгаридан исботланган билимлар: қонун ва теоремалар, физика, химия, биология қонунлари, математикадаги теоремалар аргумент вазифани ўтайди.

Исботлаш усулларига демонстрация, индуктив, дедуктив, бевосита ва билвосита исботлаш кабилар қиради.

Билимларни ҳосил қилишда исбот билан бир қаторда рад этиш мантикий усулидан ҳам фойдаланилади. Рад этиш ёки раддия бирон-бир фикрнинг хато эканлигини исботлашнинг мантикий услубидир. Одатда бу усулдан бир нарса ҳақидаги қарашларда турли фикрлилик қузатилганда фойдаланилади. Рад этиш тезисга, аргументга, исботлаш усулига қарши

қаратилган бўлади. Илмий ижод жараёнида мантиқ қонунлари, исбот ва рад этиш мантикий услулларини билиш муҳим аҳамиятга эга.

Тафаккур қонунлари барқарор фикрлар орасидаги муносабатларни назарда тутати, фикрларни ўзаро тўғри боғлай олиш, бир муҳокамадан иккинчисига ўтиш ва шу асосда тўғри, ишончли фикрларни ҳосил қилиш имкониятларини яратди. Шу маънода мантиқ қонунлари янги билим ҳосил қилишнинг усули бўлиб ҳисобланади.

Оламни билиш, у ҳақда чин билимлар ҳосил қилиш, илмий тадқиқот ишларини муваффақиятли олиб бориш учун мантиқ ва унинг қонунларини билишнинг ўзи кифоя қилмайди. Оламни билиш учун уни қандай бўлса, шундайлигича, барча алоқа ва муносабатларини ҳисобга олган ҳолда ҳар томонлама ўрганиш, нарса ва ҳодисаларда узлуксиз тарзда кечадиган ҳаракат, ўзгариш, тараққиётни ҳисобга олиш талаб этилади. Бу нарса тадқиқотчилар диалектика қонун-қоидаларини билишни, оламга диалектик тарзда билишни талаб қилади. Диалектика кенг қамровли таълимот бўлиб, у оламдаги мураккаб алоқа ва муносабатлар, ўзгариш, тараққиётнинг ина акс эттириб қолмай, оламни билишнинг энг умумий илмий методи бўлиб ҳисобланади. Диалектика формал мантикнинг аҳамиятини инкор этмагани ҳолда оламни, ундаги ўзгаришлар, алоқадорликлар, тараққиётни чуқур ва ҳар тарафлама тушунишга ёрдам беради.

Тафаккурга нисбатан қўйиладиган аниқлик, зиддиятсизлик, изчиллик, далилланганлик шартлари нарса ва ҳодисалардаги ўзгаришларни, тараққиётни инкор этмайди, балки бу ҳолатларнинг инсон билимларида тўғри акс этишини назарда тутати. Билишдаги зиддиятсизлик оламдаги мавжуд зиддиятларни инкор этиш эмас, нарса ва ҳодисалар моҳияти, ички алоқадорликларни тушуниш, уларга ҳос бўлган зиддиятларни таҳлил этишдир; зотан оламнинг бутун сиру-синоати, мураккабликлари ундаги зиддиятларда, ўзгаришларда, муайян сифат ҳолатларидан янги сифат ҳолатларига ўтишларида намоён бўлади. Олам ҳақидаги билимнинг чинлиги унинг асосланганлик даражасига боғлиқ. Шубҳасиз, бунда изчил фикр юритиш, фикрлар муносабатига таянган ҳолда бир фикрдан иккинчи бир фикрни келтириб чиқариш муҳим ўрин тутати. Лекин ҳар қандай чин билим реалликда мавжуд нарса ва ҳодисалар, улар орасидаги алоқа ва муносабатларни ўрганишдан келиб чиқади ва билимнинг тўғрилиги унинг реалликка мос келишида ифодаланади. Илмий тадқиқотлар олиб бориш жараёнида мантиқ қонунларига риоя қилиш йўли билан бир қаторда диалектик тафаккур ҳислатларига эга бўлиш муҳим аҳамиятга эга.

5. Мантиқ ва бошқа фанлар. Мантиқ фани бир қатор фанлар билан боғлиқ. Мантиқ, аввало, психология фани билан боғлиқ. Психология - ҳиссий тафаккур, унинг асосий шаклларини инсон рухий фаолиятининг

кўрилиши сифатида ўрганади. У инсон фикрлаш жараёнининг бошқа рухий ҳолатлар билан боғланишларини гадқик этади. Мантик эса фикр шакллари, усуллари, тўғри фикрлаш қонуनларини ўрганади. Психология алоҳида кишининг индивидуал тафаккурига ўз диққатини қаратади. Мантиқ фикрлашнинг барча учун умумий бўлган томонларини, қонуниятларини ўрганади.

Мантик фанига яқин фанлардан бири – тил грамматикаси. Тушунчалар, муҳокамалар структурасини аниқлашда тил соҳасидаги билим муҳим роль ўйнайди. Инсон билимлари тил, нутқ орқали моддийлашади. Грамматика қонуनларида ҳар бир миллий тилнинг ўзига хос хусусиятлари акс этади. Мантик эса инсонга хос бўлган тўғри тафаккурнинг шакллари ва усулларини ўрганади.

Мантик фалсафа билан ҳамбарчас алоқада. Фалсафа борлиқ ва ундаги нарса, ҳодисалар орасидаги энг ички, умумий, зарурий алоқадорлиқлар тўғрисида баҳс юритади. Фалсафанинг қонун ва категориялари объектив диалектика қонун ва категориялари деб юритилади. Тафаккурга хос бўлган барча томон ва қонуниятларни фақат формал мантикка таяниб тушунириш мушкул. Агар диалектик мантик оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг универсал алоқадорлиқлари ва тараққиёти тўғрисида баҳс юритиб, фикрлаш узлуксиз тараққий этиб боровчи жараён эканлигини тушунишга ёрдам берса, формал мантик тўғри фикрлаш тартиб-қоидаларини ўргатади. Диалектик мантик универсал алоқадорлик ва тараққиёт тўғрисидаги таълимот сифатида бошқа фанлар қатори формал мантик учун методологик асос вазифасини ўтайди.

Мантик фан ва инсон амалий фаолияти тараққиётида муҳим ўрин тутати. Бизнинг фикрларимиз муайян шаклларда намоён бўлади ва мантик қонунларига бўйсунати. Тафаккур қонунларини билиш ва улардан фойдаланиш кишиларда фикрлаш маданияти такомиллашувининг муҳим омилларидан ҳисобланади. Кенг қамровли фикрлаш, ўз фикрини ихчам, тўғри, эркин баён эта олиш, ўзи ва бошқалар фикрига танқидий қўз билан қараш тафаккур маданиятини ифодаловчи муҳим ҳислатлар ҳисобланади,

Мантик инсоннинг олами тўғри тушунишида муҳим аҳамият касб этади, зотан мантикий фикрлаш олами қандай бўлса, шундайлигича ҳар томонлама ўрганиш, барча томонлари ва зиддиятлари билан биргаликда тушуниш, у ҳақда тўғри билимларни ҳосил қилишни назарда тутати.

Мантик тўғри, зиддиятсиз, изчил, асосли фикр юритиш йўлларини ўргатади. Тўғри, изчил, асосли фикр юритиш, фикрда зиддиятга йўл қўймаслик инсон илмий ва амалий фаолиятининг барча соҳаларида муҳим аҳамиятга эга.

Тафаккур шакллари, қонунилари ҳақида билимга эга бўлиш педагогик фаолият учун ҳам зарурдир.

Мантик илмий ижодда муҳим ўрин тутadi. Фикрларнинг моҳияти, улар орасидаги алоқа ва муносабатларни тўғри аниқлаш илмий ижод муваффақиятини таъминлайди, тадқиқот объектини ҳар томонлама, чуқур ўрганиш, уларга хос бўлган қонуниятларни очиш имкониятини беради.

Мантиқ илмий ахборотлар моҳиятини тушуниб етиш, уларни муайян тартибга олиш, ўзлаштириш асосида илмий муаммоларни аниқлаш ва муваффақиятли ҳал этишга ёрдам беради.

6-Мавзу: Тафаккурнинг асосий шакллари. Тушунча. Ҳукм. Хулоса чиқариш ва уларнинг моҳияти.

1. Тушунчаларнинг моҳияти ва пайдо қилиш усуллари. Тушунчаларнинг турлари.
2. Тушунчалар ўртасидаги муносабатлар.
3. Мушоҳада – мантикий билиш шакли сифатида. Мушоҳаданинг тузилиши.
4. Содда мушоҳада ва унинг асосий турлари. Мураккаб мушоҳада ва унинг асосий турлари.
5. Мушоҳадаларнинг модал маъно хусусиятларига кўра турлари. Мушоҳадалар орасидаги муносабатлар.

Мавзуга оид таянч тушунчалар: тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш, таққослаш, анализ, синтез, мавҳумлаштириш, умумлаштириш, яқка тушунча, умумий тушунча, жамловчи тушунча, аниқ тушунча, мавҳум тушунча, мусбат тушунча, манфий тушунча, оддий ҳукм, мураккаб ҳукм, тасдиқ ҳукм, инкор ҳукм, атрибутив ҳукм,

1. **Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан.** Ўзбекистоннинг 20 йиллик мустақил тараққиёт йўлида қўлга киритган ютуқ ва натижалари, мамлакатимизнинг салоҳияти ва қудрати, туб ислохотларнинг моҳияти ва аҳамиятини аҳолининг кенг қатламларига етказиш, жойларда ташкилий-амалий, маданий-маърифий тадбирлар, тарғибот-ташвиқот ишларини амалга ошириш учун мўлжалланган илмий-оммабоп нашр. – Т.: «Иқтисодиёт», 2011.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2010.
3. И.А.Каримов. 2010 йил 12-ноябрдаги Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасининг ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда

демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузаси.-“Халқ сўзи” газетаси 2010 йил 13 ноябр.

4. И.А.Каримов Юксак маънавият - энгилмас куч. Тошкент. Маънавият. 2008.

5. С.И. Валиева, А.П. Боботоев . Мантик.-Т., 2011

6. М.Шарипов, Д.Файзиходжаева .Мантик.Т.,2001

7. Войшвилло Е. К., Дегтярев М.Г. Логика. – М., 1999.

8. Гетманова А.Д. Логика. – М., 1995.

9. Ёкубов Т. Математик мантик элементлари. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996.

10. Ивлев Ю. В. Логика. Учебник для вузов. – М.: Логос, 1998.

1. Тушунча тафаккурнинг илк шакли ҳисобланади. Инсон тушунчалар ёрдамида фикрлайди, ҳамда бир-бири билан ўзаро алоқа қилади. Узоқ тарихий ривожланиш давомида оламни идрок ва тасаввур қилиш тажрибаларини доимий равишда умумлаштириш тушунчаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Тушунчалар воқеликнинг инсон акс этиши асосида шаклланади. Инсон атрофидаги нарса ва ҳодисаларни ўрганиш жараёнида унинг муҳим, умумий томонларини ажратиб, умумлаштириб боради, нагжида турли тушунчалар ҳосил қилинади.

Тушунча тафаккурнинг мураккаб шакли бўлиб, у ҳиссий билишнинг асосий шакллари: сезги, идрок, тасаввурдан фарқ қилади. Агар биз ҳиссий билишда объектив оламдаги алоҳида (якка) нарса, ҳодисаларни онгимизда инъикос эттирсак, тушунчаларда эса якка белгилардан узоклашилади ва нарса, ҳодисаларнинг умумий томонлари онгимизда акс этади.

Тушунча нарса, ҳодисалар уларнинг муҳим, умумий ва ўзига хос белгиларини инсон онгида яхлит акс эттирадиган тафаккур шаклигадир.

Инсон кундалик ҳаётда турли тушунчалардан фойдаланади. Бу тушунчалар воқеликни инсон онгида акс этиши, асосида шаклланган. «Уй», «дарахт», «инсон», «қуёш», «сув» ва ҳоказо тушунчалар кундалик ҳаётда кўзга ташланиб турган белгилар асосида ҳосил қилинган. Илмий тушунчалар эса нарса ва ҳодисаларнинг объектив қонуниятларини, зарурий томонларини очиб беради.

Тушунчалар икки хил вазифани бажаради, аввало мушоҳада (ҳукм)нинг вужудга келиши учун шароит яратади ва унинг элементи сифатида таркибига қиради. Иккинчидан, инсон онгида билимнинг тўлароқ ақунини ифодалайди.

Ҳиссий билишда оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг индивидуал томонлари акс этади, тушунчаларда эса умумийлик ифодаланади. Тушунча ва тасаввур ўртасидаги ҳам фарқлари бор.

Агар биз маълум бир гуруҳ кишиларига бирор предмет образини (масалан, шкаф) тасаввур этишларини ва ушбу тасаввурларини қозғашга туширишларини сўрасак, уларнинг қозғашга туширган тасаввурлари бир бирига мос эмаслигини кўрамиз. Ҳар бир шахс предметни (шкафни) индивидуал ўзига ҳослик асосида тасаввур этади. Биз ушбу шахсларнинг предмет (шкаф) ҳақидаги индивидуал тасаввурларидаги предметнинг (шкафнинг) ранги, материали, шакли, улардаги полкалар сони, нимага хизмат қилиши каби белгиларидан четланиб, шкафлар учун ҳос умумий белги, яъни шкаф - бу кийим, идиш, китоб ва бошқаларни сақлаш учун хизмат қилувчи буюм десак, бу алоҳида қайсидир шкаф бўлмай, балки ҳамма шкафлар учун ҳос бўлган умумий белгини кўрсатади. Демак, тасаввурда индивидуаллик, тушунчада умумийлик мавжуд.

Тушунчалар уларда ифодаланган нарса, ҳодисаларнинг муҳим белгилари асосида юзага келади. Бизни ўраб турган нарса, ҳодисалар кўплаб белгиларга эга эканлигини таъкидлаш лозим. Кишилиқ ҷамияти тарихида тушунчани изоҳлашда у ифодалаган алоҳида нарсаларнинг хусусий белгилари йиғиндиси билан уйғунлаштиришга ҳаракатлар бўлган. Нарса ва ҳодисалар чексиз белгиларга эга, тушунчада эса фақат уларнинг моҳиятини, хусусиятини ифодалайдиган муҳим белгилари назарда тутилади.

Нарса ва ҳодисалардаги, белгиларни биз аввало икки гуруҳга, яъни муҳим ва муҳим бўлмаган белгиларга ажратамиз. Муҳим бўлмаган белгиларнинг йўқолиши ёки ўзгариши фикр қилинаётган предметнинг асосий сифатлари (юқ кўтариши, тезлиги ва ҳоказо) ўзгаришига олиб келмайди.

Аксинча, муҳим белгилар нарса ёки ҳодисаларга ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳос бўлиб, ушбу белгиларсиз предметнинг мавжудлиги ҳақида фикр юрийтиши мумкин эмас. Масалан, миллатнинг муҳим белгиси тил бирлигидир. Бошқа муҳим белгилари бўлса-ю, лекин тил бирлиги белгиси бўлмаса, у миллат бўла олмайди.

Тушунчаларнинг муҳим ва муҳим бўлмаган белгилари нисбий характерга эга, чунки вақт ўтиши билан илгари муҳим ҳисобланган белги номуҳим белгига айланиши ёки аксинча бўлиши мумкин.

Биз ҳаётда қўллайдиган турли хил тушунчаларни ҳосил қилиш учун уларнинг муҳим ва умумий белгиларини топишимиз лозим. Бунда турли мантикий усуллардан фойдаланилади. Мантикий усулларга: таққослаш, анализ ва синтез, абстракциялаш, умумлаштириш қабилар қиради. Кишилар қадим даврлардан ушбу мантикий усуллардан фойдаланиб, тушунчалар ҳосил қилганлар.

Таққослаш – тушунча ҳосил қилишнинг мантикий усулидир. Оламдаги нарса ва ҳодисаларни билиш, тушуниш дастлаб таққослаш асосида боради.

Такқослаш шундай мантикий усулки, унинг ёрдамида объектив дунёдаги нарса ва ҳодисалар орасидаги ўхшашлик ёки фарқлар аниқланади. Такқослаш натижалари чин бўлиши учун қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим:

а) ҳамма вақт ҳам ҳақиқатда, бор ўзаро реал боғланишда бўлган буюмларни таққослаш лозим;

б) таққослаш чин бўлиши учун, қандай белгига кўра таққослашимиз олдиндан маълум бўлиши шарт;

в) ҳамма вақт икки ёки бир неча буюмни бир умумий белги асосида, айнан бир нисбатда таққослаш керак;

г) ҳар қандай таққослаш тасодифий, дуч келган белгиларга қараб эмас, балки таққосланадиган буюмлар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган белгилар асосида бўлиши лозим.

Тушунчаларни ҳосил қилишда анализ ва синтез мантикий усулидан фойдаланилади.

Ташқи оламдаги, нарса ва ҳодисаларни билиш, улар ҳақида тушунча ҳосил қилиш, асосий белгиларни топиш уларни фикран бўлақларга ажратишни талаб қилади. Бунда биз мантикий усуллардан бири бўлмиш - анализдан фойдаланамиз.

Анализ шундай мантикий усулки, бу усул ёрдами билан нарса ва ҳодисаларни фикран қисмларга бўламиз, уларнинг айрим қисм ва хусусиятларини ажратамиз ва билиб оламиз. Анализ бир синфга кирувчи бир жиҳатдан ўхшаш, қолган жиҳатлардан фарқ қиладиган предмет ва воқеаларни ўрганишда ёрдам беради. Масалан, «Мантик» курсини эгаллаш учун бу курсни фикран қисмларга бўлиб оламиз. Дастлаб тушунчаларни, кейин мушоҳадаларни (ҳукмларни), сўнгра хулоса чиқариш ва бошқаларни ўрганамиз. Лекин фикрлаш жараёнида нарсаларни билиш учун анализнинг ўзи қифоя қилмайди. Чунки анализ предметни ўрганишдаги дастлабки кадамдир. «Мантик» фани ҳақида тўлиқ билимга эга бўлиш учун ҳар бир қисм билан алоҳида танишиб чиқишнинг ўзи қифоя қилмайди, чунки биз юқорида қайд қилган қисмларни ўзаро бирлаштириб бир бутун ҳолга келтирганимиздан кейингина «мантик» фани ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўламиз. Демак, фикрлаш жараёнида анализ-синтез билан чамбарчас боғлиқ келади.

Синтез шундай мантикий усулдирки, бу усул ёрдамида қисмларни фикран бирлаштирамиз ва бир бутун ҳолга келтирамиз. Абстракциялаш – тушунчаларни ҳосил қилишнинг мантикий усулидир.

Абстракциялашда оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим муқим белгиларини фикран ажратиб оламиз ва ҳозирча зарур бўлмаган белгиларни назардан четда қолдирамиз. Бу жараён абстракциялаш, шу жараённинг натижаси, абстракция дейилади.

Абстракциялаш жараёнида фикримиз нарса ва ҳодисанинг аниқ белгиларидан узоклашиб, умумий белгилари томон тўғри ҳаракат қилиш натижасида предметдан йироқлашмайди, балки яқинлашиб боради, ҳамда абстракт тушунчалар ҳосил бўлади. Фанларда қўлланиладиган формация, прогресс, регресс, форма, мазмун, товар, пул ва бошқа тушунчалар мантикий абстрация орқали ҳосил қилинган.

Абстракциялаш умумлаштириш усули билан узвий боғлиқ. Умумлаштириш шундай мантикий усулдирки, унда нарса ва ҳодисалар бирор умумий белгига кўра фикран бир мантикий синфга бирлаштирилади. Умумлаштиришда айримликдан умумийликка ўтилади ва умумий тушунча, мушоҳада, назариялар ҳосил қилинади. Ушбу мантикий усул ёрдамида юзага келган тушунчалари бизнинг оламни чуқурроқ акс эттириб, унинг моҳиятини англаб олишимизга ёрдам беради. Ҳар қандай умумийлик алоҳидаликсиз мавжуд бўлмайди, унда яқка, нарса ва ҳодисаларнинг ўзини, умумий белгилари акс этади. Умумлаштириш орқали янги умумийликка тўла тушунчалар ҳосил қилинади. Бундай тушунчаларга ўсимлик, сабзавот, китоб, дарахт ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ҳар қандай тушунча мазмунга ва ҳажмга эга эканлиги билан характерланади. Нарса ва ҳодисаларнинг тушунчада акс этган муҳим белгилари йиғиндисига тушунча мазмуни дейилади. Масалан: «Ручка» тушунчаси мазмунини ёзиш учун хизмат қилиши, пероли ёки шарикли бўлиши каби белгилари ташкил қилади. Демак, тушунча мазмуни тушунчада ифодаланаётган нарса ёки ҳодисани объектив равишда инъикос эттиришдир.

Агар нарса ўзгарса, у ҳақидаги тушунча ҳам ўзгариши керак, акс ҳолда тушунча мазмуни билан тушунчада ифодаланган нарса ўртасида номуносиблик юзага келади.

Нарса ёки ҳодисанинг асосий белги, хусусиятлари воқеликка мос келмаса, тушунча хато ёки ёлғон дейилади. Тушунчаларда оламдаги нарса, ҳодисаларнинг асосий белгилари билан бир қаторда уларнинг миқдори (яъни ҳажми) ҳам ифодаланади. Тушунча, ҳажми деб, тушунчада ифодаланаётган нарса, ҳодисаларнинг йиғиндисига айтилади. Масалан: «Роман» тушунчаси ҳажмига шу вақтгача ёзилган ва ёзиладиган романлар қиради. Мантиқда тушунчаларнинг ҳажми ва мазмуни ўртасида тесқари нисбат қонуният бор. Бу қонуниятга кўра тушунча ҳажми қанча кенг бўлса, мазмуни шунча тор бўлади, мазмуни қанча кенг бўлса, ҳажми шунча тор бўлади.

Тушунчаларнинг ҳажми ва мазмуни орасидаги тесқари нисбат жинс ва тур муносабатидаги тушунчаларга нисбатан тадбиқ қилинади. Ҳажми торроқ тушунча мазмун жиҳатидан кенгроқ бўлади, чунки аввалги

ҳажми кенгрок тушунчада ифодаланган белгилар қаторига янги белгилар қўшилади.

Ҳажми кенгрок тушунча аксинча кўпроқ предметни ифодалайди, предметлар тури кўпайган сари уларнинг ўхшаш белгилари камайиб боради. Масалан «шеърлар» ва «тўртликлар» тушунчаларини оламиз. Бу икки тушунчадан биринчисининг, яъни «шеърлар» тушунчасининг ҳажми кенг, чунки унинг ҳажмига шеърӣ асарларнинг ҳаммаси киради. Тўртликлар эса, уларнинг фақат бир тури, яъни улар камрок. Мазмун жиҳатидан эса «тўртликлар» тушунчаси кенг. Чунки «тўртликлар», «шеърлар» эса бўлган белгиларнинг ҳаммасига эга шу билан бирга у тўрт қатор бўлиши каби белгига ҳам эга.

Тушунчалар ҳажм жиҳатдан юқори ва қуйи муносабатларга қараб жинс ва тур муносабатларга бўлинади. Ҳамма вақт жинс тушунча тур тушунчаларга нисбатан жинс бўлади. жинсга ҳамма вақт тур ўхшаш белгилари билан итоат этади. Масалан, «мактаб» ва «олий мактаб» тушунчаларида «мактаб» тушунчаси жинс, «олий мактаб» тушунчаси эса тур тушунчадир. Лекин шуни уктириш керакки, баъзи ҳолда жинс бўлган тушунча, бошқа ҳолда тур бўлиши мумкин. Юқоридаги мисолимиздаги, «олий мактаб» тушунчаси билан «университет» тушунчасини олсак, бу ерда «олий мактаб» тушунчаси жинс «Университет» тур тушунча.

Тушунчаларни турларга ажратишда биз уларнинг ҳажми ва мазмунига асосланамиз. Аввало тушунчаларни ҳажм жиҳатдан якка ва умумий тушунчаларга ажратамиз. Якка тушунчалар алоҳида, якка нарса ёки ҳодисани ифодалайди. Масалан «Ўзбекистон» тушунчасида Марказий Осиёда жойлашган, собиқ СССР нинг парчаланишидан кейин мустақилликни қўлга киритиб, демократик тамойиллар асосида юксалиб бораётган мамлакатни тушунамиз. Демак, ўзига хос белгига эга бўлган алоҳида нарса ёки ҳодисани ифодалаган тушунча якка тушунча дейилади.

Биз агар «Мустақил давлат» деган тушунчани оладиган бўлсак, ушбу тушунча «Ўзбекистон тушунчасидан фарк қилади. «Ўзбекистон» деганда дунёдаги мустақил давлатлардан фақат бирини тушунсак, «мустақил давлат» деганда иктисодий ва сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиб, ташқи ва ички сиёсат юритаётган давлатларни тушунамиз. Бу умумий тушунча ҳисобланади.

Умумий тушунчалар бир мантикий синфга кирувчи ҳамма предметларни ифодалайди.

Умумий тушунчалардан ташқари жамловчи тушунчалар ҳам мавжуд. Жамловчи тушунчанинг белгиси янги белги бўлиб, унинг таркибига

кирувчи, жамланувчи элементларда бу белги учрамайди. Масалан «ўрмон», «мажлис», «кутубхона» ва ҳоказо.

Мазмун жиҳатдан тушунчалар конкрет ва абстракт турлари бўлинади. Реал предмет ва ҳодисаларни акс эттирувчи тушунчалар конкрет тушунчалар, деб аталади. Масалан «уй», «китоб», «дафтар», «студент» кабилар конкрет тушунчалардир. Чунки бу тушунчаларда маълум предмет, ҳодиса акс эттирилган.

Предметлардан фикран ажратиб олиниб, мавҳумлаштирилган маълум хусусият, белгиларни акс эттирган тушунчалар абстракт тушунчалар дейилади. Масалан, «ғўзаллик», «ботирлик», «тозалик», «шарм-ҳаё» ва ҳоказолар.

Тушунчалар мазмунига кўра яна нисбатли ва нисбатсиз тушунчаларга бўлинади. Агар бир тушунча иккинчи тушунча орқали билинадиган бўлса, у нисбатли бўлади. Нисбатли тушунчаларга «катта-кичик», «ака-ука», «ок-кора» каби тушунчаларни кўрсатиш мумкин. Тушунча бошқа тушунчаларсиз билинадиган бўлса, бу тушунча нисбатсиз бўлади. Масалан, «шартнома», «давлат», «талаба» ва ҳоказо.

Шунингдек тушунчалар мазмунига кўра яна мусбат ва манфий турларга ажратилади. Бунда биз тушунчада ифодаланаётган предметда бирор белги борлигини тасдиқлаш ёки инкор этишга асосланамиз. Агар тушунчада белги борлиги ифодаланса у мусбат, аксинча белги йўқлиги кўрсатилса, манфий бўлади. Масалан, «эътиқодли», «бахтли», «инсофли», «интизомли», каби тушунчалар мусбат, «эътиқодсиз», «бахтсиз», «инсофсиз», «интизомсиз» каби тушунчалар эса манфий тушунчалар жумласига киради. Манфий тушунчалар одатда «сиз», «но», «бе», «эмас» ва бошқа қўшимчалар қўшиш орқали ясалади.

Шундай қилиб тушунчаларнинг қуйидаги асосий туркумлари мавжуд:

А) яқка ва умумий	Г) нисбий ва нисбатсиз
Б) жинс ва тур	Д) жамловчи ва жамланмасиз
В) конкрет ва абстракт	Ж) мусбат ва манфий

Умумий тушунчалар таркибига универсал тушунчалар ҳам киради. Билимнинг муайян соҳасига оид, туркумга мансуб тушунчалар универсал тушунчалар дейилади. М, зоологиядаги «хайвонлар», ботаникадаги «ўсимликлар» кабилар шулар жумласидандир.

2. Тушунчалар ўртасидаги муносабатлар. Биз фалсафа фанини ўрганиш жараёнида объектив оламдаги нарса ҳодисалар ўзаро бир-бирлари билан алоҳида бир-бирини такозо қилади, оламни англаш учун нарса ва ҳодисалар орасидаги алоқадорликларни англаш зарурати ҳақида хулоса ҳосил қилганмиз. Оламдаги нарса ва ҳодисалар алоқа ва муносабатлари инсон онгида акс этади ва тушунчалар орасидаги алоқа ва муносабатларни келтириб чиқаради.

Мантик илмида аввало тушунчаларни ҳамм жихатидан бир-бирига таққосланадиган ва таққосланмайдиган тушунчаларга ажратамиз. Масалан, «ўқитувчи» билан «зиёли» тушунчалари таққосланадиган, «ўқитувчи» ва «заовд» тушунчалари эса таққосланмайдиган тушунчалар қаторига кирази.

Биз мантик курсида ўзаро ҳамм жихатдан таққосланадиган тушунчалар билан иш кўрамиз. Таққосланадиган тушунчалар ўз навбатида сиғишадиган ва сиғишмайдиган тушунчаларга бўлинади. Уажм жихатдан бир-бирига маълум бир даражада алоқаси бўлган тушунчалар сиғишадиган тушунчалар дейилади.

Масалан, «китоб» билан «дарслик».

Ҳажм жихатдан бир-бирига киришмайдиган тушунчалар сиғишмайдиган тушунчалар дейилади.

Сиғишадиган тушунчалар ўртасида: а) айнийлик (мослик); б) қисман мослик; в) бўйсуниш муносабатлари бор.

А) айнийт муносабати. Айнийт муносабатидаги тушунчалар ҳамми жихатдан айнан тенг бўлиб, бир предметни икки томондан ифодалайди ва улар мос тушунчалар деб номланади. Мос тушунчаларнинг бирида предметнинг бир белгиси, иккинчи тушунчада эса бошқа белгиси кўрсатилади. Мос тушунчалардан ҳаётда тўғри фойдаланиш фикрни аниқ тушуниш ва кўпроқ маълумот олишга ёрдам беради. Масалан: нотик бирор шахс ҳақида гапирар экан, нуткида бир тушунчани бошқа бир тушунча билан алмаштира олса, унинг нутқи мазмунан бойийди ва тингловчиларда кизиқиш уйғотади.

Масалан: А. Ғазал мулкининг султони

Б. Ўзбек адабий тилининг асосчиси

Бу мисолда А ва Б - мос тушунчалар.

Иккала тушунчалар буюк бобокалонимиз Алишер Навоийнинг ифодаланган.

Б) Тушунчалар ўртасидаги қисман мослик муносабати. Бунда икки гуруҳ предметлари ўртасидаги муносабат акс этади, биринчи гуруҳ предметларининг маълум бир қисми иккинчи гуруҳ предметларининг маълум бир қисмига мос келади. Таъкидлаш жоизки, ушбу муносабатдаги тушунчалар ҳамми жихатдан қисман мос келсаларда, лекин мазмун жихатидан ҳар-хил бўлади.

Масалан: А. Ишчилар

Б. Рационализаторлар

Ишчиларнинг бир қисми рационализатор рационализаторларнинг бир қисми ишчилар бўлиши мумкин. Қисман мослик муносабати чатишма тушунчаларини келтириб чиқаради.

В) Бўйсунуш муносабати - кенг ҳажмли тушунча билан тор ҳажмли тушунчалар орасидаги муносабатни ифодалайди. Бунда кенг ҳажмли тушунча-бўйсундирувчи, тор ҳажмли тушунча бўйсунувчи, деб юритилади. Масалан: А. Фан

Б. Кибернетика,

Берилган мисолдаги А тушунча кенг ҳажмли. Б тушунча (кибернетика) А нинг таркибига киради, тор ҳажмли.

Сигишмайдиган тушунчалар ўртасида: а) бирга бўйсунуш; б) қарама-қаршилик; в) зидлик муносабатлари мавжуд.

А) Бирга бўйсунуш муносабатида тушунчалар ўзаро бир-бирини истисно қилади, лекин улар биргаликда ҳажми кенг бошқа тушунчага бўлинишига имкон қолдиради.

Масалан: А.Бадиий адабиёт Б.Архитектура В.Амалий санъат

А, Б, В тушунчалари биргаликда нисбатан кенгрок ҳажмли Д (санъат) тушунчасига бўйсундиради. Бунда А, Б, В лар бирга бўйсунувчилар; Д-бирга бўйсундирувчи ҳисобланади.

Б) Қарама-қаршилик муносабатида тушунчалар предметларда икки қарама-қарши томон мавжудлигини ифодалайди, қарама-қарши муносабатдаги тушунчалар одатда бир-бирини инкор этади. Бир тушунчанинг тўғрилигидан иккинчисининг хатолиги келиб чиқади. Лекин қарама-қаршилик муносабати орасида учинчи бир тушунча бўлишига имкон қолдиради.

Масалан: А.Оқ Б.Қора

Бу мисолда А-Б ни инкор этади, Б ҳам А ни инкор этади. А нинг чинлигидан Б нинг хатолиги келиб чиқади ёки аксинча бўлиши мумкин. Қарама-қаршилик муносабатида учинчи бир тушунча (А1, А2, А3 ёки Б1, Б2, Б3) бўлиши назарда тутилади.

В) Зидлик муносабатидаги тушунчалар ҳам қарама-қарши муносабатидаги тушунчалар каби ўзаро бир-бирини инкор қилади. Қарама-қарши муносабатда иккинчи тушунча аниқ ифодаланаяди. Зидлик муносабатида инкор этилаётган тушунча ноаниқ бўлиб қолаверади. Муносабати қарама-қарши тушунчалар сингари бир доирага кирсада, инкор этган тушунча доиранинг ноаниқ қисмини ташкил қилади. Агар қарама-қарши тушунчалар учинчи тушунчага ўрин қолдирса, зид тушунчалар уларга ҳеч қандай ўрин қолдирмайди. Шунинг учун икки зид тушунчанинг бири рост бўлса, иккинчиси албатта хато, учинчиси бўлиши мумкин эмас.

Масалан: Катта – А тушунча

Катта эмас – А эмас

Берилган мисолдаги А тушунчанинг чинлиги Б нини хатолигини келтириб чиқаради ёки аксинча. Улар бир бирини тамоман инкор этади, учинчисининг бўлиши мумкин эмас.

3. Мушоҳада-мантикий билиш шакли сифатида. Мушоҳаданинг тузилиши. Инсоннинг олам ҳақида ҳосил қиладиган билим шаклларида бири мушоҳада ҳисобланади. Мушоҳада предметлар, ҳодисалар, уларнинг белгилари, хусусиятлари, муносабатларини тасдиқ ёки инкор шаклида ифодалайдиган фикр шаклидир.

Инсон оламини ўрганиш жараёнида ундаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқа ва муносабатларни пайқайди. Мазкур алоқа ва муносабатлар инсон тафаккурида мушоҳада шаклида акс этади. Мушоҳада тушунчалар орасидаги муносабатлардан келиб чиқади. Масалан: Ер қуёш атрофида айланади.

Ҳар қандай мушоҳада чин ёки хато бўлиши мумкин. Агар мушоҳадада акс этган алоқа ва муносабатлар реал дунё, ундаги мавжуд алоқа ва муносабатлар инъикоси бўлса, бундай фикр чин мушоҳада ҳисобланади. Аксинча, мушоҳадада билдирилган фикр борлиқдаги алоқа ва муносабатларни акс эттирмаса, бундай фикр ё чалқаш, ё хато мушоҳада ҳисобланади. Масалан: Ўғрилиқ - жиноят, ўғрилиқ - жиноят эмас. Бу фикрлардан биринчиси чин, чунки у борлиқнинг инъикоси.

Мушоҳаданинг мантикий тузилиш барча учун умумий. У қайси тилда баён этилмасин, унинг таркиби субъект (S), предикат (P), ва квантор сўздан иборат бўлади. Мушоҳаданинг тузилишдан бундай умумийлик уни ифодалашда мантикий шакл-формулага солиш имконини беради. Масалан.

А) «Ўзбекистон – келажаги буюк давлат» ва «Куч-адолатда» мушоҳадаларини бир хил шаклда: S-P дир формуласи ёрдамида ифодалаш мумкин.

Мушоҳадаларда:

а) Предметларнинг борлиги, мавжудлиги ҳақидаги фикр тасдиқланади ёки инкор қилинади. Масалан: Ўқиқат – бор, мавжуд.

б) Предметларга хос белги, хусусиятлар ифодаланади. Масалан: Айрим сонлар – жудт сон.

в) Предмет ва ҳодисалар ўртасидаги алоқа ва муносабатлар акс этади. Масалан: Хоразм вилояти Қашқадарёдан шимолроқда жойлашган.

Мушоҳада гап воситасида ифодаланади. Тушунчалар сўзларсиз мавжуд бўлиши мумкин бўлмагани сингари, мушоҳада ҳам уларнинг ташқи ифодаси гапларсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Қўриниб турибдики, мушоҳада гап билан узвий боғлиқ. Бу боғлиқлик тафаккур ва тилнинг бирлиги ва ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқади. Мушоҳада билан гапнинг узвий бирлиги, боғлиқлигидан улар донмо ўзаро мос келади, деган хулоса чиқмайди. Мушоҳада ва гапни уларга хос хусусиятларга қўра фарқламок лозим:

—Ҳар қандай мушоҳада гап воситасида ифодаланади. Гап мушоҳаданинг моддий ифодаси ҳисобланади. Лекин ҳар қандай гап мушоҳада бўла олмайди. Фақат дарах, ҳабар маъноси англатган гапларгина мушоҳада бўла олади. Сўрок, чакирик, хитоб маъносидаги гаплар мушоҳада бўла олмайди, чунки улар тасдиқ, ёки инкор маъносини англатмайди.

Мушоҳада ва гап тузилишида муайян ўхшашлик бўлсада, мушоҳада ва гапнинг тузилишини айнан бирдек, деб бўлмайди. Гап грамматик тузилишга эга: у бош ва иккинчи даражали бўлақлардан ташкил топади. Мушоҳада мантикий тузилишга эга. Аввало у икки қисмдан иборат. Улар мушоҳада терминлари деб юритилади.

Мушоҳада терминларига мушоҳада субъекти (S) ва предикати (P) киради. Мушоҳадани куйидаги мантикий шаклда ифодалаш мумкин: S-P дир; S-P эмасдир.

Мушоҳаданинг субъекти (S) предметни, предикати (P) эса унга хос бўлган белги, хусусият, муносабатларни тасдиқ ёки инкор шаклида ифодалайди. Мушоҳадада мантикий боғловчилар «дир», «эмасдир», «бўлади» кабилар иштирок этиши мумкин. Мушоҳадада унинг ҳажмига ишора қилувчи сўзлар учрайди. Масалан: «барча», «ҳар бир», «ҳеч бир», «баъзи». Булар квантор сўзлар, деб номланади. «Барча капалаклар ҳашаротдир» мушоҳадаси куйидаги тузилишга эга: а) «капалаклар» — мантикий эга (S); б) «ҳашаротлар» — мантикий кесим (P); в) «барча» - квантор; г) «-дир» боғловчи. Мазкур мушоҳадани «Барча S — P дир» формуласи орқали ифодалаш мумкин.

Гапдаги бош бўлақлар (эга ва кесим) мушоҳаданинг мантикий эгаси (S) ва мантикий кесими (P) га мос келавермайди. Фақат содда йиғиқ, гаплар воситасида ифодаланган мушоҳадалардагина грамматик эга ва кесим, мантикий S ва P га мувофиқ келиши мумкин. Бунинг устига кўпинча мушоҳада терминлари аниқ ифодаланиш усулига эга эмас. Улар (S,P) ни мантикий ургу орқали аниқлаш мумкин бўлади. Бир хил тузилган гап оҳанг, мантикий ургу орқали турлича мазмундаги мушоҳадани ифодалаш мумкин.

а) Ўзбекистон (бошка эмас) мустақил давлат.

б) Ўзбекистон мустақил давлат. (қандай?)

в) Ўзбекистон мустақил давлат. (нима?)

Бу мисолда бир хил гап 3 хил мушоҳадани ифодалаган: а) қайси давлат? б) қандай давлат? в) нима? Шунга қўра уларда мантикий эга турлича.

Гапнинг грамматик тузилиши турли халқларда турлича. Мушоҳаданинг мантикий тузилиши, у қайси миллий тилда ифодаланган бўлмасин, барча учун умумий, бир хил. Мушоҳада терминлар (S,P), боғловчи ва квантор сўздан ташкил топади.

Мушоҳадада: а) предметларнинг мавжудлиги гўғрисидagi фикр тасдикланади ёки инкор қилинади (Масалан: Ҳаракат — мавжуд); б)

предметлар билан белги, хусусиятлар орасидаги муносабатлар ифодаланади (Масалан: Айрим сонлар жуфт сон эмас.); в) предмет — ходисалар ўртасидаги алоқа ва муносабатлар акс этади (Масалан: Хоразм вилояти Қашадарёдан шимолроқда жойлашган).

Мушоҳадалар тузилишига кўра: а) содда ва б) мураккаб турларга бўлинади.

Содда мушоҳада мантиқда асертибик мушоҳада, деб номланади.

— Содда мушоҳада тузилишига кўра бир S ва бир P дан иборат бўлиши мумкин. Масалан: Майсалар кўкарди. Формуласи: $S-P$ дир;

— Содда мушоҳаданинг субъекти бирдан ортик бўлиши мумкин. Масалан: Учбурчак, параллелограмм, айлана геометрик фигура ҳисобланади. Формуласи: $S1, S2, S3 — P$ дир.

— Предикати бирдан ортик бўлиши мумкин. Масалан: Комбайн ўради, йиғади, янчади. Формуласи: $S — P1, P2, P3$ дир.

— Терминлардан бири тушуриб қолдирилиши мумкин. Одатда бундай мушоҳада тўлиқсиз гаплар воситасида ифодаланади. Масалан: Тонг... Ажиб сокинлик...

Содда мушоҳада, унда ниманинг тасдиқланиши ёки инкор этилишига кўра 3 турга бўлинади: а) атрибутив мушоҳада; б) муносабатга доир мушоҳада; в) мавжудликка доир мушоҳада.

а). Атрибутив мушоҳада.

Нарса, ходисаларнинг белги, хусусиятлари тўғрисидаги тасдиқ ва инкор шаклида баён этилган мушоҳада атрибутив мушоҳада дейилади. Атрибутив мушоҳаданинг терминлари: S — нима ҳақида фикр юритилганини, P — белгини ифодалайди. Масалан: Асал ширин. Формуласи: $S-P$ дир.

Атрибутив мушоҳада қуйидаги ҳолларда қўлланилади: — Белги, хусусиятнинг предметга ҳослигини тасдиқлайди ёки инкор этади. Масалай: Мантик — фан.

Формуласи: $S-P$ дир. Алишер тўғаракка қатнашмайди: $S-P$ эмас.

б). Муносабатга доир мушоҳада. Муносабатга доир мушоҳада предмет ва ходисалар ўртасидаги мавжуд алоқа ва муносабатларни ифодалайди. Бундай мушоҳадаларда тенглик, катта ёки кичиклик, кариндошлик, фазо, вақт, сабаб ва оқибат муносабатлари акс этиши мумкин. Масалан: Алкоголизм (S) — кўп жиноятларнинг (P) бош сабабчиси. Термиз (S) Тошкентдан жанубда жойлашган (P).

в) Мавжудликка доир мушоҳада.

Мавжудликка доир мушоҳада мантиқда экзистенциал мушоҳада, деб юритилади. Унда предмет, ходисанинг мавжудлик ёки мавжуд эмаслик фактининг ўзи ифодаланади. Масалан: Тафаккур (S). тилсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас (P). Формуласи: $S-P$ эмасдир.

Солда мушоҳадаларнинг кўрсатилган туркумлари (атрибутив. муносабатга доир, мавжудликка доир)дан ташқари ажратиб кўрсатилган (выделяющие) ва чиқарилган туркумлари ҳам учрайди.

Ажратиб кўрсатилган мушоҳадаларда белгининг муайян предметгагина тааллуғли эканлиги ифодаланади. Ажратиб кўрсатилган мушоҳадалар ҳам якка, жузъий, умумий бўлиши мумкин. Масалан: Ёлғиз Мунисгина (S) бу ҳодисанинг гувоҳи бўлди (P). Ёлғиз S гина — Pдир формуласи билан ифодаланади.

Ташқарига чиқарилганлик ифодаланган мушоҳада: Василани ҳисобга олмаганда, барча кизлар бу фикрни маъқуллашди.

Ажратиб кўрсатилган ва ташқарига чиқарилган мушоҳадалар улар мазмунидаги яширинган фикрнинг мураккаблигидан далолат беради.

Айрим илмий қарашлар, давлат қонунлари, жиноят-процессуал кодекс моддалари ажратиб кўрсатилган ва чиқарилган мушоҳадаларга мисол бўла олади.

Мушоҳадалар аниқланган мазмунларига кўра икки хил бўлади: а) тасдиқ мушоҳада; б) инкор мушоҳада.

Мушоҳададаги тасдиқ маъноси «-дир», «бўлади» каби боғловчилар, инкор маъноси «эмасдир», «бўлмайди» каби боғловчилар ёрдамида ифодаланади. Масалан: Ўзбекистон (S) — мустақил давлат (P) — тасдиқ мушоҳада, S-Pдир формуласи билан ифодаланади. Олма дарахти (S) игнабаргли эмас (P эмас) — инкор мушоҳада; формуласи: S-P эмасдир.

Бирон-бир предмет, предметлар туркуми ҳақидаги тасдиқ ёки инкор маъносидagi фикр алоҳида предметга, туркумга, бутун синфга тааллуғли бўлиши мумкин. Шунга кўра мушоҳадалар: а) якка; б) жузъий; в) умумий бўлиши мумкин.

Алоҳида предмет, ҳодиса ҳақидаги тасдиқ ёки инкор маъносини ифодалаган мушоҳада, якка мушоҳада деб юритилади. Масалан: Абдулла Орипов (S) — Ўзбекистон қаҳрамони (P). Формуласи: S-P дир. Орол денгизи (S) — дарё эмас (P эмас) . Формуласи: S-P эмасдир.

Белги, хусусиятнинг бирор синф, ҳодисаларнинг қисми, бўлагига танлаш эканлиги ҳақидаги фикр шакли жузъий мушоҳада, деб юритилади. Жузъий мушоҳада тасдиқ ёки инкор шакллари учрайди. Масалан: Айрим талабалар (S) илмий анжуманга катнашдилар (P). Формуласи: Баъзи S-P дир. Айрим дарахтлар (S) мевали дарахтлар туркумига кирмайди (P эмас). Формуласи: Баъзи S-P эмас.

Жузъий мушоҳададаги жузъийлик икки шаклда ифодаланади.

- а) Ноаниқ жузъий. Бунда субъект (S) ни ифодалаган тушунчанинг чегараси ноаниқлигича қолаверади. Масалан: Айрим шаҳарлар (S) — миллионер шаҳарлар ҳисобланади (P). Формуласи: Айрим S-Pдир.

- б) Аник жузый мушоҳада. Бунда «айрим», «баъзи» квантор сўзлар «факат айрим», «факаг баъзи» маъноларини ифодалайди. Масалан: Университетимизнинг фақат айрим талабаларигина (S) «Ниҳол» мукофотининг совриндори. Формуласи: Факат айрим S-P дир.

Бирон-бир белги, хусусият, муносабатнинг туркумга, умумга хослиги тасдиқланган ёки инкор этилган мушоҳада умумий мушоҳада деб юритилади. Умумий мушоҳадалар инкор ва тасдиқ шаклида қўлланилади. Масалан: Ўамма капалаклар (S) — ҳашаротлар (P). Формуласи: Барча S-Pдир. Ёки, ҳеч бир жиноят (S) жазосиз қолмайди (P эмас). Формуласи: ҳеч бир S-P эмас.

Мушоҳадалар миқдорий ва сифат кўрсаткичларига кўра умумлашган туркумларига қуйидагилар кириди:

1) Якка тасдиқ ва якка инкор мушоҳадалар: S-Pдир; S-P эмасдир.

2) Жузый тасдиқ ва жузый инкор; У баъзи S-P дир, О баъзи S-P дир.

3) Умумий тасдиқ ва умумий инкор мушоҳадалар: А Барча S-Pдир; Е ҳеч бир S-P эмасдир.

Умумий тасдиқ мушоҳадасининг формуласи олдида А ҳарфи, жузый тасдиқ мушоҳада олдида J ҳарфи қўйилади. А ва I ҳарфлари «тасдиқлайман» маъносини ифодаловчи «affirmo» сўзининг I ва II унлиларидан олинган. Умумий инкор мушоҳада Е ҳарфи билан, жузый инкор мушоҳада О ҳарфи билан ифодаланади. Бунда Е ва О ҳарфлари «инкор этаман» маъносигаги «него» сўзининг I ва II унлиларидан олинган. Шундай қилиб, сифат ва миқдор жиҳатдан мушоҳадаларни бирлашган классификациясини қуйидагича ифодалаш мумкин:

Z барча S-Pдир: умумий тасдиқ мушоҳада;

J баъзи S-Pдир: якка ёки жузый тасдиқ, мушоҳада;

Z ҳеч бир S-P эмас: умумий инкор мушоҳада; О баъзи S-P эмас: жузый инкор мушоҳада.

Мураккаб мушоҳада содда мушоҳадалардан тузилади.

Бирдан ортик мушоҳадалардан «ва», «ёки», «ё», «агар», «унда», «факат» боғловчилар ёрдамида тузилган мушоҳадалар уч туркумга бўлинади: а) боғланган мушоҳада; б) айирувчи мушоҳада; в) шартли мушоҳада.

Боғланган мушоҳада. Бирдан ортик содда мушоҳадалардан боғловчилар воситасида тузилган мушоҳада боғланган мушоҳада, деб юритилади. Масалан: Куз (S) келди (P), кунлар (S1) қискарди (P1) кушлар (S2) иссиқ жойларга учиб кетмоқдалар (P2). Формуласи: S-P, S1-P1, S2 — P2 дир. Боғланган мушоҳада мантиқда конъюнкция деб аталади. Мураккаб мушоҳадани қуйидагича ифодалаш мумкин: Куз келди (а), кунлар қискарди (б), кушлар иссиқ жойларга учиб кета бошладилар (с). Конъюнкциянинг математик шакли: $a \wedge b \wedge c$. Бунда $\wedge$ белгиси боғловчини ифодалайди. Масалан: Демокрит (S1), Платон (S2), Аристотель (S3) ҳақида шу нарсани айтиш мумкинки, уларнинг ҳар бири грек

(P1) ва файласуфдир (P2). Мисолда кўрсатилган мушоҳадани 2 хил формула билан ифодалаш мумкин:

1) $S1, S2, S3 \rightarrow P1, P2, P3$ ёки $a \wedge b \wedge c$

Бу мураккаб мушоҳада таркибида қуйидаги сода мушоҳадалар бор.

а) Демокрит — файласуф:

б) Демокрит — грек:

в) Платон — файласуф:

г) Платон — грек:

д) Аристотель — файласуф:

ж) Аристотель — грек:

Мураккаб конъюнктив мушоҳаданинг маъноси уни ташкил этувчи сода мушоҳадалар маъносига боғлиқ бўлади. Агар сода мушоҳада чин бўлса, уларнинг боғланишидан ҳосил бўлган мураккаб мушоҳада ҳам чин бўлади. Конъюнкция аъзоларидан бирининг ҳақиқати мураккаб мушоҳаданинг ҳақиқатлигини келтириб чиқаради.

б) Айирувчи мушоҳада. Айирувчи мушоҳада сода мушоҳадалардан «ё», «ёки», «на» боғловчилари ёрдамида шаклланади. Айирувчи мушоҳада мантиқда дизъюнкция, деб юритилади. Масалан: Олди-сотди шартномаси (S) ёзма ёки оғзаки тузилиши мумкин (P). Бу мушоҳада икки сода мушоҳададан тузилган: 1) Олди-сотди шартномаси ёзма тузилиши мумкин, 2) Олди-сотди шартномаси оғзаки тузилиши мумкин. Бунда а ва б мураккаб мушоҳаданинг қисмлари, в белгиси эса айириш маъносини ифодалайди. Юқорида келтирилган мисолни шундай формула билан ифодалаш мумкин: $a \vee b$. Бунда в белги айирув маъносини ифодалайди.

Дизъюнкция йўли билан чиқарилган мушоҳаданинг чинлиги унинг таркибидаги сода мушоҳаданинг ҳаққонийлигига боғлиқ бўлади. Дизъюнкция икки қўринишга эга:

1) Бўш (қучсиз) дизъюнкция: Бунда дизъюнкцияни ташкил этувчи сода мушоҳадаларда акс этган белгилар ўзаро бир-бирини истисно қилмайди, балки бир вақтнинг ўзида бир предметга тааллуқли бўлиши мумкин: Совуқ қурол санчадиган ёки кесадагидан бўлади. Формуласи: $P \vee q$.

2) Жиддий (катъий) дизъюнкция. Бунда мураккаб мушоҳада таркибидаги сода мушоҳадалар бир вақтнинг ўзида чин бўлиши мумкин эмас. Масалан: Жиноят — агайдан ўйлаб амалга оширилган ёки эҳтиётсизлик орқали содир этилган бўлиши мумкин.

в) Шартли мушоҳада. Шартли мушоҳада мантиқда «импликация» деб юритилади, унинг таркибидаги сода мушоҳадалар ўзаро бир-бирига «-са», «агар», «бўлмаганда» боғловчилари воситасида боғланади. Шартли

мушоҳадаларда сабаб ва оқибат, макон ва вақт, семантик алоқадорлик ифодаланади. Шартли мушоҳадани 2 хил формула ёрдамида ифодалаш мумкин; Агар $S \rightarrow P$ бўлса, $S1 \rightarrow P1$ дир ёки $a \rightarrow b$. Иккинчи мантикий шаклда «а» шартли «b» натижани. $\rightarrow$ импликация белгисини ифодалайди.

Қўрииб турибдики, мушоҳада мантикда табиий тил воситасида ҳамда математик мантик тилида формула воситасида ифодаланиши мумкин. Масалан: Асалариларнинг умри ё узун, ё қисқа бўлиши мумкин — мураккаб мушоҳаданинг табиий тилдаги қўриниши. Шу мураккаб мушоҳадани математик мантик тилида $a \vee b$ формуласи тарзида ифодалаш мумкин.

Мураккаб мушоҳадаларни сунъий (символик, математик мантик) тил билан ифодалаш мантикий тафаккурнинг ривожланишига ёрдам беради. Мушоҳадаларнинг табиий ва сунъий тилда ифодаланиши тил ва тафаккурнинг ўзаро бирлиги ва алоқадорлигини исботлайди.

4. Мушоҳаданинг модал маъно хусусиятларига кўра турлари. Мушоҳадалар таби, асосланганлик, улар таркибдаги мантикий субъект (S) ва предикат (P) алоқадорлигининг тилларида очик ва яширин маънонинг ифодаланиши модаллик деб юритилади. Модал маъно хусусиятларига кўра мушоҳадаларни уч гуруҳга бўлиш мумкин. 1) Эҳтимоллик мушоҳадалари; 2) Воқелик мушоҳадалари; 3) Зарурийлик мушоҳадалари.

Эҳтимоллик мушоҳадасида предмет ва ҳодисалар билан белги орасидаги алоқадорлик имконияти назарда тутилади. Олимларнинг таъкидлашларича, Марсда ҳаёт элементлари бўлиши мумкин. Эҳтимоллик мушоҳадасида «мумкин», «балки», «инкор эта олмайди», «назарда тутилади» каби сўз ва сўз бирикмалари қўлланилади.

Эҳтимоллик мушоҳадаси мазмунига кўра: тасдиқ ва инкор; ҳажмига кўра: яқка, жузъий, умумий бўлиши мумкин. Масалан: Майк Тайсон тенниснинг бу партиясида ғолиб бўлди. Формуласи: $S \rightarrow P$ дир.

Предметлар, ҳодисалар билан белги ва хусусиятлар орасидаги алоқанинг ҳозирда (маълум даврда) мавжудлиги воқелик мушоҳадасида акс этади. Масалан: Бу йил баҳор серёгин келди.

Воқелик мушоҳадаси ҳам эҳтимоллик каби тасдиқ ва инкор; яқка, жузъий умумий бўлиши мумкин. Масалан: Барнаул — Олтой ўлкасининг пойтахти. Формуласи: $S \rightarrow P$ дир. Айрим шаҳарлар субтропик зонада жойлашган. Формуласи: Баъзи $S \rightarrow P$ дир.

Предметлар, ҳодисалар билан белги, хусусиятлар ўртасидаги ички, муҳим, барқарор алоқадорликлар зарурий мушоҳадаларни келтириб чиқаради. Масалан: Ғўзаллик - оламни қутқаради. Формуласи: $S \rightarrow P$ дир.

Зарурийлик мушоҳадаларида оламни, унинг қонуниятларини билиш натижалари акс этади.

Оламдаги нарса ва ҳодисалар орасидаги муносабатлар инсон гафаккурида фикрлар орасидаги муносабатларни келтириб чикаради.

Бирдан ортик мушоҳаданинг ҳажм ва мазмунга кўра ўзаро тўла мослиги — айният муносабати, деб юритилади. Одатда бундай мушоҳадаларда айтиб бир фикр тасдиқ ва инкор шаклида ифодаланади.

Масалан: Бу — очик мулоқот (А).

Бу очик мулоқот бўлимаслиги мумкин эмас (Б).

Ёки Аҳмедов тўғри сўзлади. (А)

Аҳмедов хато сўзламди. (Б)

Берилган мисолларда «а» ва «в» орасида тўла мослик мавжуд. Тўла мос (айният) лик муносабатидаги мушоҳадалар эквивалент мушоҳадалар, деб юритилади.

б) қисман мослик муносабати. Сифат жиҳатидан ўзаро фаркланадиган жузъий (тасдиқ) I ва жузъий инкор (О) мушоҳадалар орасидаги муносабат қисман мослик муносабати, деб юритилади.

Масалан: Айрим ўсимликлар заҳарли. (А)

Айрим ўсимликлар заҳарсиз. (Б)

Бўйсиниш муносабати. Умумий (тасдиқ, ва инкор) мушоҳадалар билан жузъий (тасдиқ, ва инкор) мушоҳадалар орасидаги муносабат бўйсиниш муносабати дейилади. Бунда умумий (А ва Е) мушоҳаданинг чинлигидан жузъий (I ва О) мушоҳаданинг чинлиги келиб чиқади. Масалан: Барча ҳукукий муносабатлар ҳукук нормалари орқали тартибга солинади. (А)

Баъзи ҳукукий муносабатлар ҳукук нормалари орқали тартибга солинади. (В)

Берилган мисолдаги А нинг чинлигидан В нинг чинлиги келиб чиқади.

Ўзаро бир-бирини инкор этувчи мушоҳадалар сиғишмайдиган мушоҳадалар деб юритилади. Сиғишмайдиган мушоҳадалар, орасида: а) қарама-қаршилик; б) зиддик муносабатлари бўлиши мумкин.

а) Қарама-қаршилик муносабатлари. Қарама-қаршилик муносабатидаги мушоҳадалар ўзаро бир-бирини инкор қилади; улардан бирининг чинлиги иккинчисининг ҳаттолигини келтириб чиқаради. Масалан: Барча офицерлар ҳарбий хизматни ўтаган. А)Бирон бир офицер ҳарбий хизматни ўтамаган. (В)

Бу мисолда А нинг чинлигидан В нинг ёлгонлиги (ҳаттолиги) келиб чиқади.

Қарама-қаршилик муносабатидаги мушоҳадалар бир вақтнинг ўзида чин бўлиши мумкин эмас. Лекин бир вақтнинг ўзида ҳато (ёлгон) бўлиши мумкин. Масалан: Қишда барча қушлар иссиқ ўлкаларга учиб кетадилар. (А). Қишда биронта қуш иссиқ мамлакатларга учиб кетмайди (В). Берилган ҳар икки мушоҳада: А ҳам, В ҳам ҳато, учинчи (С) мушоҳада чин бўлади: Қишда баъзи қушлар иссиқ ўлкаларга учиб кетадилар.

Б) Зиддик муносабати. Бунда мушоҳадалар ўзаро бир- бирини тамомила инкор қилади.~ А нинг чинлиги В нинг хатолигини келтириб чиқаради. Учунчи фикр (С)нинг бўлиши мумкин эмас. Масалан: Барча шифокорлар олий тиббий маълумотга эга. (А). Ҳеч бир шифокор олий тиббий маълумотга эга эмас. (В).

Мушоҳадалар орасидаги муносабатни мантикий квадрат шаклида ифодалаш мумкин:

Мушоҳадалар орасидаги муносабатлар қуйидаги шаклларда намоён бўлиши мумкин:

- Умумий тасдиқ (А) ва умумий инкор (Е), жузъий тасдиқ (J) ва жузъий инкор (О) мушоҳадалар орасида қарама-қаршилик муносабати мавжуд.

- Умумий тасдиқ (А) ва жузъий тасдиқ (J) ҳамда умумий инкор (Е) ва жузъий инкор мушоҳадалари ўзаро бўйсунуш муносабатида. Бунда умумий тасдиқ (А) мушоҳадасининг чинлигидан жузъий тасдиқ (J) мушоҳадасининг чинлиги келиб чиқади.

- Умумий тасдиқ (А) ва жузъий тасдиқ (О) ҳамда умумий инкор (Е) ва жузъий тасдиқ (J) мушоҳадалари ўзаро бир-бири билан зиддик муносабатида. Мушоҳадалар орасидаги муносабатларни билиш чин билим ҳосил қилиш учун имкон яратади.

7-Мавзу. Хулоса чиқариш

Режа

1. Хулоса чиқаришнинг моҳияти. Хулосанинг тузилиши.
2. Хулоса чиқариш турлари. Дедуктив хулоса чиқариш.
3. Индуктив хулоса чиқариш.
- 4.Аналогия бўйича хулоса чиқариш.
5. Аргументлаш (далиллаш) назариясининг мантикий асослари.

Мавзунинг оид асосий таянч тушунчалар: индукция, дедукция, аналогия, бевосита хулоса чиқариш, бавосита хулоса чиқариш, энгима, эпихейрема, аналогия, аргументлаш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан. Ўзбекистоннинг 20 йиллик мустақил тараққиёт йўлида қўлга киритган ютуқ ва натижалари, мамлакатимизнинг салоҳияти ва қудрати, туб ислохотларнинг моҳияти ва

аҳамиятини аҳолининг кенг қатламларига етказиш, жойларда ташкилий-амалий, маънавий-маърифий тадбирлар, тарғибот-ташвиқот ишларини амалга ошириш учун мўлжалланган илмий-оммабоп нашр. – Т.: «Иқтисодиёт», 2011.

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Г., 2010.

3. И.А.Каримов. 2010 йил 12-ноябрдаги Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасининг ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузаси.-“Халқ сўзи” газетаси 2010 йил 13 ноябр.

4. И.А.Каримов Юксак маънавият - сийилмас куч. Тошкент. Маънавият. 2008.

5. С.И. Валиева, А.П. Бобоев . Мантиқ.-Т., 2011

6. М.Шарипов, Д.Файзиходжаева .Мантиқ,Т.,2001

7. Войшвилло Е. К., Денярев М.Г. Логика. – М., 1999.

8. Гегманова А.Д. Логика. – М., 1995.

9. Ёкубов Г. Математик мантик элементлари. – Т.: “Уқитувчи”. 1996.

10. Ислаев Ю. В. Логика. Учебник для вузов. – М.: Логос, 1998.

1. Инсон амалий фаолияти жараёнида оламни била боради. Унинг оламга фаол муносабати билимда ўз ифодасини топади. Айрим билимларни у ҳиссий мушоҳада жараёнида ҳосил қилади. Лекин аксарият ҳолларда билимлар тафаккурлаш (фикр юритиш) натижаси ҳисобланади. Бунда билимни ҳосил қилиш икки асосга таянади: биринчидан, билим оламни ўрганиш натижаси ҳисобланади. Иккинчидан, билим аввалдан маълум фикрлар асосида ақл юритиш натижасида ҳосил бўлади. Бу билимлар мантикий тафаккурнинг шакллари: тушунча, мушоҳада, хулосалар тарзида намоён бўлади. Инсоннинг олам ҳақидаги фикрлари хулосалар шаклида ифодаланиши мумкин. Хулоса чиқариш мантикий тафаккур шакли ҳисобланади.

Мушоҳадалар тушунчалардан таркиб топгани сингари хулосалар мушоҳада асосида ҳосил бўлади. Фикрлаш жараёнида мушоҳадалар ўзаро бир-бирлари билан боғланидилар. Бу боғланишлар оқибат натижада объектив оламдаги предмет ва ҳодисалар алоқадорлигини ифодалайди.

Мушоҳадаларнинг ўзаро боғланиши хулосаларни ҳосил қилади

Мухокама жараёнида оламдаги предмет ва ҳодисалар орасидаги алоқа ва муносабатларни ифодаловчи бир ёки бирдан ортик ёки мушоҳада (фикр) асосида янги билим (фикр) ни ҳосил қилишнинг мантикий усули хулоса чиқариш деб юритилади. Хулоса чиқариш асосида мантиқ қонун-қоидаларига таянган ҳолда илгаридан маълум бўлган билимдан янгисига ўтиш ётади.

Хулоса чиқариш шундай мантикий усулки, унинг натижасида инсоннинг олам ҳақидаги, билимлари узлуксиз равишда бойиб, кенгайиб, чуқурлашиб

боради. Хулоса чиқаришда оламни бевосита билиш билан бир каторда мантикий фикрлаш усулларини эгаллаш талаб қилинади.

Хулоса чиқариш учун ҳар сафар олам, ундаги предметларга мурожаат қилиш шарт эмас. Мавжуд нарсалар ҳақида қўлга киритилган билим асосида янги билим ҳосил қилиш мумкин.

Хулосанинг мазмуни турлича ифодаланиши мумкин. Айрим хулосаларда нарса ва ҳодисалар орасидаги сабаб – оқибат алоқадорлиги акс этади. Лекин бу хулосаларда фақат сабабий боғланишларига акс этади, деган сўз эмас. Масалан, «Қалдирғочлар пастлаб учяпти, демак, эртага об-хаво ўзгаради,» хулосасини олиб кўрайлик. Юзаки қараганда «Қалдирғочлар пастлаб учмоқда» фикри «Эртага об-хаво ўзгаради» хулосаси учун асосдек, бўлиб кўринади. Аслида бу фикр чуқур таҳлил қилинса, «об- хавонинг ўзгариши» ҳақидаги фикрга асослар ўзгача эканлигини билиш мумкин. Бунда кузатишган ҳодисанинг бошқа ҳодисалар билан алоқадорлиги маълум бўлади: Қалдирғочларнинг паст училишига сабаб — пашша-чивинлар. Улар хаводаги намликнинг ошганлигидан паст учадн, қалдирғочлар эса пашша-чивинлар билан озиқланади. Демак, пашша-чивинлар табиат даракчилари сифатида хавонинг намлиги ошганлигидан, хабар бермоқда. Бу ўз навбатида қалдирғочларни паст учишга мажбур қилмоқда. Демак, эртага об-хавонинг ўзгариши қалдирғочларнинг паст училишдан эмас, балки атмосферадаги ўзгаришдан, хаводаги намликнинг ортишидан келиб чиқishi мумкин.

Биринчи типдаги хулосаларнинг чинлигини аниқлаш мушкул, шунинг учун ҳам агар хулосалар вазиятлар мазмунидан чиқарилган бўлса мунозара, баҳсга сабаб бўлиши мумкин.

Формал - мантикий йўл билан чиқарилган хулосаларда эса асос (асослар) билан хулоса орасида нисбий барқарор алоқа ва муносабатлар мавжуд бўлади ва бу алоқа, муносабатлар мантик қонун-қоидалари асосида шаклланади.

Ҳар қандай хулоса икки қисмдан иборат бўлади;

1. Асос ёки асослар

2. Хулоса

Асос ёки асослар деганда хулосани келтириб чиқаришга хизмат қиладиган, илгаридан маълум бўлган билимлар назарда тутилади. Асослар муносабатидан келиб чиқадиган билим (натижа) хулоса деб юритилади.

Хулоса объектив олам инъикоси ҳисобланган фикрлар орасида сабабий алоқадорликни ифодалайди. Шуниси характерлики, хулоса чиқаришда инсон фикри сабаблар (асос)дан натижага эмас аксинча натижа (хулоса)дан унга асос бўлган сабабларга қараб бориши мумкин, Масалан: Жиноят жазосиз қолмайди (асос)

Террорчилик — жиноят (асос)

Демак, Террорчилик жазосиз қолмайди (хулоса) ёки
Қалдирғочлар пастлаб учмоқда.

Демак эртага об-хаво ўзгаради (хулоса)

Табиий тилда хулосада «демак», «натижада», «қўрииб турибдики», «шунинг учун» каби сўз ва сўз бирикмалари учрайди.

Хулосанинг чин ёки хато (ёлғон)лиги, биринчидан, асос (асослар) нинг чинлиги, иккинчидан, асос (асослар) билан хулосанинг мантикий муносабатига (фикрнинг изчиллиги, асослар билан натижанинг узвий алоқадорлиги ва хоказо) боғлиқ бўлади. Агар В хулоса А дан келиб чиқса, ва унинг натижасини ифодаласа, тўғри (чин) бўлади. Аксинча В хулоса А асосдан келиб чиқмаса, хато (ёлғон) ҳисобланади. Шундай қилиб, хулосанинг тўғрилиги мантикий кетма-кетлик, асослар билан натижанинг алоқадорлигидан келиб чиқади.

Асослардан хулосанинг келиб чиқиши икки йўлда амалга ошади: айримларида хулоса асослардан зарурий равишда келиб чиқади. Бундай хулоса дедуктив (зарурий) хулоса, деб юритилади. Бошқаларида асослардан чиқариш хулоса ҳақиқатга яқин, эҳтимоллик характериға эга бўлади. Бундай хулосалар нодедуктив, ёки ҳақиқатга яқин хулосалар, деб юритилади.

✎ Хулоса чиқаришнинг 3 асосий тури мавжуд:

1. Дедуктив хулоса чиқариш;
2. Индуктив хулоса чиқариш;
3. Аналогия бўйича хулоса чиқариш.

Инсон фикрнинг умумийликдан яққаликка қараб бориши натижасида ҳосил бўлган янги билим дедуктив хулоса деб юритилади.

Индуктив хулоса чиқаришда фикр яққаликдан умумийликка қараб боради. Алоҳида предмет ва ҳодисаларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини таҳлил этиш асосида аналогия бўйича хулоса чиқарилади.

Дедуктив хулоса чиқариш икки усулда амалга оширилади:

- 1) бевосита дедуктив хулоса чиқариш;
- 2) билвосита дедуктив хулоса чиқариш.

Бир асосдан мантикий таҳлил орқали янги фикр (билим) ни ҳосил қилиш- бевосита дедуктив хулоса чиқариш, деб юритилади. Бунда айрим мушоҳадалар қайта ишланади. Янги фикр (билим) га асос бўлган мушоҳада хулосанинг асоси, ҳосил бўлган янги фикр-хулоса бўлиб ҳисобланади.

Бевосита хулоса чиқаришда мантик усуллар ёрдамида амалга ошади.

Бундай мантикий усуллариға қуйидагилар қиради: а) *алмаштириш орқали хулоса чиқариш* Z, б) *айлантириш орқали хулоса чиқариш* Z; в) *предикатға қарама-қарши қўйиш* Z., г) *мантикий квадрат*.

Алмаштириш шундай мантикий усулки, бунда асос бўлган ҳукмнинг субъекти (S) хулосанинг предикатиға (P), унинг предикати (P) эса хулосанинг субъекти (S) га алмаштирилади. Бундан фикрнинг мазмунини ўзгармай қолади.

Масалан: Группамизнинг айрим талабалари (S) — аълочи (P). Демак, айрим аълочилар (S) — группамиз талабалари (P).

Алмаштириш чиқарилган хулосанинг аниқ бўлишини таъминлайди. Алмаштириш натижасида умумий тасдиқ (A) мушоҳададан жузъий тасдиқ (J) ни ҳосил қилиш мумкин. Масалан: Республикамизнинг барча вилоятлари давлатга пахта топшириш шартномавий мажбуриятларини бажардилар. Демак, Тошкент вилояти ҳам давлатга пахта топшириш шартномавий мажбуриятларини бажарди. Берилган хулосани куйидаги схемага солиш мумкин:

Барча S — P (A)

Демак, айрим S — P (J)

Шунингдек, алмаштириш натижасида умумий инкор ҳукм (E)дан умумий инкор ҳукм (E)ни, умумий тасдиқ ҳукм (A)дан умумий тасдиқ ҳукм (A)ни ҳосил қилиш мумкин,

Айлантириш орқали хулоса чиқариш шундай мантикий усулки, асос қилиб олинган мушоҳаданинг субъекти (S) хулосада ҳам субъект сифатида қолади, лекин предикат ва боғловчи ўз қарама-қаршисига айланади,

Қисқача қилиб айтганда, айлантириш ёрдамида асосга тенг, лекин мазмун жиҳатидан қарама-қарши фикр жузъий тасдиқ (J) мушоҳададан ҳосил қилинади. Масалан: Ҳар қандай жиноят жазоланмоғи лозим. Демак, ҳеч қандай жиноят жазоланмаслиғи мумкин эмас.

Схемаси: S — P дир.

Демак S — P эмасдир.

Айлантириш натижасида умумий тасдиқ (A) мушоҳададан умумий инкор (E) жузъий инкор (O) мушоҳада ҳосил қилинади,

Масалан: Ҳамма босқинчилик урушлари — адолатсиз. Демак, Ҳамма босқинчилик урушлари — адолатли эмас.

Схемаси: Ҳар бир S — P дир.

Демак ҳеч бир S — P эмасдир.

Айлантириш мантикий услубининг икки қўриниши мавжуд:

1) Содда айлантириш

2) Чеклаш орқали айлантириш.

Содда айлантиришда хулосага асос қилиб олинган фикр ва ҳосил бўлган янги фикр ҳажм жиҳатидан тенг бўлади. Масалан: Факат барча квадратлар — томонлари тенг тўртбурчак.

Демак, барча томонлари ўзаро тенг тўртбурчаклар — квадрат.

Схемаси: Барча S — P дир

Барча P — B дир.

Чеклаш оркали айлангириш натижасида умумий тасдиқ (А) ҳукмдан жузъий тасдиқ (J) ҳукм ҳосил қилинади.

Масалан: Барча планеталар — шарсимон.

Демак, Ер - шарсимон.

Предикатга қарама-қарши қўйиш. Бунда хулосанинг субъекти асоснинг предикатига, хулосанинг предикати асоснинг субъектига зид бўлади. Масалан; Ҳамма талабалар билимга чанқоқ. Демак, ҳеч бир талаба билимга чанқоқ бўлмаслиги мумкин эмас.

Формуласи: А Барча S-P дир,

Демак, О Айрим S-P эмасдир.

Мантикий квадрат бўйича А-О ҳамда Е-J зид, яъни контрадиктор ҳукмлар ҳисобланади ва учинчиси истисно қонунига бўйсунди. Бунда А нинг чинлигидан О нинг ёлгонлиги келиб чиқади. Демак, зид ҳукмлардан бевосита хулоса чиқариш мумкин эмас.

Масалан: Суднинг айрим қарорлари оқлайди (J). Суднинг ҳеч бир қарори оқламайди(Е).

Хулосани мантикий квадрат бўйича чиқариш мумкин. Мушоҳадалар орасидаги муносабатларга таянган ҳолда хулоса чиқариш мантикий квадрат бўйича хулоса чиқариш, деб юритилади.

Маълумки, мушоҳадалар орасида қарама-қаршилик, зидлик ҳамда бўйсунуш муносабатлари мавжуд.

А-Е ҳамда J-О мушоҳадалар орасида қарама - қаршилик муносабати мавжуд. Бунда бир ҳукмнинг чинлигидан иккинчисининг ҳатолиги келиб чиқиши шарт эмас. Масалан: Айрим талабалар рейтинг балларини тўплайди. Айрим талабалар рейтинг баллини тўплай олмайди. Бунда мушоҳаданинг биринчиси асос, иккинчиси хулоса бўлиши мумкин.

А-J ҳамда Е-О ҳукмлари бўйсунуш муносабатида. Шунинг учун ҳам умумий инкор (Е) ҳукмдан жузъий инкор (О), умумий тасдиқ (А) ҳукмдан жузъий тасдиқ (J) ҳукм ҳосил қилиниши мумкин.

Бирдан ортиқ асосдан янги фикрни ҳосил қилиш мантикий услуби билвосита хулоса чиқариш, деб юритилади. Билвосита хулоса чиқариш жараёнида инсон фикри умумийликдан яқкаликка, яқкаликдан умумийликка, жузъийликдан жузъийликка қараб бориши мумкин, Шунга қўра хулоса чиқариш уч йўлда амалга оширилади:

1. Делуктив хулоса чиқариш. Бунда инсон фикри умумийликдан яқкаликка қараб боради.

2. Индуктив хулоса чиқариш. Бунда инсон фикри яқкалик, жузъийликдан умумийликка қараб боради.

3.Аналогия воситасида хулоса чиқариш.

Билвосита хулоса чиқаришнинг муҳим турларидан бири — дедуктив хулоса чиқариш ҳисобланади. Дедуктив хулоса фикримизнинг умумийликдан яққаликка қараб бориши натижасида ҳосил қилинади. Дедуктив хулоса чиқариш назарияси буюк юпон файласуфи Арасту (384-322) томонидан ишлаб чиқилган.

А.ристотель каламига мансуб «Биринчи аналитика», «Иккинчи аналитика» китобларида силлогизм таълимоти асослаб берилган.

Билвосита дедуктив хулоса чиқаришнинг энг кенг тарқалган тури силлогизм ҳисобланади. Силлогизм грекча *sylogismos* сўзидан олинган бўлиб, санаш ороқали хулоса чиқариш, деган маънони ифодалайди.

Икки қатъий ҳукмнинг боғланиши асосида чиқарилган хулоса содда қатъий силлогизм, деб юритилади. Содда қатъий силлогизм 3 қисмдан иборат бўлади: а) катта асос; б) кичик асос; в) хулоса.

Содда қатъий силлогизм қуйидаги шаклда ёзилади.

Мустақил давлат ўз конституциясига эга.

Ўзбекистон — мустақил давлат.

Демак, Ўзбекистон ўз конституциясига эга. Берилган мисолдаги биринчи фикр («Мустақил давлат ўз конституциясига эга») — катта асос. Унда умумий фикр ифодаланган. Иккинчи фикр («Ўзбекистон — мустақил давлат») — кичик асос. Учинчиси — асослардан келиб чиққан хулоса («Демак, Ўзбекистон ўз конституциясига эга»).

Содда қатъий силлогизмда 3 термин мавжуд. Бу терминлар катта асосни кичик асосга боғлаш ороқали янги фикр (силлогизм хулосаси) ни чиқариш имконини беради.

Булар: Катта термин — Р

Кичик термин — S

Ўрта термин — М

Катта (Р), ўрта (М), кичик термин (S) силлогизм хулосасининг таркибий қисмларидир. Катта термин (Р) катта асоснинг таркибига киради, ҳамда хулосада предикат вазифасини бажаради, Кичик термин (S) кичик асоснинг қисми ва хулосанинг субъекти ҳисобланади. Ўрта термин (М) катта асосни кичик асосга боғлайди. Содда - қатъий силлогизмнинг таркибини қуйидагича ифодалаш мумкин:

М

Барча давлатлар ўз иқтисодийсининг тараққий эттиришдан манфатдор.

Ўзбекистон — давлат.

Демак, Ўзбекистон ўз иқтисодийтини тараққий эттиришдан манфаатдор.
Содда катъий силлогизмни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:
Барча М — Р дир.

S — М дир.

Демак, S — Р дир.

Силлогизм хулосаси:

а) катта асосдан бошланган тақдирда фикр умумийликдан яқкаликка қараб боради.

XVII - XIX аср зиёлилари маърифатпарварлик ғояларини илгари сурдилар
Аваз Ўтар ўғли — XIX аср зиёлиси.

Демак, Аваз Ўтар маърифатпарварлик ғояларини илгари сурди.

б) кичик асосдан бошланса, фикр яқкаликдан умумийликка қараб боради.

Масалан:

Сув — жисм

Жисм — химиявий элементлардан таркиб топган.

Демак, сув химиявий элементлардан таркиб топган.

в) Айрим ўринларда фикр яқкаликдан жузъийликка қараб бориши орқали хулоса чиқариш мумкин. Масалан:

Балиқ жабра билан нафас олади.

Балиқ — хайвон

Демак, айрим хайвонлар жабра билан нафас олади.

Силлогизм аксиомаси. Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, икки мушоҳада асосида силлогизм хулосаси ҳосил қилинади. Шу ўринда қандай қилиб икки фикр, икки асосдан янги фикр — хулоса ҳосил қилиш мумкин? деган савол пайдо бўлиши табиий. Маълумки, дедукция (яъни, фикрнинг умумийликдан яқкаликка қараб бориши) оламдаги нарса ва ҳодисалар орасида мавжуд бўлган оддий алоқа ва муносабатларга, асосланади. Бу алоқа ва муносабатлар ичида жинс ва тур, умумийлик билан яқкалик орасидаги муносабатлар алоҳида ўрин тутади. Биз ўзимизни ўраб олган объектив оламни ўрганар эканмиз, ундаги нарса ва ҳодисалар умумийликка эгаллигини; бу умумийлик алоҳида предмет ва ҳодисалар тарзида намоён бўлишини кўп бор кузатганмиз ва бунда умумга ҳос бўлган хусусиятлар алоҳидалиқда ҳам намоён бўлишини англаганмиз. Вакт ўтиши билан умумийлик ва яқкалик, жинс ва тур орасидаги муносабатларнинг онгимизда тақрор-тақрор акс этиши силлогизмнинг икки қонуниятини тушунишга имкон берган. Силлогизмнинг моҳиятини ифодалайдиган бу қонуният мантиқда силлогизм аксиомаси деб юритилади. Силлогизм аксиомасида буюмларга ҳос яқкалик, махсуслик ва умумийлик орасидаги

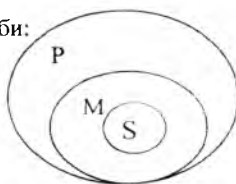
муносабатлар ифодаланadi. Унга кўра синфга, туркумга хос тасдиқланган ёки инкор этилган белги, хусусиятлар шу туркумга кирувчи ҳар бир предметга, ҳар бир ҳодисага хос бўлиб ҳисобланади.

Силлогизм аксиомаси деганда силлогизм хулосасининг исбот, далил талаб қилмайдиган қондаси назарда тутилади. Силлогизм аксиомаси унинг терминлари P , M , S орасидаги муносабатни ифодалайди. Бунда P умумийликни ифодалайди, M унинг белгиси. M P га (яъни умумга) хос бўлгани учун ҳам у ўз навбатида алоҳидалик (S) нинг ҳам белгиси бўлиб ҳисобланади.

Силлогизм аксиомасини қуйидаги схемада ифодалаш мумкин:

Схеманинг ўқиш тартиби:

SM нинг белгиси, MV нинг белгиси.

Силлогизм аксиомасининг 2 хил ифодаси мавжуд:

1. Белгининг белгиси нарсанинг ўз белгисидир. Бошқача қилиб айтганда жинсга мансуб белги турга ҳам ҳосдир.

2. Белгининг белгиси. бўлмаган нарса нарсанинг ўз белгиси эмасдир. Маъноси: агар белги туркумга хос бўлмаса, нарсага ҳам хос эмасдир. Бундай ҳолатда силлогизм терминлари (P , M , S) ни қуйидагича ифодалаш мумкин:

P — жинс

M — тур

S — алоҳида предмет

Силлогизм воситасида чиқарилган хулосаларнинг чинлигини таъминлаш силлогизм қондаларига риоя этишни талаб қилади. Булар:

1. Силлогизм хулосасида фикр ҳам термин ҳам на ундан ортиқ 1а на кам ҳам бўлмаслиги лозим. Акс ҳолда хулоса чиқариш мумкин эмас.

Силлогизм фигуралари. Силлогизм хулосасидаги ўрта терминнинг жойлашувига қараб ўзаро, бир-биридан фаркланадиган шакллари силлогизм фигуралари деб юритилади.

Мантиқ илмида силлогизмнинг 4 фигураси асослаб берилган.

Булар: а) Силлогизмнинг биринчи фигураси

б) Силлогизмнинг иккинчи фигураси

с) Силлогизмнинг учинчи фигураси

д) Силлогизмнинг тўртинчи фигураси

Силлогизмнинг биринчи фигурасида ўрта термин М катта асоснинг субъекти ва кичик асоснинг предикати вазифасида келади, ҳамда асосларни бир-бирига боғлайди.

Силлогизмнинг иккинчи фигурасида ўрта термин М катта ва кичик асосда предикати вазифасида келади ва уларни бир-бирига боғлайди.

Силлогизмнинг учинчи фигурасида ўрта термин М ҳар иккала асоснинг субъекти ҳисобланади ва асосларни бир-бирига боғ.

Силлогизмнинг тўртинчи фигурасида ўрта термин М катта асоснинг предикати ва кичик асоснинг субъекти бўлиб келади ҳамда уларни ўзаро боғлайди.

Силлогизм модуллари.

Силлогизм модуллари деганда силлогизмнинг ҳар бир фигураси доирасида чиқариладиган хулосаларнинг турлари назарда тутилади. Силлогизм таркибидаги мушоҳадаларнинг қоидаларга зид келадиган боғланишлари. Силлогизм модуллари дейилади. Силлогизмнинг ҳар бир фигураси доирасида 64 тагача модус бўлиши мумкин. Модуслар силлогизм хулосаси таркибига кирган мушоҳадалар тури билан белгиланади. Масалан: Силлогизмнинг бир фигурасининг модуси А тарзида бўлиши мумкин. Бунинг маъноси шуки, силлогизмнинг ҳар 3 қисми (катта асос, кичик асос, хулоса) умумий тасдиқ (А) мушоҳададан иборат.

Силлогизмларнинг асосий турлари.

Хулоса учун асос бўлган мушоҳадалар моҳиятига кўра силлогизм хулосалари уч туркумга бўлинадилар:

1. Катъий силлогизм.
2. Шартли силлогизм.
3. Айирувчи (бўлинувчи) силлогизм.

Катъий силлогизмда асослар катъий мушоҳададан иборат бўлади.

Масалан: Металл иссиқлик ўтказди.

Мис - металл

Демак, мис иссиқлик ўтказди.

Асослар ёки асослардан бири шартли мушоҳададан иборат силлогизм *шартли силлогизм*, деб юритилади. Маслан:

Теракларнинг барглари учидан сарғайса, қиш каттик келади.

Теракларнинг барглари учидан сарғайди

Демак, қиш каттик келиши мумкин.

Асослардан бир айирувчи (бўлинган) мушоҳададан иборат бўлса, айирувчи (бўлинган) *силлогизм*, ҳосил бўлади.

Бурчаклар ё ўткир, ё ўтмас, ё тўғри бўлади.

Бу - тўғри бурчак.

Демак, Бу - на ўткир, на ўтмас бурчак эмас.

Силлогизм тузилишига кўра содда, мураккаб, мураккаб - кискартма турларга бўлинади.

Содда силлогизм. Содда силлогизм 3 қисм (катта асос, кичик асос, хулоса) ҳамда 3 термин (P, M, S) дан иборат бўлади. Шу билан бир вақтда содда силлогизмлар ҳар доим ҳам тўлиқ ҳолда ҳам учрайвермайди. Аксари ҳолларда силлогизмларнинг содда кискартма шакллари учрайди.

Содда кискартма силлогизмлар логикда энтимема деб юритиладилар. Энтимема – асослардан бири ёки хулосаси қолдириб ифода этилган силлогизм.

Масалан: Бу балиқ - акула.

Демак, бу балиқ - йиртқич.

Бу мисолда катта асос (Айрим балиқлар – йиртқич) тушуриб қолдирилган. Мураккаб силлогизм.

Мураккаб силлогизм логикда полисиллогизм деб юритилади. Полисиллогизмлар икки ва ундан ортиқ сода силлогизмлардан ташкил топади.

Масалан: Спорт соғлиқни мустаҳкамлайди.

Гимнастика – спорт.

Гимнастика соғлиқни мустаҳкамлайди.

Ритмик гимнастика – гимнастика.

Ритмик гимнастика - соғлиқни мустаҳкамлайди.

Полисиоллогизмнинг 2 тури мавжуд:

а) Прогрессив полисиллогизм

б) Регрессив полисиллогизм.

Прогрессив полисиллогизмда илгариги силлогизмнинг хулосаси янги силлогизм учун асос вазифасини бажаради.

Масалан: Санъат қалбни даволайди.

Театр – санъат

Демак, театр - қалбни даволайди.

Драматик театр – театр.

Демак, Драматик театр қалбни даволайди.

Регрессив полисиллогизмда илгариги силлогизм хулосаси кичик асос вазифасини ўтайди.

Масалан: Чинор – дарахт

Дарахт - ўсимлик.

Чинор - ўсимлик

Ўсимлик – организм

Чинор – организм

Организм – парчаланadi.

Чинор парчаланали.

Мураккаб силлогизмлар *эпихейрема* ва *соритлар* шаклида намоён бўлиши мумкин. *Эпихейрема* – шундай мураккаб қисқартма силлогизмки, унинг асослари энтимемалардан иборат бўлади. Масалан:

Ёлгон нафратга лойик, чунки у ахлоқсизлик.

Ёлгондака мактов - ёлгон, чунки унда ҳақиқат бузиб кўрсатилади.

Ёлгондака мактов - нафратга лойик

Сорит - - қисқартма силлогизмлар йигиндиси.

Уч - ток сон

Ҳамма ток сонлар – натурал сон

Ҳамма натурал сонлар – рационал сонлар.

Уч – рационал сон.

3. Индуктив хулоса чиқариш. Индуктив хулоса чиқариш жараёнида инсон фикри яқкаликдан умумийликка қараб боради. Индуктив латинча «*induktiv*» сўзидан олинган бўлиб, «чиқариш», «ҳосил қилиш» маъноларини англатади. Индуктив хулоса чиқариш инсоният амалий ва ақлий фаолиятининг ўзига ҳос натижаси ҳисобланади. Инсоният кўп асрлик ижтимоий – тарихий амалиёти туфайли яқка предмет ва ҳодисаларга ҳос айрим белги - ҳислатларнинг бошқаларида такрорланишини билиб олган. Бу такрорланиш оқибатда инсон фикрини яқкадан умумийликка қараб йўналтирган. Яқка предмет ва ҳодисаларни такрор ва яна такрор ўрганиш уларнинг умумий хусусиятларини пайкашга олиб келган. Кишилар амалий фаолият жараёнида кўпдан кўп алоҳида фикрлардан умумий қондалар ҳосил қилганлар, оламни билишда яқкалик, алоҳидалиқдан умумийликка қараб борганлар, алоҳида фактлар, ҳодисаларни умумийлаштирганлар.

Инсоннинг ҳар қандай билими асосида алоҳидалиқдан умумийликка қараб бориш ётади. Дмитрий Менделеев алоҳида элементларни ўрганиш орқали химиявий элементларнинг даврий системасини кашф этди. Умуман олганда, ҳар қандай кашфиётнинг моҳиятида маълум маънода яқкаликни умумлаштириш ётади. Индуктив хулоса чиқариш тафаккурнинг ўзига ҳос услуби ҳисобланади. Фикрлашнинг индуктив услуби ҳақидаги дастлабки маълумот қадимги юнон фалсафасига бориб тақалади. Буюк Юнон файласуфи Сукрот (э.а.469-399) ҳар қандай билим умумийлик ҳақидаги тушунчадир. Умумийлик эса алоҳида ҳодисаларни ўрганиш ва солиштириш натижасида юзага келади, деб билган. Индуктив хулоса чиқариш мантикий усулига Сукрот асос солганлигини Арасту ўзининг «Метафизика» асарида кўрсатиб ўтган эди. У икки нарса Сукротга

тааллукли: бири индуктив муҳокама, иккинчиси эса умумий таърифлардир, деб кўрсатган.

Индуктив хулоса чиқариш тўғрисидаги таълимот Арасту қарашларида ривожлантирилди. У. жумладан, «Оддий санаш индукцияси» ва нотўлиқ индукция тўғрисида маълумот берган. XVII-XVIII асрларда табиатшунослик фанларининг ривожланиши индуктив логикага кизиқишни кучайтирди. Инглиз файласуфи Фрэнсис Бэкон ўзининг «Янги органон» асарида оддий санаш йўли билан ҳосил бўладиган оммабоп индукция ҳар доим ҳам ишонарли бўлавермайди;

Индукциянинг шундай номларини топмок керакки, улар ҳодисаларнинг муҳим, асосли томонларини ўзида умумлаштирсин, деб кўрсатган эди. Бэкон бундай шаклларни муайян схемага (тартибга) солиб ўрганишни таклиф этди. Унинг фикрича, барча хилма-хил ҳодисаларни муайян санокли шаклларга солиш мумкин. Бу қараш чекланган бўлсада, ўрта аср соҳобастикасига қарама-карши ўларок ўрганишни фактлардан, оламни ўрганишдан бошлаш талабини илгари сурганилиги билан аҳамиятли.

Фрэнсис Бэкон ҳамда табиатшунос олим Дж. Гершеллнинг қарашларини файласуф, мантиқшунос олим Джон Стюарт Миллгў (1806-1878) ривожлантирди. У логиканинг асосий мақсади ҳодисалар ўртасидаги сабабий алоқадорлиқни пайкашдан иборат, деб билди. Лекин Джон Милл индукциянинг аҳамиятини абсолютлаштирди, уни дедукциядан ажратиб қўйди.

Индукция тушунчаси фанда 3 маънода қўлланади:

1. Индуктив хулоса чиқариш маъносида
2. Оламнибилиш методи маъносида
3. Муҳокама юритиш услуби маъносида

Индуктив хулоса чиқариш шундай мантикий услубки, муайян туркумга мансуб айрим предметлар ҳақидаги билимлардан бутун туркум ҳақидаги умумий фикрлар ҳосил қилинади.

Индуктив хулоса чиқариш маълум маънода ҳақиқатга яқин хулоса чиқаришдир. Индуктив хулосанинг чинлиги қуйидаги қоидаларга боғлиқ бўлади:

1. Асосларнинг чинлиги; 2. Улар орасидаги алоқадорлиқнинг реал мавжудлиги. Лекин бундан ҳар қандай чин асослардан чин хулоса чиқариш мумкинлиги келиб чиқмайди.

Бу ҳатолар мантикнинг етарли асос қонунини бузиб талқин этишдан келиб чиқади.

Индуктив хулоса чиқариш 2 йўл билан амалга оширилади:

1. Тўлиқ индукция
2. Нотўлиқ индукция

Тўлиқ индукция шундай индуктив хулоса чиқариш услубики, бунда муайян туркумга мансуб предметлар ҳақидаги фикр унга мансуб барча предметларни беистисно камраб олади ва уларни чуқур ўрганиш орқали чиқарилади. Тўлиқ индукцияда асослар йиғиндиси хулосага тенг бўлади. Буни қуйдаги схемада ифодалаш мумкин:

$S_1 - P$ дир

$S_2 - P$ дир

$S_3 - P$ дир

$S_4 - P$ дир

Демак, $S - P$ дир

Аристотел тўлиқ индукцияни индуктив силлогизм деб атаган. Тўлиқ индукция қонунари Каринский томонидан ўрганилди. У ўзининг «Ҳодисалар классификацияси» асарида «Биз тўлиқ индукция янги билим бермайди, ундаги билим маълум предметлар доирасидан четга чиқмайди, деган фикрга қўшила оламиз. Бунда янгиллик, янги фикр шундан иборат бўладики, у предметлар туркумини ўзича характерлайди» - деб кўрсатади.

Тўлиқ индукция хулосасининг чинлиги қуйдаги талабларнинг бажарилишини тақозо этади:

1. Ўрганилаётган туркумга мансуб предметлар доирасини аниқ билиш;
2. У ёки бу хусусиятнинг шу синфдаги ҳар бир предметга тааллуқли эканлигини аниқлаш;
3. Синфга, туркумга мансуб предметлар чегарасининг аниқ бўлмоғи.

Тўлиқ индукция хулосаси муайян туркумга мансуб айрим хулосаларни чуқур ўрганиш имкониятини яратиб беради. Одатда тўлиқ индукциядан исбот талаб этиладиган муҳокама жараёнида фойдаланилади. Масалан: ҳар қандай учбурчак ички бурчакларининг йиғиндиси 180° га тенг. Бунда ўткир, ўтмас, тўғри бурчакли учбурчак назарда тутилади.

Нотўлиқ индукция шундай мантикий услубки, унда туркумга мансуб предметлар ҳақида чиқарилган хулоса унинг таркибига кирувчи барча предметларни камраб олиши шарт эмас. Масалан: сув (H_2O)2 водород атоми ва 1 кислород атомидан иборат.

Нотўлиқ индукция эҳтимоллик, ҳақиқатга яқинлик характерига эга бўлади. Масалан: Иситилганда азот, кислород, водородларнинг кенгайиши кузатилади. Шу асосда газлар иситилганда, кенгайди, деган хулосага келиш мумкин. Нотўлиқ индуктив хулоса чиқариш 3 қўринишда учрайди:

1. Оддий санаш орқали индуктив хулоса чиқариш. Бу оммабоп индукция, деб аталади.
2. Фактларни танлаш ва таҳлил этиш орқали хулоса чиқариш.
3. Салбий алоқадорликни аниқлашга қаратилган илмий индукция.

Оддий санаш орқали индуктив хулоса чиқариш деганда, шу турқумга мансуб айрим предметлар асосида чиқарилган хулоса назарда тутилади. Тўлиқ бўлмаган индукциянинг бу тури фикрнинг аниқ предметлардан бошқаларига ўтиш имкониятини беради. Бундай хулоса доимо тахминий бўлиб қолади, чунки унда кўзга ташланмаган бошқа предметлар ҳам назарда тутилади. Шундай ҳол кузатилиши мумкинки, у ёки бу зидликни ифодаловчи предмет кўздан яширин бўлган бўлиши мумкин. Бу ҳол биз уни етарлича тўлиқ билмаганимиздан далолат беради.

5. Аналогия грекча *anologia* сўзидан олинган бўлиб, мувофиқлик, ўхшашли маъноларини англатади. Аналогия ёрдамида хулоса чиқаришнинг энг қадимги услубларидан бири ҳисобланади. Аналогия инсон тафаккури тараққиётининг дастлабки босқичларидан бошлаб ривожланган.

Бунда аналогия хулоса чиқаришнинг шундай услубики, муайян белгининг, муносабатнинг предметга ҳослиги ҳақидаги хулоса бошқа предметнинг белги ва муносабатларига солиштириш воситасида чиқарилади.

Аналогияда ўрганилаётган предмет моделер, унга хусусиятлари белгилари ўхшаган предмет прототип, деб юритилади ва уларни предмети a,b,c,d хусусиятларига эга.

Демак, В предмети q хусусиятига эга бўлиши мумкин.

Ер ва Қуёш солиштирилаяпти, дейлик. Ернинг қуёшга ўхшаш элементлари: а) ҳар иккиси бир системага киради. б) спектрал анализ орқали ҳар иккаласининг кимёвий тузилиши ўхшашлиги аниқланди. в) Қуёшда гелий мавжудлиги аниқланди ва шу асосда гелий Ерда ҳам мавжуд бўлса керак, деган хулоса чиқарилди. Кейинчалик бу хулоса гелий элементининг кашф қилиниши билан исботланди.

Аналогия ёрдамида хулоса чиқаришдан амалиётда кенг фойдаланилади. Масалан: гўзадаги кўсакка қараб, ҳосилдорликни аниқлаш; экин зараркунандаларига қарши курашнинг биологик усулини топиш; турли техник воситалар, мосламалар ясаш, кибернетик машиналарни яратиш ва бошқаларда мантиқий фикрлашнинг аналогия усулидан фойдаланилган.

Аналогия ёрдамида чиқарилган хулосалар инсоннинг олам ҳақидаги билимларининг чуқурлашувига хизмат қилади.

Одатда аналогия бўйича чиқариладиган хулоса эҳтимоллик ҳаракатига эга бўлади, унинг ҳақиқатга қанчалик яқинроқ бўлиши бир қатор омилларга боғлиқ бўлади:

- ўрганилаётган ва солиштирилаётган объект мумкин қадар кўпроқ умумий белгиларга эга бўлиши;

- бу белгиларнинг мумкин қадар кўпроқ нарса ва ҳодисалар моҳиятидан келиб чиқиши.

Хулосага асос қилиб олинган ахборот (белги, томон ва ҳоказо)нинг характериға кўра аналогия 2 кўринишда намоён бўлади:

1. Сифат аналогияси
2. Муносабат аналогияси

Предмет, ҳодисаларнинг сифат (хусусият)ларидаги ўхшашлик сифат аналогиясини ҳосил қилади. Масалан: Жанубий Африка яситоғлигининг геологик структураси Ёкутистон тоғлариникига ўхшаш. Жанубий Африкадан кўпдан-кўп олмос тоғ конлар топишган. Олмос – хаворангсимон минерал. Ёкутистонда ҳам олмос конлари бўлиши мумкин.

Муносабатлардаги ўхшашлик муносабат аналогиясини ҳосил қилади. Муносабат аналогияси сабабий алоқадорлик шаклида намоён бўлади. Масалан: Ерга олманинг тушишининг сабаби Ернинг тортилиш кучи. Ой ернинг тортилиш кучи туфайли унинг атрофида ҳаракат қилади. Ер, бутун планеталар Қуёш атрофида ҳаракат қилади. Шу орқали бутун дунё тортилиш қонунини тушуниши мумкин.

Бионика фани жонли табиат объектлари, ҳодисаларини ўрганиш асосида у ҳақидаги билимларни янги техника технологияда қўллаш билан шугулланади. Физик олим Резерфорд ишлаб чиққан атом тузилишини модели атом ядроси билан электронлар муносабатидаги ўхшашликка асосланган. Ўхшашлик-ўхшаш томонларни аниқлаш, билим ва амалиётда муҳим ўрин тутади. М.В. Ломоносов «ўхшашиш бирон бир нарсани исботламайди, балки исботланадиган нарсани тушунтиради»,-деган эди.

Ҳосил бўладиган билимнинг характериға кўра аналогия 3 кўринишда намоён бўлади:

1. Қатъий аналогия.
2. Қатъий бўлмаган аналогия.
3. Ёлғон аналогия.

Қатъий аналогия ўхшаш томонлар, белгилар орасидаги зарурий лока ва муносабатлар асосига қўрилади. Қатъий аналогия илмий изланишларда кенг қўлланилади. Илмий тадқиқотларни моделлаштириш усули қатъий аналогияга асосланган.

Қатъий бўлмаган аналогия эҳтимоллик характеридаги (тахминий) ҳулосаларни ҳосил қилади. Самолётлар моделини синаш қатъий бўлмаган аналогияга асосланади.

Қатъий бўлмаган аналогияда билимнинг ишончлилиқ даражасини ошириш учун қўйидагиларга эътибор бериш лозим:

1. ўхшаш хусусиятлар томонларнинг қўплиғига;
2. асосий, зарурий белгилар, томонлар ўхшашлиғига;
3. ўхшашлиқнинг иложи борича ҳар томонлама бўлишига;
4. фарқларнинг миқдори ва сифатига;

5. чиқарилаётган хулосадаги эҳтимол борлиги назарда тутилган белгининг ўхшаш белгиларга яқин типни ифодалашига. Булар аналогия бўйича чиқариладиган хулосаларнинг асосий қойидалари ҳисобланади.

Ёлгон аналогия баъзан мухолифни алдаш мақсадида қўлланиши мумкин. Бунда ёлгон аналогия софистик усулни ифодалайди. Предметлар ҳодисаларнинг моҳиятини ҳусусиятларини билмаслик тасодифий ўхшашликка таянган ҳолда хулоса чиқариш ёлгон аналогия ҳисобланади.

Аналогия ўқув жараёнида исботни талаб этадиган ҳолатларда математик моделлаштиришда бадиий ижодда муҳим урин тутати.

5. Оламдаги алоҳида нарсалар, уларнинг ҳусусиятларини ҳиссий мушоҳада орқали аниқлаш мумкин. Биз уйнинг томи ёпилмаганини қўриб «уй битмаган», дорининг мазасини татигач, «дори аччиқ» деб айтишимиз мумкин. Булар оддий, қўришиб турган ҳақиқат ва уларни исботлаш учун алоҳида далил келтириш талаб қилинмайди. Лекин аксари ҳолларда (дарс бериш, маъруза ўқиш, ишла ёзиш, илмий изланиш, мунозара, суд мажлислари, илмий ишни ёклаш) каби ўз фикримизнинг чинлигини, асосланганлигини исботлашга тўғри келади. Ана шундай вақтларда аргументлаш, яъни далил келтириш мантикий усулидан фойдаланамиз.

Аргументлаш (далиллаш) асосланган фикрларни, чин билимларни ҳосил қилиш усули бўлиб ҳисобланади. Аргументлаш (далиллаш) латинча «argumetatio» сўзидан олинган бўлиб, фикрни асослаш учун қўлланадиган фикрларга нисбатан ишлатилади.

Фикрлар чинлигини асослашнинг мантикий усуллари ўрганувчи мантик фанининг махсус бўлими аргументлаш (далил келтириш) назарияси деб юритилади.

Аргументлаш (далиллаш) жараёни оламни билишда илмий тафаккурда, ижтимоий-сиёсий ҳаётда муҳим аҳамиятга эга. Далиллаш жараёнида мантикий фикрлашга бўлган энг муҳим талаблардан бири- етарли асосга эга бўлиш, асосли фикр юритиш амалга ошади. Ўаётда, илм-фан, билишнинг турли соҳаларида асослаш, далиллаш жараёни ўзига хос шаклларда кечади.

Далиллаш ўзига хос тузилишга эга бўлиши, а.уайян мақсадларга хизмат қилиши мумкин. Лекин далиллаш мақсадлари, қўлланиши қанчалик хилма-хил бўлмасин, улар инсон тафаккурининг энг муҳим хислати бўлиб ҳисобланади ва мантик қоидаларига бўйсунди.

Биз у ёки бу фикрни, назарияни, таълимотни ҳақиқий, чин билим сифатида шунчаки қабул қила олмаимиз. Унинг чин билим, ҳақиқатлигига ишонганимиз тақдирдагина, унинг асослари, далиллари бизда шубҳа қолдирмаган. Тақдирдагина тўғри фикр назария, деб ҳисоблаймиз.

Инсоннинг олам ҳақидаги билимлари турли-туман бўлади. Уларни шаклланиш ҳусусиятлари ва аниқланган мазмунларига қўра назарий ва амалий

билимларга бўлиш мумкин. Назарий билимлар илмий билиш натижалари ҳисобланади ва уларнинг ҳақиқий билим эканлиги мантикий асосланганлигида намоён бўлади. Кундалик амалий фаолият жараёнида амалий билимлар шаклланади. Уларнинг қай даражада чинлиги, ҳаётдан олинган далиллар билан асосланади ёки инкор этилади.

Шунга қўра далиллаш (асослаш) икки усулда намоён бўлади: а) назариялар, таълимотлар, илмий билимларга нисбат, далиллаш (асослаш), исбот ва раддия шаклида намоён бўлади; б) кундалик ҳаёт жараёнида фикрлар ҳаётий фактлар орқали тасдиқланади ёки улар танқид қилинади (қисман рад қилинади).

Далиллаш (асослаш) мураккаб жараён бўлиб, унга хилма-хил омиллар таъсир кўрсатади. Бу омилларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Аргументлашнинг мантикий асослари.
2. Аргументлашнинг ижтимоий-психологик асослари.

Далиллаш (аргументлаш) хилма-хил шаклларда намоён бўлади. Унинг дастлабки энг оддий шакллари деганда а) исботлаш ва рад этиш; б) тасдиқлаш ва шубҳа остига олиш (уни танқид қилиш) назарда тутилади. Шу билан бир қаторда унинг нисбатан мураккаб шакллари ҳам борки, буларга суҳбат, баҳс-мунозара кабиларни киритиш мумкин.

Далиллаш юзаки қараганда кишилар тафаккуридаги чин билан ёлгон, яхшилик (эзгулик) билан ёмонлик орасидаги зиддиятни бартараф қилишдек бўлиб кўринади. Лекин аслида аргументлар (далиллар) ҳаётнинг ўзидан келиб чиқади ва унда нимага хизмат қилишидан катъий назар ишонтириш ва ишониш муҳим ўрин тутadi. Аргументлаш (далиллаш, асослаш) шундай мантикий усулки, унинг натижасида муайян фикр, қараш, назариянинг чинлиги ёки хатолиги асослаб берилади.

Исботлаш, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, аргументлашнинг энг оддий мантикий усули ҳисобланади.

Исботлаш деганда аввалдан текширилиб, чинлиги аниқланган фикр орқали иккинчи бир фикрнинг чинлигини аниқлаш назарда тутилади.

Исботлаш ва унинг усуллари қадимдан мантиқшунос олимларни кизиқтириб келган. Буюк юнон мутафаккири Аристотел (э.а. 388-322 й.) ўзининг «Риторика» номли рисоласида одамлар исботланган нарсаларгагина ишонадилар. Инсоннинг энг характерли томонларидан бири исботлашни билишидир, деган фикрни илгари сурган эди. қадимий хинд мантиқшунослари (IV-V асрлар) исботлаш жараёнини батафсил ўрганганлар. Улар исботнинг фикр (тезис), асос, мисол, ўхшашлик, турли-туманлик каби қисмларини асослаганлар. Абу Наср Фаробий (тахм.870-950 йил) исботлаш мантик илмининг асосий қисмини ташкил этади, деб ҳисоблаган.

Ҳаёт шундан далолат берадики, кишилар фикр алмашиш жараёнида олам ҳақидаги, ўз муносабатлари ҳақидаги фикрларни шунчаки эшитиб қабул

қилмайдилар. Сухбат, баҳс-мунозара жараёнида ишлаб чиқариш, фан ва кундалик ҳаётда кишилар ўз суҳбатдошлари, ўқувчилари тақризчиларини ўз фикрларининг чинлигига ишонтирадилар, ўз фикрларини ҳимоя қиладилар.

Тезиснинг чинлиги ҳақидаги хулоса чиқариш мантикий усулдир. Билвосита исбот мантикий тафаккурнинг учинчиси истисно қонунига асосланади. Бу қолунга мувофиқ бир вақтнинг ўзида ё тезис ёки антитезис чин бўлиши мумкин. Антитезиснинг ҳатолиги тезисни чин деб ҳисоблаш имконини беради.

Билвосита исбот, четдан исбот этиш деб юритилади.

Одатда билвосита, яъни инкор этиш орқали исбот 3 босқични ўз ичига олади. Биринчи босқичда мавжуд тезис Т (исботлаши лозим бўлган фикр)га карама-қарши фикр-антитезис яъни Т илгари сурилади ва шартли равишда чин фикр сифатида қабул қилинади.

Иккинчи босқичда антитезис таҳлилидан келиб чиқадиган фикрлар (C_1 , C_2 , C_3) тезис (Т) билан солиштирилади. Бунда аниқланган далиллар, асосланган фикрлар таҳлилидан келиб чиқиши мумкин бўлган фикрлар (тахминий хулосалар) солиштирилади.

Учинчи босқичда таҳмин қилинган фикрларнинг ёлгонлиги аниқланади ва бундан тезис (Т) нинг чинлиги келиб чиқади.

Тажрибалар натижалари, фан далиллари рад этишда қулланиладиган фактлар ҳисобланади. Бунда фактлар тезис ёки асосни рад эта олиш лозим. Бунинг учун фактлар тўлиқ, аниқ далил вазифасини уташи лозим.

Тезисда келиб чиқадиган натижанинг ҳатолигини аниқлаш орқали тезисни рад этиш. Бундай рад этиш тезиснинг чинлигини исбот этувчи далилнинг тезисга дахлдор эмаслигини аниқлаш деб юритилади. Агар тезис «а» дан хато ёки зиддиятли далиллар ҳосил бўлса, тезис «а» рад этилган бўлади. Масалан «Ҳамма қушлар учади» тезис «а», «Айрим қушлар учмайди» -радия (Б), «Туяқуш учмайди» далил сифатида келтирилиши мумкин. Шу далил «А» тезиснинг раддияси «Б» фикр эканлигини исботлайди.

Рақиб суҳбатдошнинг исботда йўл тутган ҳатоларини кўрсатиш. Бунда аксари ҳолларда учрайдиган хато шундан иборатки, аргумент (далил) тезисни инкор этиш учун етарли асос бўла олмайди. Исботлаш усулидаги ҳатони аниқлаш рад этиш имконини беради. Рад этишнинг яна бир йули бор. Бунда янги тезис (фикр)ни илгари суриш орқали дастлабки тезис (фикр)ни илгари суриш орқали дастлабки тезис (фикр) инкор этилади.

Рад этишнинг биринчи, иккинчи усулларида тезис ва асослар бўйича баҳс боради, аммо баҳслашувчи рад этилган тезис (Т) ўрнига янги тезисни илгари сурмайди. Учинчи усулда баҳслашувчи иккинчи томон биринчи томоннинг тезиси ва асосларини янги тезис ва асослар келтириш орқали рад қилади.

Илмий баҳс, мунозара а)инсоннинг оламнинг моҳиятини билишга қаратилган фаолиятидир; илмий баҳс, мунозара илмий изланишнинг қўпчилик томонидан олиб бориладиган шакли ҳисобланади. Илмий баҳс, мунозара илмий асосланган ҳақиқатни аниқлашнинг мантикий усули ҳисобланади.

Шундай қилиб, чин билим асосланган, исбот этилган билимдир. Тафаккур далиллар, исбот, рад этиш усулларини тўғри қўллашни талаб қилади.

МУНДАРИЖА

1-мавзу: Этиканинг талқиқот доираси мақсади ва вазифалари, ахлоқий қарашлар тарихи. Этиканинг келиб чиқиши, унда ихтиёр эркинлигининг аҳамияти ва ахлоқ тузилмаси.....	4
2-Мавзу. Этиканинг асосий мезоний тушунчалари, ахлоқий тамойиллари ва меъёрлари. Оила фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари ҳамда шахс ахлоқий тарбияси.....	20
3-мавзу. Эстетика предмети, мақсад ва вазифалари. Эстетик тафаккур тарихи ва унинг асосий босқичлари.....	38
4- мавзу: Эстетик онг ва эстетик фаолиятнинг моҳияти ҳамда ўзига хос хусусиятлари. Асосий эстетик категориялар (тушунчалар). Санъат ижтимоий онг шакли эканлиги. Санъатда қўлланиладиган йўналиш услуб ва усуллар (методология). Санъат турлари. Эстетик тарбиянинг мақсад ва вазифалари. Мустақиллик шароитида эстетик тарбиянинг аҳамияти.....	56
5-мавзу: Мантик фанининг предмети Мантик фанининг шаклланиши ва ривожланиши. Ўрта асрларда Ўрта Осиёда мантик фанининг ривожланиши.....	67
6-Мавзу: Тафаккурнинг асосий шакллари. Тушунча. Ҳукм. Хулоса чиқариш ва уларнинг моҳияти.....	87
7-Мавзу. Хулоса чиқариш.....	104